Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad
Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie
Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermsen, Alkeline van Lenning, Janneke Plantenga, Ingrid Visser, Monique Volman, Hélène Vossen

Redactieraad
Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Freda Dröes, Sylvia Lammers, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Riet Paasman, Sawitri Saharso, Agnes Verbiest, Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat
TvV, p/a Spinthuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij
Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud - getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel - opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie
SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax 080-235493.

Abonnementen
Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt *f* 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van *f* 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs *f* 72,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt *f* 17,50.

Inhoud

Omstreden consensus en onbetwiste strijd
Themaredactie: Hélène Vossen, Janneke Plantenga en Monique Volman

132 Redactioneel

133 Omstreden consensus en onbetwiste strijd. Sekse en sekseverhoudingen in de periode 1947-1973. Inleiding op het thema
Hélène Vossen, Janneke Plantenga en Monique Volman

Artikelen
140 De kantelende tijd. Opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig
Janneke Plantenga
162 Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk. De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973
Saskia Poldervaart
183 'Samen-meisje-zijn'. Constanten en veranderingen in jeugdwerk en meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig
Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel
200 Naoorlogse woonwijken – sober, doelmatig en gezond. De sekse- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973
Marijke van Schendelen en Marijke Storm
218 Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat
Jet Bussemaker

235 *Fotokatern*
Vrouwen en de publieke sfeer

Proefschriftfragmenten
245 Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940 *Francisca de Haan*
248 Women's Vices, Public Benefits. Women and Commerce in the French Enlightenment *Tjitske Akkerman*
252 Amazones antianeirai. Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaïsch Griekenland *Josine Blok*

257 Reinventing the sexes. Feminism and biomedical construction of femininity and masculinity 1959-1985 *Marianne van den Wijngaard*

Verslagen van bijeenkomsten

262 Vijftien jaar vrouwengeschiedenis. Verslag van de derde lustrumviering van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis te Amsterdam, 16 november 1991, en bespreking van het daarbij gepresenteerde boek: *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* onder redactie van Sylvia Dumont, Marja Otten, Jet Spits en Marjolein Zaal *Annemieke Keunen*

265 Tegen de stroom in? Een historische benadering van het patriarchaat. Verslag van een lezing en seminar van Gerda Lerner aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 oktober 1991 *Francisca de Haan*

268 Een familiegesprek dat om voortzetting vraagt. Verslag van het voorjaarscolloquium van het Nederlands Historisch Genootschap over vrouwengeschiedenis *Hillie van de Streek*

Recensies

271 'Writing women's history. International perspectives' onder redactie van Karen Offen, Ruth Roach Pierson en Jane Rendall *Josine Blok*

273 'Op het strijdtoneel van de politiek', Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, onder redactie van Marjan Schwegman, Ulla Jansz, Mirjam de Baar, Fia Dieteren, Tineke van Loosbroek, Anja Petrakopoulos en Jolande Withuis *Hillie van de Streek*

277 'Maternity and gender policies. Women and the rise of european welfare states 1880's-1950's' onder redactie van Gisela Bock en Pat Thane *Tjitske Akkerman*

279 Vrouwengeschiedenis als ambacht. 'Writing women into history' onder redactie van Fia Dieteren en Els Kloek *Mieke de Vos*

280 'Politics and friendship. Letters from the Woman Suffrage Alliance 1902-1942' onder redactie van Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman *Marieke Hellevoort*

282 'Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media' van Liesbet van Zoonen *Mariëtte van Staveren*

285 'Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw' onder redactie van H. Vossen, B. Kruytzer en Y. de Vries, en 'Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20e eeuw' onder redactie van M. Hoogendijk *Jeannie Worms*

290 Het massagraf van Camille Naish. 'Death comes to the maiden. Sex and execution 1431-1931' van Camille Naish *Dorelies Kraakman*

292 'Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving' van P. Bot; 'Geschiedenis van de vrouw. Middeleeuwen' onder redactie van C. Klapisch-Zuber, en 'Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de middeleeuwen' onder redactie van M. Mostert *Petty Bange*
296 'Vrouwelijke pedagogen in Nederland' onder redactie van Mineke van Essen en Mieke Lunenberg *Jenny Dankbaar*
298 'Schrijfsters in de jaren vijftig', samengesteld door Margriet Prinsen en Lucie Th. Vermij *Rosemarie Buikema*
301 'Death and the maiden. Girls' initiation rites in Greek mythology' van Ken Dowden *Willy-Anne van der Heijden*

303 Kroniek
307 IIAV-inventarisatie
312 Summaries
316 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Twee jaar geleden, in 1990, beleefde Nederland een wereldprimeur: leerlingen uit het voortgezet onderwijs die deelnamen aan het centraal schriftelijk eindexamen voor het vak geschiedenis, werden onder andere bevraagd over een vrouwengeschiedenis-onderwerp: 'Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten, 1929-1969'. Het daaropvolgende jaar was vrouwengeschiedenis opnieuw een verplicht eindexamenonderdeel.[1]

Even leek het bij een eenmalig succes te blijven. In de eindexamenonderwerpen voor 1992, 'Europa' en 'Het interbellum', werd aan sekse en sekseverhoudingen weinig aandacht besteed.[2] De aandacht voor vrouwengeschiedenis in het voortgezet onderwijs dreigde beperkt te blijven tot een incidenteel en geïsoleerd onderdeel van het eindexamen, eens in de zoveel jaar. Feministische historicae pleitten echter voor het integreren van de resultaten van vrouwengeschiedenisonderzoek in de examenstof voor *alle* onderwerpen. Hun inspanningen zijn niet tevergeefs geweest. In de stofomschrijving voor het centraal schriftelijk eindexamen 1993/1994, met als thema 'Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving; de periode 1948-1973', is 'sekse' een geïntegreerd onderdeel.

Voor het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* was dit aanleiding om op zoek te gaan naar nog niet eerder gepubliceerd materiaal over deze periode. Voor u ligt het resultaat: een themanummer dat niet alleen interessant is voor docenten geschiedenis, maar ook voor het reguliere lezerspubliek. Dit themanummer vormt tevens een aanvulling op de bundel die door de Vereniging van Geschiedenisdocenten in Nederland (VGN) ter ondersteuning van de stofomschrijving is uitgebracht.[3]

Na een algemene inleiding op het thema volgen vijf artikelen over de onderwerpen arbeidsverhoudingen, de vrouwenbeweging, jeugd en vrijetijdsbesteding, wonen en gezin, en de verzorgingsstaat. Daarnaast is ernaar gestreefd ook in de overige rubrieken zoveel mogelijk aandacht te besteden aan het thema 'vrouwengeschiedenis'.

Wij danken het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en het Elise Mathilde Fonds hartelijk voor de financiële ondersteuning bij de totstandkoming van dit themanummer.

1. Zie o.m.: M. Grever, 'Pivoting the Centre. Women's History as a Compulsory Examination Subject in All Dutch Secundary Schools in 1990-1991', in: *Gender & History* 3 (1991), pp. 65-81.
2. Zie: 'Europese integratie 1945-1980, eenheid in verscheidenheid', en 'Nederland in het Interbellum 1917-1940. De verhouding staat en maatschappij', resp. in: *Kleio* 32 (1991) nr. 2 en nr. 4.
3. Zie: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving*. IJsselstein (Bogaerts) 1992.

Hélène Vossen, Janneke Plantenga en
Monique Volman

Omstreden consensus en onbetwiste strijd

Sekse en sekseverhoudingen in de periode 1947-1973
Inleiding op het thema

Vrouwengeschiedenis

Vrouwengeschiedenis is in de loop van de tijd op verschillende wijzen geconcipieerd. Door het 'grote publiek' wordt vrouwengeschiedenis vaak nog uitsluitend opgevat als de geschiedenis van meisjes en vrouwen (meisjesonderwijs, vrouwenarbeid enzovoort). Onder vrouwenhistoricae menen sommigen dat vrouwengeschiedenis zich vooral moet richten op aan vrouwen verwante onderwerpen. Deze zijn in hun ogen in vergelijking met 'mannenonderwerpen' nog steeds zwaar onderbelicht; als er al over wordt geschreven gebeurt dat op een eenzijdige en partijdige manier. Zij willen de geschiedenis van vrouwen benaderen vanuit nieuwe invalshoeken en perspectieven en bestaande betekenishiërarchieën ter discussie stellen.

Een mooi voorbeeld hiervan is het artikel van Carol Smith-Rosenberg, 'De vrouwenwereld van liefde en rituelen. Relaties tussen vrouwen in Amerika in de negentiende eeuw'. Deze publikatie fungeerde als een belangrijke inspiratiebron voor veel Nederlandse vrouwenhistoricae.[1] Haar reconstructie van de intieme relaties tussen vrouwen opende geheel nieuwe perspectieven en terreinen van onderzoek en wierp licht op verborgen vrouwenlevens en (vriendschaps)relaties. Tegelijkertijd werd de waardering die in de bestaande geschiedschrijving wordt toegekend aan mannen- en vrouwenactiviteiten ter discussie gesteld. Dit artikel was niet alleen aanleiding om meer aandacht te besteden aan het privéleven, maar ook aan de relatie tussen de openbare en de privé-sfeer.[2] De zogeheten 'vrouwencultuurbenadering' stimuleerde bovendien het gebruik van nieuwe bronnen, zoals autobiografieën, brieven en dagboeken. 'Ego-documenten' kregen een andere status; zij werden niet langer gezien als bewijsstukken om het leven van een persoon of individu te reconstrueren. In plaats daarvan wer-

1. Eerst verschenen in: *Signs*, 1 (1975), pp. 1-29 onder de titel 'The Female World of Love and Ritual. Relations between Women in Nineteenth-Century America', en vertaald in het *Tweede Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1981, pp. 80-110.

2. In eerste instantie kwam er vooral aandacht voor relaties tussen vrouwen, later ook voor die van mannen. Zie bijvoorbeeld: H. Brod (red.), *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*. Boston (Allen & Unwin) 1987, en M. Kimmel (red.), *Changing Men. New Directions in Research on Men and Masculinity*. Beverly Hills/Londen (Sage) 1988; bespreking in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 36*, 9 (1988) nr. 4, pp. 458-469. Binnen mannenstudies wil men eveneens laten zien dat de algemene geschiedenis een geseksueerd karakter heeft.

den deze documenten geïnterpreteerd als microgeschiedenissen die het gemeenschappelijke verleden weerspiegelen.

Een andere stroming binnen vrouwengeschiedenis – vooral geïnspireerd door het werk van de Amerikaanse historica Joan Scott – legde vanaf het begin meer nadruk op de integratie van sekse (of gender) binnen de dominante geschiedschrijving. Dat betekende niet alleen dat bijvoorbeeld nu ook de vrouwenbeweging of de strijd om het vrouwenkiesrecht opgenomen zou moeten worden in algemene overzichten, maar dat de geschiedenis fundamenteel zou moeten worden herschreven. Sekse zou volgens de representanten van deze door het post-structuralisme beïnvloede stroming moeten worden ingezet als analytisch concept om de geseksueerdheid van de 'algemene' geschiedschrijving, en ook de meestal door mannen geschreven bronnen aan de orde te stellen. Voorgesteld wordt om te onderzoeken hoe sekse (of gender) werkt als ordenend principe in onze samenleving of geschiedenis. Vragen die in dit kader aan de orde kunnen komen zijn: welke opvattingen over 'echte' of 'juiste' vrouwelijkheid en mannelijkheid gelden in bepaalde tijden en culturen, welke verschuivingen zijn daarin te traceren en onder invloed waarvan? Hoe werken dergelijke opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid (of sekseverschillen) door in de organisatie, vorm en inhoud van bijvoorbeeld de gezinsopvoeding, het onderwijs en het welzijnswerk? Hoe beïnvloeden zij het gedrag van mensen? Het gaat tevens om een andere karakterisering van tijdperken. Waarom komen in schoolboeken, handboeken en overzichtswerken over de politieke geschiedenis van Nederland na 1945 bijvoorbeeld wel onderwerpen naar voren als de industrialisatie- en exportpolitiek, en de dekolonisatie van Indonesië, maar ontbreekt vrijwel altijd aandacht voor de sekse- en gezinspolitiek die onverbrekelijk met de wederopbouw- en geleide-loonpolitiek was verbonden?[3]

Vooral de in dit themanummer opgenomen recensies laten zien dat de meningen over de vraag waarmee vrouwengeschiedenis zich vooral zou moeten bezighouden uiteenlopen.[4] Aanhangers van de vrouwencultuurbenadering kritiseren de 'genderbenadering' omdat ze de politieke angel uit vrouwengeschiedenis zou halen. Ze vrezen dat de geschiedenis van vrouwen en de feministische theorievorming hierdoor op de achtergrond zullen raken. Aanhangers van de Scottiaanse genderbenadering menen dat de vrees voor depolitisering ongegrond is. Zij wijzen er vooral op dat door vrouwengeschiedenis te veel te isole-

3. Zie H. Vossen, 'Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van Nederland in de periode 1945-1955. Sekse en gezinspolitiek', in: S. Leydesdorff, *Vrouwengeschiedenis. Acht essays.* Tilburg (Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek) 1989; in uitgebreidere vorm opgenomen in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving.* IJsselstein (Bogaerts) 1992.

4. Zie hierover eveneens het overzichtsartikel over vijftien jaar vrouwengeschiedenis van Francisca de Haan, in: *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland.* Zutphen (Walburg Pers) 1991, en in K. Offen e.a. (red.), *Writing Women's History. International Perspectives.* Basingstoke/Londen (Macmillan) 1991 (zie recensies in dit themanummer door respectievelijk Annemieke Keunen en Josine Blok).

ren van de 'algemene' geschiedenis, het idee dat het om een 'afwijking' of 'Sonderfall' gaat, wordt bevestigd.[5]

Tussen de bovengenoemde uitersten bevindt zich waarschijnlijk de opvatting van de meeste vrouwenhistoricae dat beide benaderingen recht van bestaan hebben. Ook ons lijkt een vruchtbare samenwerking van groot belang. Immers: vrijwel iedereen is het erover eens dat er nog steeds te weinig studie is verricht naar onderwerpen die op vrouwen betrekking hebben, terwijl ook iedereen kan instemmen met de constatering dat de zogeheten 'algemene' geschiedenis nog steeds erg eenzijdig is. Aan diverse vertegenwoordigsters van de 'vrouwencultuurbenadering' ging bovendien in de loop van het laatste decennium de invloed van het post-structuralisme niet voorbij. Steeds meer wordt de geschiedschrijving opgevat als een constructie.[6]

In dit themanummer zijn voorbeelden te vinden van verschillende benaderingen, die een mozaïek vormen van wat vrouwengeschiedenis – of breder opgevat: vrouwenstudies – te bieden heeft. Het is vrucht van een gezamenlijke inspanning van wetenschapsters uit verschillende disciplines. Niet alleen vrouwenhistoricae, maar ook andere wetenschapsters kiezen vaker voor een historiserende benadering.

Dit nummer biedt tevens de gelegenheid aan te sluiten bij een actueel debat binnen de geschiedschrijving over continuïteit en verandering in de naoorlogse geschiedenis van Nederland.

Het debat over continuïteit en verandering

Eigenlijk is het allemaal begonnen met het artikel uit 1977 van de Amsterdamse historicus Hans Blom met de titel 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering'. Blom breekt hierin onder meer met de stelling dat de periode 1940-1945 moet worden beschouwd als de belangrijkste cesuur van deze eeuw. Hij wijst veeleer op de continuïteit tussen de vooroorlogse jaren en de jaren vijftig, en relativeert de invloed die de Tweede Wereldoorlog zou hebben gehad op de Nederlandse samenleving. Verder wijst hij erop dat er 'waarschijnlijk sprake was van een sluipende erosie die ogenschijnlijk

5. Zie J. Scott, *Gender and the Politics of History*. New York (Columbia University) 1988; bundeling van een aantal eerder verschenen invloedrijke artikelen. Zie voor een bespreking *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 43*, 11 (1990) nr. 3, pp. 299-312. Zie ook Gisela Bock: 'Historische Frauenforschung. Fragestellungen und Perspektiven', in: K. Hausen, *Frauen suchen ihre Geschichte*. München (Beck) 1983, pp. 22-62. Wanneer in historische kringen naar de 'genderbenadering' wordt verwezen, doelt men als vanzelfsprekend op de Scottiaanse genderbenadering, die (sedert 1986) sterk geïnspireerd is vanuit het post-structuralisme. Deze stimuleert bij uitstek onderzoek naar de vooronderstellingen die aan elke geschiedschrijving ten grondslag liggen en bestrijdt dat er sprake zou kunnen zijn een 'waardevrije' benadering. In deze visie is explicitering van die vooronderstellingen voorwaarde voor een zo integer mogelijke geschiedschrijving.

6. Zie het verslag van Francisca de Haan en de recensie van Marieke Hellevoort in dit nummer.

plotseling tot uiting kwam in de jaren zestig'. Als er in de jongste geschiedenis al sprake is van een meer diepgaande transformatie der samenleving, dan dient men die eerder te zoeken in de jaren zestig, aldus Blom.[7]

Dit artikel was het begin van een discussie die tot op de dag van vandaag voortduurt en een stroom van artikelen opleverde, in het begin vooral van historici,[8] later ook van sociale wetenschappers. Deze discussie raakte verknoopt met een hier gedeeltelijk mee samenhangend debat over de beeldvorming van de jaren vijftig, dat werd geïnitieerd door de politicoloog Siep Stuurman in 'Het zwarte gat van de jaren vijftig' (1984).[9] Stuurman betoogt in dit artikel onder meer dat de jaren vijftig niet zo harmonieus en statisch waren als ze vaak beschreven zijn. Met name in de tweede helft van de jaren vijftig zou er een proces van ondergrondse ontzuiling zijn opgetreden, dat pas in de jaren zestig meer openlijk tot uiting kwam. Dit proces zou mede een verklaring vormen voor de radicale uitbarstingen in de jaren zestig. Hij beschrijft een aantal veranderingen die zich voordeden in de jaren vijftig, niet alleen op het gebied van de nationale politiek, maar ook op het niveau van het alledaagse leven. De mentaliteit van de massa van de bevolking lijkt in deze periode te veranderen evenals het gedrag en de zienswijze van de secundaire elites: het steeds beter geschoolde middenkader, dat onder andere werkzaam is in onderwijs, welzijnswerk en jeugdwerk. Volgens Stuurman was er in de jaren vijftig sprake van een opgelegde consensus en van een ogenschijnlijke stabiliteit en conformisme. Herman de Liagre Böhl scherpt deze stelling nog verder aan en betoogt dat niet gesproken kan worden van een 'spontane' of 'vanzelfsprekende', maar eerder van een bevochten consensus.[10]

Zo wordt er een ander beeld gecreëerd van wat eerst de saaie en gezapige jaren vijftig heette te zijn. Na de historici en politicologen hebben ook pedagogen en jeugdonderzoekers zich in deze discussie gemengd. Onderzoek naar

7. J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving; continuïteit en verandering', in: C.B. Wels (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500.* Deel II, Den Haag (Nijhoff) 1980 (tweede herziene druk) pp. 336-357. Eerder opgenomen in: A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Britain and the Netherlands VI.* Den Haag (Nijhoff) 1977, pp. 228-248.

8. Enkele belangrijke (en sprekende) bijdragen aan de discussie waren: B.G.J. de Graaf, 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd', in: *De Gids* (1985) nr. 1, pp. 552-562; J.C.H. Blom, 'De Graafs grote vergissing. Een antwoord', in: *De Gids* (1985) nr. 1, pp. 563-570; H.W. Von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in: H.W. Von der Dunk, J. Bosmans en J. Bank, *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig.* Houten (De Haan) 1986, pp. 2-30. Zie voor een uitgebeidere samenvatting van de belangrijkste momenten van dit debat: P. Jansen, M. Lunenberg en H. Vossen, *Van Beschermelingen tot aktieve deelnemers. Jeugdzorg en vormingswerk in Maastricht in de periode 1935-1955.* Utrecht/Groningen (Wewi) 1989, pp. 10-17.

9. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio* 25 (1984) nr. 8, pp. 10-12; en T. Akkerman en S. Stuurman, *De zondige rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling.* Amsterdam (SUA) 1985.

10. Zie o.m. H. de Liagre Böhl en G. Meershoek, *Amsterdam rond de bevrijding. Beheersing van macht en moraal.* Zwolle 1989.

ontwikkelingen op het gebied van de jeugd en jeugdculturen vormde een dankbaar thema om de stelling te onderbouwen, dat er in de jaren vijftig veel meer gebeurde dan lange tijd werd aangenomen.[11] In deze discussies is er tot nu toe niet veel aandacht geweest voor de seksespecifieke kanten van de ontwikkelingen in de periode 1945-1973.[12] In onderzoek naar de na 1955 opkomende moderne jeugdculturen lag bijvoorbeeld vooral de nadruk op het gedrag en de activiteiten van jongens, omdat – zoals auteurs soms verontschuldigend opmerkten – jongens nu eenmaal degenen waren die de beeldvorming bepaalden en meisjes een ondergeschikte positie hadden.[13]

In dit themanummer willen we in deze lacune voorzien en juist wel de seksespecifieke kant van naoorlose ontwikkelingen centraal stellen. Daarbij komen de volgende vragen aan de orde: hoe werden sekse en sekseverhoudingen in de periode 1945-1973 bediscussieerd, gepropageerd en vorm gegeven? En meer specifiek: in hoeverre was er sprake van continuïteit en verandering op het gebied van sekse en sekseverhoudingen? We willen nagaan in hoeverre er sprake was van consensus dan wel ondergrondse of openlijke strijd, en hoe deze zich tot elkaar verhielden op verschillende niveaus en terreinen van de samenleving.

Janneke Plantenga beschrijft de veranderende opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig. Nadat in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog onmiskenbaar sprake is van een restauratieve mentaliteit, verandert dit in de loop van de jaren vijftig. Kristallisatiepunt van deze ontwikkeling lijkt het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum te zijn, waarin vertegenwoordigers van verschillende geloofsovertuigingen elkaar vinden in de opvatting dat er geen principiële bezwaren bestaan tegen de arbeid van de gehuwde vrouw buiten het gezin. Mannen en vrouwen hebben weliswaar elk een eigen opdracht, maar hun

11. Zie m.n. F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming van de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1987; en G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozem. De opkomst van de jeugdkultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg (Coutinho) 1990. Zie verder een aantal bijdragen over jeugd(culturen/bewegingen) in: H. Galesloot en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam (SUA) 1987, pp. 7-15, en in: Vossen, Schwegman en Wester, a.w.

12. Met uitzondering van enkele bijdragen in de bovengenoemde bundel van Akkerman en Stuurman, a.w.; J. Plantenga, 'Gelijk of gelijkwaardig. Opvattingen over de vrouw, vrouwenarbeid en beloningsverschillen', in: J.J. Schippers (red.), *Beloningsdiscriminatie tegen vrouwen: normen, feiten, beleid*. Delft (Eburon) 1988; M. Grever en C. Weijers, *Vrouwen in de twintigste eeuw*. IJsselstein (Bogaerts) 1989; G. Alberts en H. Vossen, *Ideological Preparations of the Caring State. Consensus, the Rise of the Expert and the Gendered Aspect of the Welfare State. A PONTEG-seminar September 6 and 7, 1991*. Amsterdam (RIOD) 1991. Bundel van het congres van het Post-doctoraal Opleidingsprogramma Negentiende- en Twintigste-Eeuwse Geschiedenis (aanwezig bij RIOD en IIAV); A. Komter, 'Verandering en continuïteit in de sekseverhouding', en M.A. Ribberink, 'Sekseverhoudingen in de jaren vijftig', beide in: Vossen, Schwegman en Wester, a.w.

13. Zie o.m. P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', in: Vossen, Schwegman en Wester, a.w., en M. van Elteren, 'I am free and I do what I want', in: Tillekens, a.w.

werelden zijn niet langer strikt gescheiden. Uit een lokale studie over de situatie in Tilburg blijkt evenwel dat de opvattingen van het Nederlands Gesprek Centrum nog niet overal worden gedeeld; in Tilburg botsen de nieuwe mogelijkheden nog met de oude zekerheden. De jaren vijftig bieden bijvoorbeeld weliswaar voor het eerst de mogelijkheid om aan de diskwalificatie van het fabrieken-werk te ontkomen, maar in welke richting de verandering moet worden gezocht, is nog niet duidelijk: de mogelijkheid om (ander) werk te zoeken, botst hier met de opvatting dat een meisje eigenlijk thuis hoort. De vraag naar continuïteit en verandering blijkt dus ook een lokale component te hebben.

Saskia Poldervaart laat zien dat er vooral vóór 1955 een succesvolle strijd werd gevoerd voor het bereiken van verschillende actiepunten van toenmalige vrouwenorganisaties, culminerend in de motie-Tendeloo en het afschaffen van de handelingsonbekwaamheid van vrouwen. Poldervaart toont dat er vóór 1955 nog geen sprake was van consensus. Zij geeft inzicht in de manier waarop in de periode na 1955 het vrouwenvraagstuk eerst lijkt te verdwijnen en vervolgens weer actueel wordt met het ontstaan van een actieve vrouwenbeweging. In de loop van de jaren vijftig ontstaat tot op zekere hoogte consensus over het idee dat vrouwen inmiddels geëmancipeerd zijn. Zij worden steeds meer gezien als 'eigensoortig en gelijkwaardig'. Er wordt een harmonieus ideaal geschetst, volgens welk mannen en vrouwen moeten samenwerken. Voor politieke vrouwenorganisaties is dit reden om zich te willen opheffen. De vrouwenbeweging die eind jaren zestig ontstaat, bekritiseert juist dit ideaalbeeld.

Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel nemen het leven van de jeugd in de vrije tijd in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog onder de loep. Zij constateren een breuk met de vooroorlogse situatie; hoewel behoudende krachten vlak na de oorlog strijd leverden om oude waarden en normen te handhaven en het er even naar uitzag dat zij daarbij aan het langste eind zouden trekken, namen progressieve krachten reeds snel het roer van hen over. Er is sprake van een toenemende 'ontpedagogisering' van de vrije tijd. De jeugdzorg en jeugdorganisaties verliezen hun betekenis, en er ontstaat een door de opkomende massamedia geïnspireerde jeugdcultuur. De auteurs vragen zich af of er ook voor meisjes sprake was van een dergelijke ontpedagogisering van de vrije tijd en wat dat impliceerde voor de definiëring van vrouwelijke jeugdigheid.

In de woningbouw is volgens Marijke van Schendelen en Marijke Storm in de naoorlogse jaren vooral sprake van restauratie, niet alleen in de letterlijke maar ook in de figuurlijke betekenis van het woord. Experimenten van voor de oorlog, bijvoorbeeld met collectieve voorzieningen, worden niet meer opgepakt. In hun artikel laten ze zien hoe het beleid ten aanzien van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening gericht is op de handhaving en bevestiging van een specifiek kerngezin, waarbij de man de taak heeft van kostwinner en de vrouw de verzorgende taken binnenshuis verricht. De sekse- en gezinspolitiek van de overheid, stedebouwkundigen, architecten en andere autoriteiten op het gebied van het wonen impliceert een scherpe scheiding tussen de openbare sfeer en de

privé-sfeer. Veranderingen treden pas op in de jaren zeventig, als ook ruimte wordt gemaakt voor een ander type huishoudens en de traditionele woonvormen steeds meer ter discussie worden gesteld.

Jet Bussemaker richt zich op de vroege jaren zestig, waaraan volgens haar ten onrechte weinig zelfstandige aandacht is besteed. Ze analyseert hoe in discussies over de verzorgingsstaat in deze jaren welvaart en welzijn, mannelijkheid en vrouwelijkheid op een specifieke wijze met elkaar in verband worden gebracht. In publikaties uit zowel sociaal-democratische als katholieke hoek over de vraag hoe de toegenomen welvaart beoordeeld moet worden, blijken opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid een belangrijke rol te spelen, ook al vormen sekse- en gezinsrelaties hierin niet het hoofdthema. Daarnaast laat Bussemaker zien dat de veranderende opvattingen over de positie van vrouwen in de samenleving en over de sekseverschillen, die in de jaren vijftig nog bij een beperkte groep progressieven leefden, in het begin van de jaren zestig in publieke documenten (van onder meer de KVP) opduiken en mede het klimaat voor de tweede feministische golf voorbereiden. Ook uit deze bijdrage spreekt meer continuïteit tussen de jaren vijftig en zestig dan doorgaans wordt aangenomen.

Tenslotte hebben wij de jaren vijftig en zestig ook visueel willen documenteren. Daartoe hebben we niet alleen naar passende illustraties bij artikelen gezocht, maar hebben we ook een apart fotokatern over de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig samengesteld. We hebben daarbij de verleiding weerstaan om de jaren vijftig te documenteren aan de hand van het huiselijk leven. De grote gezinnen geconcentreerd rond de tafel, de pluche gordijnen en de lange avonden; het is al te veel op het netvlies gebrand. Met de keuze voor de foto's hebben we een ander element uit de jaren vijftig willen belichten, namelijk de *veranderende rol van vrouwen in de publieke sfeer.* Nederland krijgt in deze periode zijn eerste vrouwelijke staatssecretaris en zijn eerste vrouwelijke minister, maar ook zijn eerste verkeersagente en wegenbouwster. Juist ook deze foto's maken duidelijk dat de jaren vijftig niet simpelweg als een tijd van behoudzucht kunnen worden beschouwd. Het gaat niet aan, zoals Von der Dunk stelt, om een heel tijdperk 'onder de stolp van zo'n abstract reductiebegrip te passen'.[14] Veeleer gaat het om een periode waarin vernieuwing en restauratie, continuïteit en snelle verandering in een fascinerend amalgaam aanwezig zijn.

14. Von der Dunk, a.w., p. 12.

Janneke Plantenga

De kantelende tijd

Opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig

Vooral in de populaire beeldvorming zijn de jaren vijftig verbonden met soberheid, bekrompenheid en een haast depressief makende onbewegelijkheid. Na de crisis, de werkloosheid en de oorlog staat nu alles in het teken van de wederopbouw en elke stap opzij wordt als een frivoliteit gediskwalificeerd. Het is een tijd zonder experimenten.

Met name de politicoloog Stuurman heeft met zijn artikel 'Het zwarte gat van de jaren vijftig' enige kanttekeningen bij dit beeld geplaatst.[1] Volgens hem is het dominante beeld van de jaren vijftig iets té statisch en iets té harmonieus geworden. De harmonie in deze periode zou helemaal niet zo vanzelfsprekend zijn geweest; veeleer is er, aldus Stuurman, sprake van een 'opgelegde' consensus. Vooral de tweede helft van de jaren vijftig zou een periode zijn geweest waarin binnen de zuilen en op lokaal niveau al verschillende veranderingen zijn te signaleren; het zou echter tot de jaren zestig duren voordat deze veranderingen ook op nationaal niveau zouden doorbreken.

Het beeld dat Stuurman van de jaren vijftig schetst, nuanceert het populaire beeld aanzienlijk. In plaats van voor de onbewegelijkheid en de continuïteit wordt de aandacht gevraagd voor de dynamiek en de verandering. In plaats van een periode van fatsoen, moraal en orde, worden de jaren vijftig veeleer een periode waarin de oude waarden en normen hun vanzelfsprekendheid verliezen en waarin de in eerste instantie zo kenmerkend lijkende consensus niet veel meer is dan een dun formalisme, waarachter het vernieuwingsstreven nog maar nauwelijks schuil gaat.

Deze discussie vormt de achtergrond van dit artikel. Als de jaren vijftig een periode zijn van continuïteit èn verandering, hoe weerspiegelt dit zich dan in de discussies met betrekking tot vrouwenarbeid? In hoeverre worden er na de oorlog pogingen ondernomen om de vooroorlogse verhoudingen te herstellen, of in hoeverre kunnen er juist in deze periode veranderingen in de stellingname met betrekking tot vrouwenarbeid worden geconstateerd? Op welke vormen van arbeid richtte de discussie zich en op welke categorieën van arbeidskrachten? Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal in eerste instantie de 'nationale' discussie met betrekking tot vrouwenarbeid worden geanalyseerd, om vervolgens de aandacht te verleggen naar Tilburg in de jaren vijftig. Het lokale niveau functioneert hier ten opzichte van het nationale niveau als zowel het exemplarische alsook het specifieke.[2] De geschiedenis van Tilburg met betrekking tot

1. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio*, 8 (1984), pp. 6-13.
2. Vgl. S. Stuurman, 'Van Nederland naar Den Bosch en terug. Over het onderzoek naar de naoorlogse ontwikkelingen in Nederland', in: T. Akkerman en S. Stuurman, *De zondige rivièra van het katholicisme*. Amsterdam (SUA) 1985, p. 220.

vrouwenarbeid is exemplarisch in die zin dat pas op lokaal niveau duidelijk wordt wat er eigenlijk precies verandert wanneer wordt gesteld dat 'de verhoudingen zich wijzingen' of dat 'de meningen veranderen'. Het algemene wordt 'gerefracteerd', zoals Stuurman zegt, 'in het leven van bepaalde, aanwijsbare mensen, die keuzen maakten in verhoudingen die zij maar voor een deel kenden'.[3] De geschiedenis van Tilburg is natuurlijk ook specifiek in die zin dat het hier gaat om de eigen, onherhaalbare en niet te veralgemeniseren geschiedenis van een bepaalde gemeenschap. Het is echter juist in dit exemplarische en specifieke dat een van de geschiedenissen van de jaren vijftig verteld kan worden.

Het fabrieksmeisje[4]

In economisch opzicht kunnen de jaren vijftig en zestig worden gekenschetst als zeer dynamisch. In eerste instantie gaat de aandacht vooral uit naar de industriele wederopbouw. Geholpen door een gunstige conjunctuur, een coöperatieve vakbeweging en een royale *Marshall*-hulp wordt de industrialisatie van Nederland voortvarend ter hand genomen. De industrialisatie vraagt ook om een andere rol van de overheid. De *laissez-faire*-politiek van de jaren dertig maakt plaats voor een meer sturend overheidsoptreden met als nationale doelstelling een vergroting en differentiëring van het produktieapparaat. Na 1958, als de economische omstandigheden verbeteren, richt het overheidsbeleid zich meer op de verdeling van de welvaart en vindt in snel tempo de uitbouw van de verzorgingsstaat plaats.[5]

De industrialisatie en de daarmee samenhangende urbanisatie, de mechanisering en schaalvergroting in de landbouw, de opkomende consumptiegoedererenindustrie en de 'massificatie', doen Nederlandse sociologen teruggrijpen op het begrippenpaar van Tönnies, wanneer het erom gaat de plaats van het gezin in deze veranderende wereld te beschrijven.[6] De wereld wordt steeds meer 'Gesellschaft' en de lossere maatschappelijke verbanden dreigen de talrijke traditionele normen van de oude leefgemeenschappen te ondermijnen.[7] Juist in zo'n samenleving is de 'Gemeinschaftlichkeit' van het gezin van grote betekenis, omdat het voor deze verwarrende wereld een wijkplaats biedt. Benadrukt wordt dat het gezin steeds meer enkel deze functie krijgt, nu het niet langer als produktieeenheid functioneert en veel vroegere gezinstaken door de markt en/of de over-

3. Ibidem, p. 220.
4. Zie voor een uitvoeriger verslag van de discussie gedurende de jaren vijftig ook J. Plantenga, 'Gelijk of gelijkwaardig; opvattingen over de vrouw, vrouwenarbeid en beloningsverschillen', in: J.J. Schippers (red.), *Beloningsdiscriminatie tegen vrouwen: normen, feiten, beleid.* Delft (Eburon) 1988.
5. Zie bijv. H. de Liagre Böhl e.a., *Nederland industrialiseert!* Nijmegen (SUN) 1981, en R. van der Veen, 'De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat', in: K. Schuyt en R. van der Veen, *De verdeelde samenleving*. Leiden (Stenfert Kroese) 1990, pp. 1-22.
6. Vgl. M. Gastelaars, *Een geregeld leven.* Amsterdam (SUA) 1985, pp. 129 e.v.
7. Zie bijv. P. J. Bouman, *Algemene maatschappijleer.* Amsterdam (Parijs) 1949, p. 41.

heid zijn overgenomen: het gezin wordt koesteringsgroep. Waar vroeger de nadruk lag op voortplanting, opvoeding en zorg, staat nu de bevrediging van 'elkanders individuele psychisch-geestelijke behoeften' centraal.[8] Een dergelijke veranderende functie van het gezin vereist ook andere gezagsverhoudingen. Gesproken wordt over een nieuw egalitarisme, waarin het huisvaderlijk gezag plaats heeft gemaakt voor democratische structuren.[9]

Het feit dat het gezin alleen nog maar een koesteringsfunctie heeft, maakt het gezin ook kwetsbaar. De socioloog Kooy verwoordt in 1957 deze ontwikkeling als volgt.

> 'Het moderne Westerse gezin is, zoals eerder opgemerkt, een uiterst kwetsbare groep. Het wil een opgave vervullen, die hoge eisen stelt aan moraal en psychische structuur van zijn leden. Door allereerst koesteringsgroep te zijn, wordt het gemakkelijk een mislukking, maar indien het slaagt in het volbrengen van de voornaamste opgaaf, blijkt het als geen ander instituut, aan het verlangen van armen en rijken, van eenvoudigen en gecompliceerden te voldoen, hun dat te bieden, wat zij als moderne mensen zozeer voelen te behoeven, n.l. vrijheid in geborgenheid.'[10]

Natuurlijk wordt vooral de vrouw aangesproken op deze 'geborgenheid'. Zij moet de maatschappelijke spanningen opvangen die het gevolg zijn van veranderingen in de economische structuur. Zij moet zorgen voor een harmonieus samenzijn in gezinsverband en zij draagt de zorg voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van man en kinderen. De veronderstelde gelijkwaardigheid van man en vrouw, beleden in het nieuwe egalitarisme, betekent in dit verband vooral dat wordt gewezen op het maatschappelijke belang van de gescheiden functies van man èn vrouw.

Het industrialisatieproces echter, dat enerzijds vraagt om de compenserende aanwezigheid van het gezin, doet anderzijds een grote behoefte ontstaan aan goedkope vrouwelijke arbeidskrachten. Al in 1946 verschijnt een brochure met als titel *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten,* waarin de problemen met de personeelsbezetting worden geïnventariseerd.[11] Het tekort blijkt zich te manifesteren op een breed front. Er is sprake van een personeelsgebrek in de industrie, in de huishoudelijke beroepen en in beroepen waarvoor een zekere vakopleiding is vereist, zoals stenotypiste, telefoniste, apothekersassistente, verpleegster en sociaal werkster. Voor een deel kunnen de moeilijkheden nog worden toegeschreven aan de specieke naoorlogse omstandigheden. Zo zijn nog niet alle verbindingen hersteld, is er een gebrek aan transportmiddelen, schoei-

8. G.A. Kooy, *Het veranderend gezin in Nederland.* Leerdam (Ter Haar en Schut) 1957, p. 62, en Bouman, a.w., p. 50.
9. Vgl. Gastelaars, a.w., p. 130.
10. Kooy, a.w., p. 65.
11. *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten.* 's-Gravenhage (Rijksuitgeverij) 1946.

sel en kleding, en is ook het belang van een verdiend inkomen relatief, gegeven het feit dat met dit inkomen nog nauwelijks goederen kunnen worden gekocht. De verwachting is dan ook dat het aanbod zich enigszins zal herstellen als de economie zich normaliseert. Daar staat evenwel tegenover dat dan ook de vraag zich zal herstellen. In het rapport wordt dan ook de verwachting uitgesproken 'dat de industrie, wanneer deze weer beschikt over voldoende grondstoffen, machines en brandstoffen, nog aan tienduizenden meisjes een werkgelegenheid kan bieden (...)'.[12]

Een dergelijk toekomstbeeld stuit bij velen op bezwaren. Fabrieksarbeid, zo is de overtuiging, is geestdodend, tast de vrouwelijke aard van het meisje aan en ondermijnt haar voorbereiding op het gezinsleven. Fabrieksmeisjes zouden 'zedelijk verongelukken' en, eenmaal huisvrouw, 'afzakken' tot een onmaatschappelijk milieu; niet meer in staat om een warme maaltijd voor hun gezin te bereiden. Het industrialisatieproces met andere woorden, dat aan de ene kant gezonde gezinsverhoudingen veronderstelt, ondermijnt deze gezonde gezinsverhoudingen tegelijkertijd door zijn behoefte aan goedkope vrouwelijke arbeidskrachten.[13]

Om op deze moeilijk overbrugbare tegenstelling een antwoord te vinden, wordt in 1948 een overheidscommissie ingesteld die in 1951 met een rapport komt, getiteld: *De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster.* In dit rapport worden de gevaren onderschreven. De psychisch uitputtende ongeschoolde arbeid sluit de verdere geestelijke ontwikkeling van het fabrieksmeisje al op jeugdige leeftijd af en leert haar een negatieve instelling ten opzichte van het werk innemen die ook wordt overgedragen op andere gebieden zoals het huwelijk. Het inkomen verschaft bovendien een schijnvolwassenheid en een ongewenste onafhankelijkheid van het ouderlijk gezin en gezag. Als belangrijkste remedie tegen de kwalijke gevolgen van fabrieksarbeid stelt de commissie voor het jonge meisje meer weerbaar te maken tegen de negatieve invloeden door middel van scholing en vorming. Voorgesteld wordt een verbod op fabrieksarbeid voor meisjes jonger dan zestien jaar met een gelijktijdige leerplichtverlenging. Als overgangsmaatregel bepleit de commissie beperkt dagonderwijs van vier uur in de week voor meisjes jonger dan achttien jaar in aansluiting op de vigerende leerplichtwet. Dit onderwijs zou dan in de eerste plaats gericht moeten zijn op de persoonlijke vorming. Daarnaast zou aandacht besteed moeten worden aan opvoedkundige en huishoudelijke vaardigheden, alsook aan haar staatsburgerlijke rechten en plichten.

Dergelijk onderwijs zou, aldus de commissie, ook het gevoel van eigenwaarde moeten wekken, zodat het fabrieksmeisje zich te weer kan stellen tegen het milieu van haar werk en zich minder gauw zal overgeven aan de verlokkin-

12. Ibidem, p. 25.

13. Vgl. J. Bank, 'Het fabrieksmeisje en de tijdgeest', in: *Jeugd en Samenleving* (jan./febr. 1980), pp. 69-74, en H. Vossen, 'Van katholiek meisjesonderwijs naar algemeen vormingswerk', in: *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum.* Nijmegen (KDC) 1985, pp. 81-129.

gen van de vermaaksindustrie. In dit verband introduceert de commissie de term 'sekse-bewustzijn', welke wordt omschreven als 'het besef dat de vrouw niet is, waarvoor zij nog zo vaak wordt gehouden en zichzelf houdt: de ondergeschikte van de man of een mens van tweede rang'.[14] Ook in dit rapport wordt dus uitgegaan van de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Hieruit worden echter geen verdere consequenties getrokken voor de vrouwelijke beroepsarbeid. De gelijkwaardigheid van man en vrouw wordt ingezet om te voorkomen dat het meisje 'zedelijk verongelukt'; sekse-bewustzijn moet het meisje zelfvertrouwen geven en haar overtuigen van haar belangrijke taak als opvoedster van het volgende geslacht.

De belangstelling voor het fabrieksmeisje is vooral in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog groot; in het begin van de jaren vijftig is het meeste rumoer al weer verstomd.[15] De redenen hiervoor zijn niet helemaal duidelijk. Wellicht dat de negatieve gevolgen meevielen, wellicht ook dat de economische noodzaak verdere discussie niet opportuun maakte. Tot een algeheel verbod op fabrieksarbeid voor (jonge) meisjes komt het dan ook niet. Wel komt op 6 augustus 1954 de wet op het verbod van bedrijfsarbeid voor 14-jarige meisjes tot stand, echter zonder begeleidende leerplichtverlenging.[16]

De buitenshuis werkende gehuwde vrouw

De kwestie van de beroepsarbeid van de gehuwde vrouwen ligt net na de Tweede Wereldoorlog eveneens gevoelig. In 1947 komt de katholieke minister Beel met een ministeriële circulaire, waarin wordt bepleit het in dienst nemen van gehuwd vrouwelijk personeel tot het uiterste te beperken. In mooi ambtelijk taalgebruik heet het onder meer:

> 'De noodzaak om af te wijken van het beginsel, dat het een algemeen belang is, dat de gehuwde vrouw haar taak in de eerste plaats in haar gezin heeft, kan uitsluitend gemotiveerd worden geacht, indien van uit een oogpunt van dienstbelang daartoe dringende redenen aanwezig zijn en de gezinsbelangen van de betrokkenen zich, voor zover de werkgeefster kan beoordelen, niet tegen deze handelswijze verzetten.'[17]

De circulaire baseert zich op artikel 97 van het Algemeen Rijksambtenarenreglement, de ARR, dat het ontslag van huwende ambtenaressen regelt. Bij de be-

14. *De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster.* Rapport van de subcommissie voor de Fabrieksarbeidsters van de commissie voor het onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de Nederlandse jeugd, 's-Gravenhage (Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf) 1951, p. 24.
15. Vgl. J. de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief.* Amsterdam (SUA) 1989, pp. 180-185.
16. Vgl. E. Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955.* Nijmegen (SUN) 1978, p. 83.
17. Geciteerd door Blok, a.w., p. 123.

handeling van de begroting voor 1947 protesteert mevrouw Tendeloo (PvdA) tegen de handhaving van artikel 97 ARR, echter zonder succes. Wel wordt in 1949 besloten tot het instellen van de Commissie-Ubink, die als taak krijgt

> 'een onderzoek in te stellen naar het aantal in Rijksdienst werkzame gehuwde ambtenaressen, naar samenstelling van haar gezinnen en naar haar kostwinnerschap en hem, gelet op de resultaten van dat onderzoek, van advies te dienen met betrekking tot de vraag, welke gedragslijn mede voor de practijk het meest aanbevelenswaardig moet worden geacht ten aanzien van de huwende en de gehuwde ambtenaressen in Rijksdienst'.[18]

De commissie kwijt zich grondig van haar taak en komt in 1952 met een omvangrijk rapport, getiteld: *Het vraagstuk van de gehuwde ambtenares*. Na een omtrekkende beweging van zeventig pagina's komt de commissie uiteindelijk aan bij een compromisvoorstel, namelijk dat artikel 97 ARR gehandhaafd blijft, maar niet van toepassing is op vrouwen die de leeftijd van dertig jaar hebben bereikt; die zonder wezenlijke onderbreking een diensttijd van tien jaar of langer in rijksdienst hebben vervuld of die de rang van commies dan wel een daarmee gelijk te stellen of hogere rang bekleden.[19] In haar toelichting stelt de commissie onder meer dat de leeftijdsgrens van dertig jaar is vastgesteld op grond van de overweging dat het merendeel van de vrouwen de dienst vóór de dertigjarige leeftijd vrijwillig verlaat, terwijl de uitzonderingsbepaling voor vrouwen met een diensttijd langer dan tien jaar wordt gemotiveerd met de opmerking dat een ambtenaar na een zekere diensttijd aanspraak kan maken op een dienstverband dat met meer waarborgen wordt omkleed. Aardig is vooral de motivering voor de uitzonderingsbepaling voor vrouwen die een hogere functie bekleden. Hier stelt de commissie onder meer 'dat het niet economisch en dus niet in het dienstbelang is, vrouwen, die een bepaalde opleiding hebben genoten, bij haar huwelijk te ontslaan'.[20] Principes mogen kennelijk niet te veel geld kosten. Pas in 1955 wordt met 46 tegen 44 stemmen de motie-Tendeloo aangenomen waarin wordt gesteld 'dat, behoudens bij het blijken van misstanden, het niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden (...)'.[21] Driekwart jaar later wordt ook de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw opgeheven.[22]

Na alle pogingen die van overheidswege zijn ondernomen om de arbeid van de gehuwde vrouw te beperken c.q. verbieden, is dit een belangrijke stap die wijst

18. *Het vraagtuk van de gehuwde ambtenares.* Rapport uitgebracht door de commissie ingesteld bij beschikking van de minister van binnenlandse zaken van 11 juni 1949 No. 15792/R afdeling ambtenarenzaken, 's-Gravenhage (Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf) 1952, p. 11.
19. Ibidem, pp. 70-71.
20. Ibidem, p. 71.
21. Ibidem, p. 124.
22. Vgl. W.H. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd.* Nijmegen (SUN) 1977, p. 377.

Mevrouw Tendeloo, Kamerlid in de jaren vijftig (foto: Spaarnestad archief).

op een zekere kentering in de opvattingen. Interessant is uiteraard de vraag wat hiervan precies de oorzaken zijn. De krapte op de arbeidsmarkt zal zeker een rol hebben gespeeld, maar waarschijnlijk heeft de historicus Bosmans gelijk wanneer hij stelt een dergelijke verklaring wat mager te vinden. Als aanvullende verklaring wijst Bosmans dan op het veranderende mentaal-culturele klimaat. In de jaren dertig wordt dit in belangrijk mate bepaald door het corporatistische gedachtengoed, waarin het gezin een buitengewoon belangrijke plaats inneemt. Binnen dit mentaal-culturele klimaat is er nauwelijks discussie omtrent de plaats en de taak van de vrouw en bestaat er een breed draagvlak voor gezinsbeschermende maatregelen vanuit de politiek. Na 1950, aldus Bosmans, verdwijnt evenwel het zicht op een corporatistische samenleving en ontstaat er ruimte voor andere, meer bij de tijd passende opvattingen.[23]

Dat er vanaf het midden van de jaren vijftig inderdaad sprake is van een 'kenterend tij', blijkt ook uit het rapport *De arbeid van de gehuwde vrouw bui-*

23. J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', in: *Spiegel Historiael* 24 (1989), pp. 468-474.

ten haar gezin dat in 1956 wordt gepubliceerd. Het rapport verschijnt onder de verantwoordelijkheid van het Nederlands Gesprek Centrum, een stichting die zich ten doel stelt bij de voornaamste richtingen en groepen in Nederland een beter begrip voor elkaars standpunten en opvattingen te bevorderen. De commissie die rond het gespreksthema is samengesteld, benadrukt de waarde van een gezond gezinsleven en de bijzondere taak van de vrouw in deze. Ze wijst echter ook op culturele ontwikkelingen die het wenselijk maken dat het gezin zich openstelt voor allerlei vraagstukken die in breder verband liggen; aandacht voor hetgeen in de grote samenleving omgaat is nodig, ook voor de vrouw. Deze oriëntatie op de buitenwereld kan tot stand worden gebracht door middel van lectuur, verenigingsleven of burenhulp. Een andere manier is beroepsarbeid en de commissie sluit deze mogelijkheid ook bepaald niet uit, 'mits zij zonder geweld kan worden verbonden met de taak van het gezin'.[24] De commissie denkt daarbij vooral aan de wat oudere vrouw die, nadat de kinderen het huis uit zijn, de vrijgekomen energie op nieuwe wijze zinvol kan gebruiken.

> 'Wanneer er geen kinderen zijn, zal de vrouw meer tijd hebben om zich aan een arbeid buitenshuis te wijden. Vooral de vrouw die haar moederlijke taak grotendeels heeft volbracht en geen voldoende emplooi vindt in haar gezin voor haar vitaliteit, zal haar door levenservaring gerijpte krachten nuttig kunnen maken voor de ruimere samenleving. Voor haarzelf zal zo'n taak in deze levensfase nieuwe mogelijkheden voor bevrediging geven, waardoor allerlei spanningen worden voorkomen.'[25]

Vermeldenswaard is dat het rapport twee bijlagen bevat, geschreven door de katholieke hoogleraar Cornelissen en de gereformeerde hoogleraar Schippers. Beiden zijn door de commissie om een principiële verantwoording gevraagd 'aangezien juist in de kringen waaruit zij voortkomen, wel eens anderen meningen dan in dit rapport omschreven, naar voren komen'.[26] Cornelissen schrijft daarop dat als de belangen van het kind en van de gehuwden gewaarborgd zijn of zelfs bevorderd worden, er eigenlijk niets spreekt tegen de arbeid van de gehuwde vrouw. Met betrekking tot eventuele bezwaren van katholieke zijde merkt hij vervolgens tamelijk verrassend op: 'Ik zou deze graag het volle pond geven, maar dan zou ik ze eerst moeten kennen. Ik veronderstel dat deze bezwaren in het verleden zowel als in het heden van incidentele aard zijn en niet principieel.'[27] Na alle bemoeienissen met de arbeid van de gehuwde vrouw, vooral van katholieke zijde, is dit inderdaad een heel ander geluid. Schippers wijst er in zijn toelichting op 'dat gereformeerden niet zulke aparte en buiten de historische ontwikkeling staande mensen zijn als waarvoor men hen blijkbaar nog

24. *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin*, Nederlands Gesprek Centrum. Kampen (Kok) 1956, p. 10.
25. Ibidem, p. 21.
26. Ibidem, p. 23.
27. Ibidem.

houdt', om vervolgens de conclusies van het rapport te onderschrijven. Wel acht hij het aannemelijk dat in gereformeerde kring de omstandigheden die beroepsarbeid mogelijk en/of gewenst maken zeer kritisch zullen worden geanalyseerd.[28]

Het rumoer rond het fabrieksmeisje, de circulaire-Beel, de motie-Tendeloo en het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum, het zijn elementen uit de Nederlandse geschiedenis van de vrouwenarbeid, een geschiedenis die rond het midden van de jaren vijftig een bepaalde fase lijkt af te sluiten. Natuurlijk is met het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum nog niet alle discussie verdwenen, maar de eensgezindheid die uit dit rapport spreekt is opvallend. Vertegenwoordigers van verschillende geloofsovertuigingen vinden elkaar in de opvatting dat er geen principiële bezwaren bestaan tegen de arbeid van de gehuwde vrouw buiten het gezin. Man en vrouw hebben weliswaar elk een eigen opdracht en natuurlijk wordt het gezinsleven voor volwassenen en kinderen van volstrekt onvervangbare waarde geacht, maar de werelden van man en vrouw zijn niet langer strikt gescheiden. Vrouwen hebben niet alleen een opdracht ten aanzien van het gezin, maar worden ook aangesproken op de eigen bijdrage die zij aan het maatschappelijke en politieke leven zouden kunnen leveren. Bij deze eigen bijdrage gaat het er vooral om 'het klimaat van het gezin' in de wereld te brengen of, zoals Anna de Waal het zes jaar later zo mooi formuleert, 'om een vermenselijking van bestaande levensverhoudingen'.[29]

Een interessante vraag is nu in hoeverre dergelijke meningen in het Nederland van de jaren vijftig al gemeengoed waren. Gaat het hier om een groepje vooruitstrevende intellectuelen die hun tijd (ver) vooruit waren, of betreft het veeleer een achterhoedegevecht waarin reeds bestaande feitelijke veranderingen ook nog eens ideologisch gesanctioneerd moeten worden? Gaat het hier, met andere woorden, om het standpunt van een kleine elite, of wordt het standpunt van het Nederlands Gesprek Centrum inmiddels gedragen door een groot deel van de Nederlandse bevolking? Om deze vraag althans gedeeltelijk te kunnen beantwoorden zal in de volgende paragraaf worden geprobeerd de 'nationale' discussie met betrekking tot vrouwenarbeid enigszins te concretiseren door het perspectief te verplaatsen naar een Brabantse textielstad in de jaren vijftig. Welke discussies spelen daar met betrekking tot vrouwenarbeid?

28. Ibidem, pp. 25-27.

29. Geciteerd in H. J. Penders, 'Ontwikkelingen in de opvattingen over de arbeid van de gehuwde vrouw in het katholieke volksdeel', in: A.J.H. Bartels e.a. (red.), *De niet aanwezige huisvrouw*. Hilversum (Paul Brand) 1962, p. 50.

De inzegening van de nieuwe fabriek van Mutsaers van Poppel in november 1950 (foto: Schmidlin Plus, Tilburg).

Tilburg in de jaren vijftig: ''t lijkt schoon, maar de molm zit er in'[30]

De geschiedenis van Tilburg is sterk verweven met de geschiedenis van de wolindustrie. De arbeidsmarktperspectieven, de arbeidsomstandigheden en het loonniveau worden tot de Tweede Wereldoorlog vrijwel volledig door de wollenstoffenindustrie bepaald. De Tweede Wereldoorlog betekent in dit opzicht geen cesuur; er is een grote inhaalvraag naar wollen stoffen en het bedrijfsleven profiteert bovendien van het betrekkelijk lage loonpeil. Vooral in de eerste vijf jaar na de Tweede Wereldoorlog stijgt het aantal arbeidsplaatsen explosief. Na 1950 stokt de gunstige ontwikkeling en wordt Tilburg plotseling geconfronteerd met werklozen en wachtgelders. De inzinking is echter van korte duur. In 1952 neemt de werkgelegenheid weer toe en in het midden van de jaren vijftig wordt

30. De uitspraak, die overigens al dateert uit 1927, is afkomstig uit het afscheidsinterview van de Tilburgse burgemeester Becht, gepubliceerd in het *Nieuwsblad van het Zuiden*, 22 januari 1975.

weer het niveau van 1950 bereikt. Het zijn de 'gouwe jaren' van de Tilburgse textielindustrie.[31]

Behalve door de wollenstoffenindustrie is de geschiedenis van Tilburg ook sterk bepaald door de katholieke Kerk. Er is sprake van een vrijwel homogene katholieke gemeenschap, waarin de geestelijkheid samen met de fabrikanten de gezagsdragers zijn. De katholieke normen en waarden beïnvloeden ook het gevoerde personeelsbeleid. Al vanaf het einde van de vorige eeuw worden gehuwde vrouwen, mede op initiatief van de geestelijkheid, uit de Tilburgse wollenstoffenindustrie geweerd, een maatregel die direct na de Eerste Wereldoorlog in cao's wordt vastgelegd.[32]

Ook wat betreft deze katholieke traditie lijkt de Tweede Wereldoorlog geen belangrijke cesuur te zijn. Weliswaar haalt de CPN in de eerste Tweede-Kamerverkiezing na de oorlog bijna 6% van de stemmen, maar de KVP blijkt met 76,7% van de stemmen veruit dominant. In 1952 is het aantal CPN-stemmers al gehalveerd en de KVP kan in de jaren vijftig rekenen op circa 70% van de stemmen.[33] De katholieke geloofstrouw die uit deze gegevens spreekt, lijkt te worden bevestigd door de resultaten van het onderzoek van de godsdienst-socioloog Van de Weijer, die in het midden van de jaren vijftig het godsdienstig en kerkelijk leven in Tilburg onderzoekt. Van de Weijer spreekt zelfs van een uitzonderlijk goed bewaarde religieuze praktijk. De indicaties daarvoor zijn dat zo goed als iedereen het doopsel ontvangt en zijn kinderen laat dopen. Ook doet vrijwel iedereen zijn eerste en zijn plechtige heilige communie, ontvangt het vormsel, laat zijn huwelijk door de Kerk inzegenen en wenst kerkelijk begraven te worden. Wanneer het gaat om de 'acten van observantie' zoals de jaarlijkse paasplicht en de wekelijkse zondagsplicht, dan is er weliswaar sprake van afbrokkeling, maar in vergelijking met Den Bosch en Eindhoven slaat Tilburg een goed figuur; alleen Helmond scoort hoger. Hetzelfde geldt voor de 'acten van devotie', zoals de communie en het lidmaatschap van een godsdienstige vereniging.[34]

Uit het herstel van de economische verhoudingen en de onaangetaste autoriteit van de katholieke Kerk zou de conclusie kunnen worden getrokken dat Tilburg in de jaren vijftig vooral wordt gekenmerkt door herstel en herzuiling. Van fundamentele veranderingen ten opzichte van de vooroorlogse jaren lijkt geen sprake. De doorbraak mislukt, ook in Tilburg, en de oude schotjesgeest

31. Zie voor een samenvatting van de naoorlogse ontwikkelingen: *Rapport inzake de werkgelegenheidssituatie in de gemeente Tilburg*, Economisch Technologisch Instituut voor N.-Brabant. Tilburg (ETIN) 1955.

32. Vgl. *Maandschrift van het CBS* 13 (1918), nr. 2, pp. 190-191, en *Maandschrift van het CBS* 15 (1920), nr. 5, pp. 700-701.

33. Zie G.H.M. Verbeet, 'Een overzicht van de electorale ontwikkelingen in Tilburg, 1945-1982', in: J.E.L. Costongs en P.W. Tops (red.), *Tilburg na 1945.* Tilburg (Stichting Bijzondere Wetenschappelijke Uitgaven) 1986, pp. 28-42.

34. A. van de Weijer, *De religieuze praktijk in een brabantse industriestad.* Assen (Van Gorcum) 1955, pp. 32 e.v.

Wervingsadvertentie, geplaatst door het bestuur van de lagere textielschool, in het *Nieuwsblad van het Zuiden*, 8 mei 1948 (foto: Gemeentelijke Archiefdienst Tilburg).

herstelt de vooroorlogse verhoudingen. Tilburg in de jaren vijftig lijkt kortom het toonbeeld van fatsoen, moraal en orde. Nader onderzoek leert evenwel dat er iets meer aan de hand is en dat de uiterlijke consensus niet helemaal onproblematisch is. Op verschillende terreinen, zoals onderwijs en beroepskeuzen, kunnen veranderingen worden geconstateerd, veranderingen die zowel uitdruk-

king zijn van veranderende economische en sociale verhoudingen, als ook deze veranderende verhoudingen versterken en een eigen dynamiek geven.

Zo blijkt de Tilburgse textielindustrie te kampen met een groot personeelsgebrek; direct na de Tweede Wereldoorlog meldt zich nog geen 50% van de vroegere arbeiders weer aan bij de wollenstoffenindustrie. Bij de vrouwelijke arbeidskrachten ligt dit percentage zelfs onder de 25, maar dit wordt natuurlijk mede veroorzaakt door de nog steeds geldende regel dat gehuwde vrouwen niet in de textielindustrie mogen werken. Het gemis aan voldoende arbeidskrachten tegenover een geweldige vraag naar wollen stoffen doet de Vereniging van Tilburgse Fabrikanten van Wollenstoffen in 1947 besluiten om een onderzoek in te stellen naar het verloop onder de arbeidskrachten en vooral ook naar de oorzaken dienaangaande. Uit dit onderzoek, uitgevoerd onder de verantwoordelijkheid van de katholieke sociograaf Heere, komt een breed scala van klachten naar voren.[35]

In het algemeen, aldus Heere, is er sprake van 'een drang naar de vrije lucht, naar meer bewegingsvrijheid'.[36] De oorlogsomstandigheden zouden hebben geresulteerd in een vervreemding van de fabriek. Er is een hang naar ongebondenheid die slecht te verenigen is met het werken tussen de fabrieksmuren. Meer specifiek ten aanzien van de wollenstoffenindustrie signaleert Heere klachten over de hoogte van het loon in verhouding tot de geleverde prestatie en over de wijze van betaling; het stukloonstelsel en het bedienen van meer weefgetouwen zouden tot jagen leiden en de sfeer in de fabriek verpesten. Ook wordt geklaagd over het ploegenstelsel, over de eentonigheid van de arbeid, het gebrek aan zekerheid binnen de textiel, de ontoereikende pensioenregeling en de lage maatschappelijke waardering.[37] Ook de vrouwelijke (ex-)werknemers wordt gevraagd naar hun ervaringen met de textielindustrie. De klachten zijn hier anders van toon. Het blijkt dat het hier niet zozeer gaat om de hoogte van het loon en de wijze van betaling, maar om een gevoel van sociale minderwaardigheid: een fabrieksmeisje is niet in tel. Ook ouders blijken er moeite mee te hebben om meisjes naar een textielfabriek te sturen, 'wijl ze daardoor gediskwalificeerd worden'.[38]

Nu is een personeelstekort niet specifiek voor de Tilburgse textielindustrie. In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat in heel Nederland sprake was van een gunstige conjunctuur met als gevolg daarvan een krappe arbeidsmarkt. Zorgelijk is echter wel dat ook het nieuwe aanbod van arbeidskrachten ver bij de verwachtingen achterblijft. Tekenend is de situatie aan de lagere textielschool. Deze school is in 1950 met veel enthousiasme opgericht met als doel 'door een grondige opleiding' de vakbekwaamheid van de textielarbeiders te

35. W.R. Heere, 'Waar bleven de textielarbeiders in Tilburg', in: *Maandschrift economie* 12 (1947/1948), pp. 108-116.
36. Ibidem, p. 112.
37. Ibidem, pp. 114-115.
38. Ibidem, p. 114.

vergroten. De school kampt echter vanaf het begin met onderbezetting en kan bij lange na niet voldoen aan de vraag naar gediplomeerden. Meren en Goddijn, die in het midden van de jaren vijftig een onderzoek doen naar de Tilburgse textielindustrie, stellen dat 'alles wat zich presenteert op de Lagere Textiel School wordt aangenomen (ongeveer 100 in 1955), terwijl van de ongeveer 500 jongens, die zich voor de ambachtsschool opgaven er slecht 350 konden worden aangenomen'.[39] Ook wordt opgemerkt dat de lagere textielschool jaarlijks circa negentig jongens aflevert, terwijl de vraag van de bedrijven circa vierhonderd bedraagt.[40]

Als alternatieve werkgelegenheid blijkt bij de jongens vooral de metaalsector populair. Interessant zijn de redenen die Meren en Goddijn geven voor de aantrekkelijkheid van de metaalarbeid. Behalve dat de cao voor de metaalindustrie over het algemeen beter wordt geacht, evenals de sociale voorzieningen, worden ook opmerkingen gemaakt als: 'De metaalarbeider wordt maatschappelijk hoger aangeslagen dan de textielarbeider. (...) Textielarbeider is het *gewoonste wat men worden kan.* Van stijgingsidee is weinig sprake, terwijl het gaan werken in de metaal op zichzelf al een stijging is.'[41] Hier wordt met andere woorden een wijder perspectief gezocht. Men wil wat anders en daarbij liefst stijgen op de maatschappelijke ladder. Dat de textielindustrie ook wordt geassocieerd met geografische immobiliteit blijkt uit het volgende antwoord: 'Mijn ouders zeiden: "Ga in een aardig vak, dan ben je niet gebonden aan de stad. Komt er slapte in de textiel, dan zit je vast. Een automonteur kan over heel Nederland terecht".'[42]

De problematische personeelsvoorziening bij de meisjes blijkt een andere achtergrond te kennen. Net als Heere zo'n acht jaar eerder, wijzen ook Meren en Goddijn op het feit dat het fabrieksmeisje over het algemeen niet hoog wordt aangeslagen:

> 'Ouders die van hun dochter willen profiteren, sturen hen de textiel in. Deze meisjes krijgen een hoog zakgeld en hun mentaliteit is daardoor minder dan van hun leeftijdgenoten op ateliers en in winkels, die minder loon verdienen. Textielarbeidsters kunnen meer uitgaan, dansen en flirten veel en (het) fabrieksmilieu maakt hen rijp voor de jaren.'[43]

In dit citaat klinkt de echo door van alle discussies die aan het einde van de jaren veertig over het fabrieksmeisje zijn gevoerd: fabrieksarbeid is slecht, want het tast de vrouwelijke aard van het meisje aan en doet haar zedelijk verongelukken. Het verschil met de situatie waarin de jongens verkeren is duidelijk. Het

39. M. Meren en H.P.M. Goddijn, *De brabantse textielindustrie, een sociologische verkenning.* Leiden (Sociologisch Instituut van de Rijkuniversiteit Leiden) z.j. (1955/1956), p. 127.
40. Ibidem, p. 104.
41. Ibidem, p. 133 (cursivering van mij, *J.P.*).
42. Ibidem, p. 137.
43. Ibidem, p. 150.

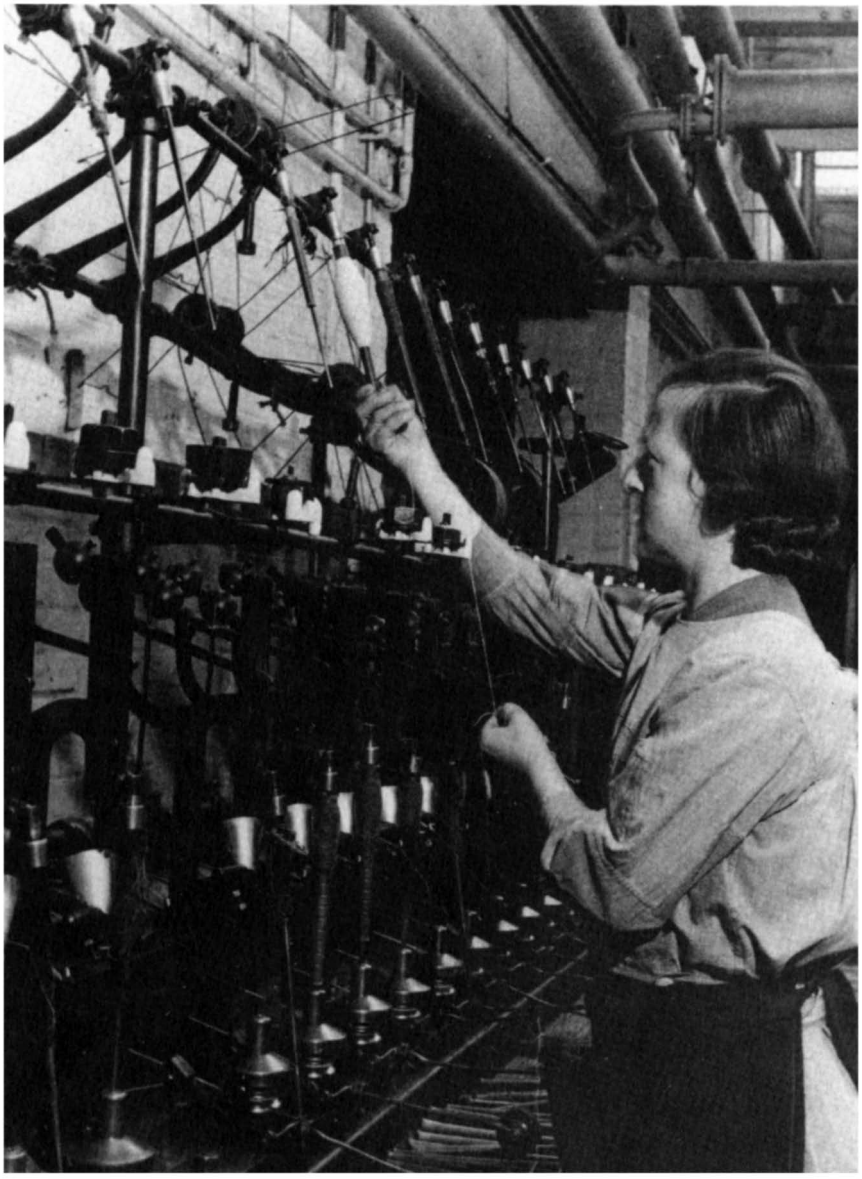

Kamrijgster-spoelster bij A.&N. Mutsaerts, 1945 (foto: Gemeentelijke Archiefdienst Tilburg).

gaat er hier niet om dat de textiel 'het gewoonste is wat er is' en dat de textiel geen toekomst en geen maatschappelijk aanzien zou garanderen; het gaat erom dat fabrieksarbeid nog altijd niet wordt geaccepteerd, dat de textiel met andere

Stopsters en nopsters bij Mutsaers van Poppel, 1950 (foto: Schmidlin Plus, Tilburg).

woorden nog steeds *niet* gewoon is. Typerend is in dit verband de uitspraak van een bedrijfsleider dat hij aan sommige wevers niet durft te vragen hun dochters in de textiel te sturen, 'omdat zij zich beledigd zouden voelen'.[44]

Overigens staan niet alle werkzaamheden binnen de textielindustrie even slecht aangeschreven. De 'diskwalificatie' treft vooral de spoelsters die laag betaald fabrieksmatig werk verrichten.[45] Een ander belangrijk vrouwelijk beroep binnen de Tilburgse wollenstoffenindustrie is het stoppen en noppen.[46] Stoppen

44. Ibidem, p. 147.

45. Spoelen is een voorbereidende werkzaamheid van de weverij waarbij het garen zodanig wordt opgewonden, dat de lengte van de draad en klos het meest geschikt zijn voor het daaropvolgend gebruik in de weverij.

46. Stoppen en noppen zijn onderdeel van de appretuur, de afwerking van de geweven stof. Bij noppen worden ongewenste oneffenheden in de stof verwijderd, zoals knopen en ingeweven draadjes. Bij stoppen worden de fouten die tijdens het fabricageproces ontstaan zijn met de hand verbeterd. Dat betekent bijvoorbeeld dat op de plaats waar een draad ontbreekt een nieuwe draad wordt ingestopt die dan het patroon van de stof moet volgen.

en noppen staat beter aangeschreven dan spoelen omdat het geschoold werk is en bovendien redelijk wordt betaald. Het werk van een stopster wordt bovendien niet echt als fabriekswerk gezien, maar veeleer geassocieerd met het vrouwelijke handwerk. Het stoppen en noppen vindt ook meestal plaats in een aparte ruimte, enigszins afgeschermd van de eigenlijke fabriek. Het niet-fabrieksmatige karakter van het werk kan dan nog worden versterkt door deze 'stopzaal' een beetje als een huiskamer in te richten, met bijvoorbeeld geraniums op de vensterbank.[47] Opvallend is evenwel dat Meren en Goddijn zelfs bij de stopperij-afdeling problemen met de personeelsbezetting constateren. Voor een aantal fabrieken is dit tekort zelfs zo groot dat de stoppage-afdeling wordt gesloten en alle stukken in huisarbeid worden gegeven. Het verschijnsel huisarbeid heeft na de oorlog dan ook een 'schrikbarende omvang' gekregen, aldus Meren en Goddijn.[48]

De Tilburgse jeugd

Het onderzoek van Meren en Goddijn maakt duidelijk dat de Tilburgse wollenstoffenindustrie haar aantrekkingskracht in de jaren vijftig goeddeels heeft verloren. Voor de jongens geldt vooral de metaalsector als een aantrekkelijk alternatief. Voor de meisjes is het beeld echter minder eenduidig; weliswaar mijdt men de textielindustrie, maar wat is hier eigenlijk het alternatief?

Over deze vraag bestaat in de jaren vijftig ook in Tilburg onduidelijkheid, zoals blijkt uit een onderzoek van het katholieke Hoogveld-instituut naar 'de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd' in Tilburg, uitgevoerd in 1958. In een van de eerste hoofdstukken constateren de onderzoekers over de gezinssituatie dat in Tilburg vooral sprake is van een zogenaamd 'autoritatief' gezinstype, dat zich kenmerkt door een groot gezag van de ouders. Het ouderlijk beleid is conservatief en steunt op de normen van de traditionele structuur waarin de ouders zelf zijn opgegroeid. Deze autoritatieve en traditionele gezinsstructuur blijkt moeilijkheden met zich mee te brengen in die zin dat de normen en waarden niet meer zijn aangepast aan de concrete maatschappelijke omstandigheden. Het gevolg is spanningen en vele onzekerheden bij de ouders. Volgens de onderzoekers is dan ook een derde van de bezochte mensen:

> 'nerveus, tobberig, overbezorgd. Ze leven onder een druk, waar men maar zeer zelden een oorzaak van kan vinden. Men klaagt erover dat de opvoeding zo moeilijk is, zonder dat men weet waarin die moeilijkheden precies bestaan. Het zijn dan ook talrijke kleine dingen waarop men geen antwoord weet of waarover men onzeker is. Moet ik de oudere kinderen al of niet hun vrije tijd buiten het gezin laten doorbrengen? Hoe laat moeten ze thuis komen, mag ik ze naar de bioscoop laten

47. Zie voor de vrouwenarbeid in de Tilburgse textielindustrie onder meer H. Happel e.a., *De ondergang van de Tilburgse textielindustrie*. Tilburg (Katholieke Hogeschool) 1980, deel 3, pp. 146-172.
48. Meren en Goddijn, a.w., p. 115.

> gaan, gemengd zwemmen, naar een danszaal, in een sportclub, naar een bal, alleen op stap laten gaan enz.?'[49]

Volgens de onderzoekers zijn het vooral de moeders die deze druk ondervinden, omdat zij nauwelijks zijn georiënteerd op het maatschappelijk leven buiten het gezin.

De 'dynamische structuur van het maatschappelijke leven' – een constatering die door de Hoogveld-onderzoekers niet nader wordt toegelicht, maar veeleer als uitgangspunt wordt genomen – heeft vooral voor de kinderen het sociale perspectief vergroot. Mede als gevolg hiervan krijgen kinderen beroepswensen die niet altijd in overeenstemming hoeven te zijn met de wensen van de ouders. Volgens de onderzoekers is de toenemende arbeid van meisjes in fabrieken en kantoren een van de zichtbare gevolgen van het 'openkomen' van het maatschappelijk perspectief. In feite blijft het meisje daardoor niet meer in de bescherming van het gezin, waarin ze volgens het traditionele patroon echter wel thuishoort.

> 'Juist door de andere, maatschappelijke taak die ze krijgt, krijgt ze een andere positie en gaat zich aanpassen aan andere normen. Ze draagt een zekere maatschappelijke verantwoordelijkheid, ze gaat min of meer op voet van gelijkheid om met jongens en mannen. Hierdoor ontstaat een relatie t.o.v. het hele maatschappelijke leven dat lijnrecht ingaat tegen de traditionele opvattingen dat het meisje in het gezin thuis hoort en op een bijzondere manier beschermd moet worden. Deze conflictueuze normenpatronen brengen opnieuw spanningen in de traditionele gezinsstructuur en vele spanningen bij de ouders.'[50]

Het vrouwbeeld dat de Hoogveld-onderzoekers hier introduceren is dat van een actieve, zelfstandige vrouw, met een bepaalde maatschappelijke verantwoordelijkheid; een vrouwbeeld dat opvallende gelijkenis vertoont met het vrouwbeeld dat naar voren komt in het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum. Het is echter niet het vrouwbeeld dat in de Tilburgse samenleving gangbaar is. Het is juist de *afwezigheid* van dit vrouwbeeld die volgens de onderzoekers (deels) de problemen veroorzaakt en verantwoordelijk moet worden gesteld voor de tobberige sfeer. In hun 'paedagogisch advies' bepleiten de onderzoekers dan ook een meer aangepaste houding aan de maatschappelijke structuur waarin opvoedkundige problemen niet door de traditie maar door een meer 'individualiserende stellingname' worden opgelost, een individualiserende stellingname die alleen wordt verkregen 'door te stimuleren tot zelf ontdekken en tot zoeken naar de betekenis van de ander, door exploratie, discussie en verwijzing naar de zin en betekenis van de ander'.[51] Duidelijk is dat met dit advies afstand wordt genomen

49. *Jeugd in Tilburg. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd door het Hoogveld Instituut.* Nijmegen (Henri Bergmans NV) 1958, p. 25.
50. Ibidem, p. 26.
51. Ibidem, p. 27.

van overgeleverde tradities, van traditionele schema's van disciplinering en gezag. Veeleer gaat het erom dat het individu zelf leert goed en kwaad te onderscheiden en in staat is zelf de juiste beslissing te nemen.

Het rapport over de 'rijpere jeugd' bevat ook enkele passages omtrent de rol van de geestelijkheid in Tilburg. Zo wordt in het hoofdstuk over de schoolsituatie onder meer de invloed van de religieuzen en de geestelijkheid op de schoolsituatie en de schoolkeuze bekritiseerd. Volgens de Hoogveld-onderzoekers is de Tilburgse bevolking in deze over het algemeen te weinig kritisch: 'zelfs de normale kritiek op het onderwijs en het onderwijzend personeel uit men niet. Men schijnt zich geheel aan het gezag van de religieuzen te onderwerpen.'[52] Ook wordt de geringe deelname van de Tilburgse jeugd aan het voortgezet onderwijs met zoveel woorden aan de invloed van de religieuzen geweten. 'Zr. X is van mening, dat voor het lyceum een meisje toch wel uit een beter milieu moet komen. Fr. X probeert studie op de H.B.S. tegen te houden, omdat er daar veel mislukken.'[53] Het meest uitgebreid komt de rol van de geestelijkheid echter ter sprake in een rapport over de godsdienstige situatie in Tilburg dat, min of meer als bijprodukt van het rapport omtrent de Tilburgse jeugd, in 1958 in strikte vertrouwelijkheid aan Burgemeester en Wethouders wordt aangeboden, 'daarbij vergunning gevend, haar op dezelfde confidentiële wijze onder de geestelijken van Tilburg te doen verspreiden'.[54]

De uitkomsten van het onderzoek stemmen tot nadenken. De onderzoekers constateren, net als Van de Weijer enkele jaren eerder, enerzijds een goede godsdienstpraktijk: de Heilige Mis wordt op zondag (zeer) regelmatig bijgewoond. Ook wat betreft de niet verplichte godsdienstpraktijk – gedoeld wordt op het lidmaatschap van een godsdienstige vereniging, het bidden van het rozenhoedje en devotionele praktijken – is de situatie in Tilburg bepaald niet ongunstig. Anderzijds constateren de onderzoekers dat veel van deze godsdienstpraktijk plaats lijkt te vinden als een lege formaliteit, en niet als een vervulling van godsdienstige behoefte. Men krijgt de indruk, aldus de onderzoekers, dat de kerkelijkheid als maatstaf van de godsdienstigheid wordt gezien. Het naar de kerk gaan wordt op deze manier verengd tot een fatsoensnorm, met als gevolg dat de godsdienstige praktijk in een andere omgeving, met andere fatsoensnormen, eenvoudig zal kunnen afkalven.

Het onderzoek bevat geen slothoofdstuk waarin de algemene conclusies en aanbevelingen worden gepresenteerd. De belangrijkste aanbeveling van het hoofdonderzoek naar de Tilburgse jeugd, namelijk dat minder naar traditie moet worden gekeken en meer moet worden gezocht naar een 'individualiserende

52. Ibidem, p. 50.
53. Ibidem, p. 51.
54. Enige aspecten van de godsdienstige situatie in Tilburg. Ongepubliceerd rapport van het Hoogveld-instituut, z.j. (1958), voorwoord. Een exemplaar van dit rapport is aanwezig in de bibliotheek van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

stellingname', lijkt echter ook hier op haar plaats. In het laatste hoofdstuk bijvoorbeeld wordt de Tilburgse geestelijkheid vermanend toegesproken. Aanleiding is vooral de autoritaire verhouding van de geestelijken ten opzichte van de jeugd.

> 'Zo spreken de geestelijken ook van: "die en die jeugd hebben we *in handen*, we kregen weer een lid te *pakken*", enz. Het is nu juist het bedriegelijke, dat dit krachtige en forse optreden tegen de gelovigen schijnbaar ook het effect sorteert dat men beoogt. Bedriegelijk, omdat uiteindelijk een gezagsmatig optreden nooit méér kan bewerkstellingen dan uiterlijke gedragingen, dan mee-doen en mee-offeren. Aan deze zichtbare godsdienstige praktijken komt Tilburg niet te kort. Het schort juist aan de innerlijke overtuiging.'[55]

Concluderend kan worden gesteld dat in het Tilburg van de jaren vijftig de oude vanzelfsprekendheden letterlijk ter discussie staan. De meest voor de hand liggende beroepskeuze, de textielindustrie, wordt gemeden 'omdat men wat anders wil'. De jongens willen hogerop, weg, niet in die bedrijfstak waarin hun vaders en hun grootvaders ook al werkten. Voor de meisjes geldt veeleer dat de textiel nooit in die zin 'gewoon' is geweest en dat de jaren vijftig wellicht voor het eerst het perspectief bieden om deze 'diskwalificatie' te ontlopen. In welke richting de verandering wordt gezocht is nog niet duidelijk. Enerzijds is er sprake van het 'openkomen van het maatschappeljke perspectief', en zijn er nieuwe mogelijkheden op het gebied van onderwijs en beroepsarbeid. Anderzijds botsen deze nieuwe mogelijkheden met de oude zekerheden en het is precies dit moment van aarzeling dat door het Hoogveld-onderzoek in kaart is gebracht.

Uiteindelijk breekt ook in Tilburg natuurlijk de 'individualiserende stellingname' door. Naar alle waarschijnlijkheid wordt deze ontwikkeling mede gestimuleerd door de afbraak van de textielindustrie in de jaren zestig en zeventig en de tanende invloed van de katholieke Kerk. Onder druk van de gewijzigde economische en sociale verhoudingen passen ook de bedrijven hun personeelsbeleid aan. Gehuwde spoelsters, tot het eind van de jaren vijftig geweerd uit de Tilburgse textielindustrie, zijn blijkens een advertentie uit 1964 nu ook 'van harte welkom'.

Tot slot: continuïteit en verandering

Hoe moet nu de vraag naar continuïteit en verandering voor het naoorlogse Nederland beoordeeld worden? In de eerste jaren na de oorlog lijkt een zekere restauratieve mentaliteit onmiskenbaar. De industrialisatie en urbanisatie doen de vrees ontstaan voor massificatie, onkerkelijkheid en zedeloosheid, en met een breed ingezet 'zedelijkheidsoffensief' wordt geprobeerd deze ongewenste ne-

55. Ibidem, pp. 55-56.

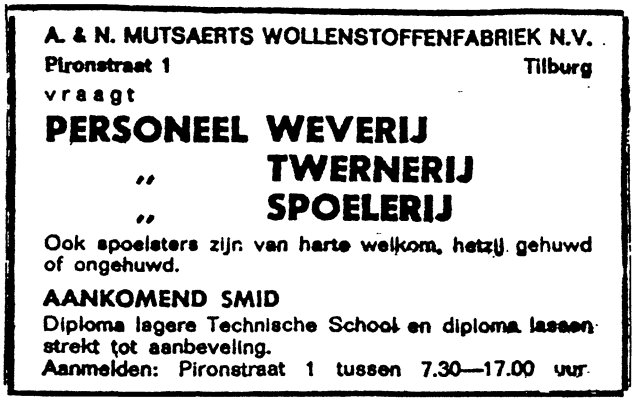
A. & N. MUTSAERTS WOLLENSTOFFENFABRIEK N.V.
Pironstraat 1 Tilburg
vraagt
PERSONEEL WEVERIJ
" TWERNERIJ
" SPOELERIJ
Ook spoelsters zijn van harte welkom, hetzij gehuwd of ongehuwd.
AANKOMEND SMID
Diploma lagere Technische School en diploma lassen strekt tot aanbeveling.
Aanmelden: Pironstraat 1 tussen 7.30—17.00 uur

Personeelsadvertentie geplaatst in *Rooms Leven*, 29 mei 1964.

venverschijnselen te bedwingen. Het zijn, in de woorden van Blom, de jaren van 'tucht en ascese'. Het is echter de vraag of deze restauratie veel meer heeft bereikt dan een alleen uiterlijk afgedwongen consensus, waarachter de onvrede en het vernieuwingsstreven schuilgaan. Misschien dat juist het besef van onontkoombare verandering nog eenmaal (bij de oudere generatie?) de normen en de regels oproept waarvan men nog geen afstand kan nemen, maar waarvan de juistheid al in twijfel wordt getrokkken. En misschien dat ook juist het zicht op verandering de normen en regels (voor de jongere generatie?) zo knellend en deprimerend maakt. Na een laatste offensief verdwijnen dan de traditionele waarden met meer of minder kabaal, omdat ze worden ondermijnd door dezelfde ontwikkelingen als waartegen ze in stelling zijn gebracht; de industrialisatie en de daarmee gepaard gaande internationalisering van economie, politiek en cultuur.[56]

De veranderingen klinken duidelijk door in het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum, waarin consensus wordt bereikt over het afscheid van het patriarchaat. Het moderne huwelijk wordt meer en meer beschreven als een verhouding van twee 'volledige' personen die ieder hun eigen bijdrage leveren aan gezin en maatschappij. Wel wordt een strikt gelijkheidsideaal afgewezen; het is niet de bedoeling dat ook de vrouw zich blind gaat staren op prestaties buitenshuis. Veeleer is het de taak van de vrouw de mannelijke eenzijdigheid op dit gebied te compenseren en het 'klimaat van het gezin in de wereld te brengen'.

Uit het onderzoek naar de situatie in Tilburg blijkt dat een dergelijk vrouwbeeld nog niet overal gedeeld wordt. In Tilburg worden nog vooral vragen gesteld en zijn definitieve antwoorden nog niet gevonden. Wellicht is het

56. Vgl. H.W. Von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust, Nederland van 1955 tot 1973', in: H.W. Von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. Houten (De Haan) 1986, pp. 9-35.

ook juist tekenend voor de jaren vijftig dat dit lokale niveau nog een eigen, specifieke rol speelt. Pas in de jaren zestig verdwijnt het eigene van het lokale niveau goeddeels, onder invloed van de massamedia, de ontzuiling en de uitbouw van de verzorgingsstaat. Daarmee wordt ook de opvatting van het Nederlands Gesprek Centrum gemeengoed, althans wat betreft het standpunt dat er wellicht praktische, maar zeker geen principiële bezwaren zijn tegen de arbeid van de (gehuwde) vrouw buitenshuis.

Alle discussie is daarmee echter nog niet verdwenen. Aan het einde van de jaren zestig wordt onder invloed van de vrouwenbeweging de natuurlijkheid van de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen fundamenteel ter discussie gesteld en wordt de bestaande arbeidsdeling verantwoordelijk gesteld voor de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen; vrouwen zou de macht in het publieke domein worden ontzegd. Ook de 'praktische bezwaren' met betrekking tot vrouwenarbeid worden gepolitiseerd. Er komt meer besef van de ongelijke machtsverhoudingen binnen het huwelijk, terwijl daarnaast duidelijk wordt dat de verzorgingsstaat niet zomaar een stelsel van voorzieningen en regelingen is, maar uitgaat van en bijdraagt aan bepaalde opvattingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Ook over een ander aspect van het rapport van het Nederlands Gesprek Centrum, de 'eigen bijdrage' van de vrouw, blijkt volop discussie mogelijk. In het rapport wordt een strikt gelijkheidsdenken afgewezen en ook binnen de vrouwenbeweging is het streven naar een grotere deelname van vrouwen in het openbare leven altijd verbonden met een kritiek op de geringe maatschappelijke waardering voor kwaliteiten, werkzaamheden en verantwoordelijkheden die historisch met het vrouwenleven verknoopt zijn geraakt. De praktijk blijkt echter uiterst weerbarstig en deze discussie over het verschil en de gelijkheid zal dan ook uitgroeien tot hèt discussiepunt rond de sekseverhoudingen in de jaren tachtig.

Saskia Poldervaart

Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk

De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973

De huidige vrouwenbeweging in Nederland, ook wel de tweede feministische golf genoemd, laat men meestal beginnen in 1968. Dat wil niet zeggen dat er voordien geen vrouwen*organisaties* waren, integendeel: er bestonden tussen 1948 en 1968 zo'n 35 landelijke organisaties die ruim een half miljoen vrouwen verenigden.[1] Enkele van de toen – en soms nu nog – bestaande organisaties ontstonden tijdens de eerste feministische golf, de meeste echter tussen de twee wereldoorlogen in, enkele na de Tweede Wereldoorlog. Rond 1965 tekende zich een duidelijke malaise af in met name de vrouwenorganisaties die de politiek wilden beïnvloeden. De vraag ontstond of de vrouwenverenigingen nog wel reden van bestaan hadden. Kennelijk hadden de (bestuurs)leden van de vrouwenorganisaties niet voorzien dat er binnen enkele jaren een actieve vrouwen*beweging* zou gaan ontstaan.

In dit artikel staat de vraag centraal hoe het verdwijnen en weer actueel

1. Dit artikel is voor een deel gebaseerd op reeds bestaande publikaties over de politieke vrouwenorganisaties in de periode 1948-1973 en de tweede feministische golf, namelijk dr. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd.* Nijmegen (SUN) 1977 (eerste druk 1948); Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet.* Amsterdam (Bert Bakker) 1983; Arina Angerman, 'Afstand nemen van een feministisch verleden. De taken van de VVGS in de periode 1949-1967', in: Mieke Aerts e.a., *Het vrouwelijke georganiseerd.* Amsterdam (Vakgroep Vrouwenstudies) 1986; Saskia Poldervaart e.a., *Help, de feministen komen!* Emancipatie en socialisme, Nijmegen (Practicumgroep politicologie) 1977; Saskia Poldervaart e.a., *Vrouwenstudies, een inleiding.* Nijmegen (SUN) 1983; Judith Vega, 'Vrouwelijkheid in het spoor van de zuil. Katholieke vrouwenorganisaties', in: Tjitske Akkerman en Siep Stuurman, *De zondige rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975.* Amsterdam (SUA) 1985; Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijf jaar Dolle Mina.* Den Haag (Dolle Mina) 1975; Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', in: Idem, *Hé zus ze houden ons eronder.* Utrecht/Antwerpen (Bruna) 1972; Petra de Vries, 'Het persoonlijke is politiek en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 10.* Baarn (Ambo) 1987; Anneke Ribberink, 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig', in: *Kleio* nr. 9 (1989) pp. 24-28, en in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving.* IJsselstein (Bogaerts) 1992. In het vervolg verwijs ik in de noten alleen nog naar publikaties voor zover het niet de hierboven centraal staande organisaties en publikaties betreft. Een zeer gedetailleerd bronnenapparaat met betrekking tot dit artikel is in te zien bij het IIAV onder de titel: Saskia Poldervaart, *Vrouwenorganisaties en vrouwenbeweging in de periode 1948-1973.* Amsterdam 1992, waarin tevens uitgebreidere informatie te vinden is over 'traditionele' vrouwenorganisaties.

worden van het vrouwenvraagstuk in de periode 1948-1973 te begrijpen valt. Ik wil laten zien dat het bestaan van een vrouwenbeweging en het als probleem ervaren van het vrouwenvraagstuk nauw samenhangen. Om van een *beweging* te kunnen spreken is het nodig dat er een opinie ontstaat over het vrouwenvraagstuk, dat de overtuiging heerst dat de bestaande opvattingen over de positie van vrouwen onduldbaar zijn, en dat er alternatieven worden geboden.[2] Maar vrouwen*organisaties* hoeven niet altijd met het vrouwenvraagstuk te maken te hebben. Dit hangt af van het doel waarop vrouwen zich organiseren. Omdat ik me hier beperk tot de op de politiek gerichte vrouwenorganisaties is mijn tweede vraag: waarop organiseerden de politiek gerichte vrouwenorganisaties zich?

Om deze twee vragen te beantwoorden verdeel ik de periode 1948-1973 in twee delen: de periode 1948-1965 en 1965-1973. Als 'breukpunt' neem ik 1965 omdat de politieke vrouwenorganisaties zich toen wilden opheffen, terwijl zich tegelijkertijd een 'nieuwe tijd' aankondigde in de vorm van de eerste 'actiegroep' van na de oorlog: Provo.

De periode 1948-1965. Het vrouwenvraagstuk opgelost?

De sociaal-politieke context

Het afgelopen decennium heeft er onder historici een debat plaatsgevonden over de vraag of de periode 1940-1945 als een breuk in de Nederlandse geschiedenis gezien kan worden of dat de continuïteit overheerst.[3] Eerst werd aangenomen dat de periode 1945-1965 zich vooral kenmerkte door gezag, plichtsbesef, ingetogenheid en zedelijkheid, nu wordt veel meer onderkend dat zich met name na 1955 allerlei verschuivingen begonnen voor te doen, vooral op het gebied van de moraal.

Herrijzend Nederland kende na de Tweede Wereldoorlog tot rond 1955 grote armoede.[4] De drie erkende vakcentrales (NVV, NKV, CNV) werkten mee aan de geleide-loonpolitiek en aan de bestedingsbeperking van 1957. Deze consumptiebeperking werd van vakbondszijde geaccepteerd als 'het aandeel van de arbeiders in de verdediging van het Westen'. Pas na 1953 vertoonde de betalingsbalans voor het eerst na de oorlog weer een batig saldo en vanaf dat moment nam de werkgelegenheid sterk toe. Ook kreeg vanaf die tijd de (uitbreiding van de) sociale wetgeving haar beslag, onder meer in de AOW. Deze uitbouw van het sociale-verzekeringsstelsel had nadrukkelijk de gezinsvorm van

2. Zie o.m. Evelyn Sullerot, *De vrouw van morgen.* Bussum (Paul Brand) 1969, p. 23.

3. Zie voor een samenvatting van dit debat onder meer P.P. Jansen, M. Lunenberg en H. Vossen, *Van beschermelingen tot actief deelnemende jongeren. Continue pedagogische vernieuwing van jeugdzorg en vormingswerk in Maastricht 1935-1955.* Utrecht/Groningen (Wetenschapswinkel) 1989, met name pp. 10-16.

4. Zie o.m. Marianne Grunell, *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van de samenleving.* Amsterdam (Sociologisch Instituut) 1984, p. 74.

kostwinner-huisvrouw als basis.[5] Hadden diverse vrouwenorganisaties het recht van de gehuwde vrouw op arbeid verdedigd, ook werkgevers moesten vanaf 1955 constateren dat ze niet meer om het arbeidspotentieel van de gehuwde vrouwen heen konden vanwege het structurele tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten. In dit klimaat kon, zij het met een krappe meerderheid, de motie-Tendeloo in de Tweede Kamer worden aangenomen. Verder werd in 1957 de wettelijke handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen opgeheven, hetgeen diverse vrouwenorganisaties jarenlang hadden bepleit.[6] Rond 1955 gingen er dus barsten ontstaan in het huisvrouw-kostwinner-idee en het als 'onvolwassen' beschouwen van gehuwde vrouwen.

Grote veranderingen deden zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig ook voor op het gebied van de *seksualiteit*, waarbij tevens allerlei opvattingen over wat als 'fatsoenlijk' werd beschouwd, onder druk kwamen te staan. Juist over seksualiteit bestonden er grote verschillen van mening tussen de gereformeerden en behoudzuchtige katholieken enerzijds en de hervormden en vernieuwingsgezinde katholieken met hun nieuwe geluiden anderzijds. De linkse politieke partijen toonden zoals altijd weinig belangstelling voor de sociale betekenis van seksualiteit.[7] Tot ver in de jaren vijftig waarschuwden katholieken en gereformeerden tegen de 'toenemende onzedelijkheid'. Tegelijkertijd pleitten vernieuwingsgezinde katholieken zoals Frits Buytendijk, Hélène Dresen-Coenders en Kees Trimbos voor meer openheid in het bespreken van seksualiteit.[8] Zo ook kwam er in 1952 een herderlijk schrijven uit van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, waarin werd vermeld dat erotiek een wezenlijk element van het normale huwelijk vormde; geslachtsgemeenschap zonder de bedoeling een kind te verwekken werd in dit schrijven goedgekeurd. Er was dus geen sprake van consensus tussen confessionelen onderling op dit gebied.

Ondertussen groeide de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) snel. Hoewel deze vereniging ervan uitging dat de vrouw recht had op 'een eigen leven, op de eigen vrucht en eigen (seksueel) geluk',[9] had ook de NVSH haar normerende opvattingen over wat zij destijds de 'zelfbevrijding' van vrouwen noemde. In de tweede helft van de jaren vijftig propageerde de

5. Zie hiervoor naast Poldervaart, a.w., pp. 178-183, ook de bijdrage van Jet Bussemaker in dit nummer.

6. Hierbij moet worden aangetekend dat pas in 1968 'de man als hoofd van de echtvereniging' uit het wetboek werd geschrapt.

7. Zie o.m. Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NBM) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1978*. Nijmegen (SUN) 1978, p. 416.

8. Zie voor de groep vernieuwingsgezinde katholieken in de jaren vijftig: Hélène Vossen, 'Produkties van sekseverschillen in de katholieke levensscholen 1947-1968. Over vaste overtuigingen en twijfels', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 32*, 8 (1987) nr. 4, pp. 417-437, en Mieke Lunenberg en Hélène Vossen, 'H.M. Dresen-Coenders (1920) en W.F. van Stegeren (1926). Tussen verzuiling en emancipatie', in: *Vrouwelijke pedagogen*. Nijkerk (Intro) 1991, pp. 161-184, aldaar p. 164.

9. Nabrink, a.w., p. 305.

NVSH via haar huwelijksscholen een nieuw beeld van de moderne geëmancipeerde vrouw: ze hoorde geen huissloof meer te zijn, maar een verleidelijke echtgenote.[10] Dit beeld werd gekoppeld aan 'een nieuwe levensstijl': 'samenspel tussen man en vrouw, twee individuen, *eigensoortig* en *gelijkwaardig*'.[11] Het was déze moderne levensstijl met zijn nadruk op gelijkwaardig- èn eigensoortigheid der seksen, die rond 1960 niet alleen door de NVSH, maar tevens door allerlei deskundigen, veelal van progressieve katholieke huize, werd gepropageerd.[12]

Gezien de hierboven beschreven veranderingen op het gebied van seksualiteit, ten aanzien van het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen en hun 'handelingsbekwaamheid', kan geconcludeerd worden dat er in de periode 1948-1965 slechts een ogenschijnlijke stabiliteit bestond met betrekking tot de intieme levenssfeer. In hoeverre zijn deze veranderingen terug te vinden in de vele vrouwenorganisaties van deze periode?

De vrouwenverenigingen 1948-1965

In 1948 kwam het beroemde boek *Van moeder op dochter* uit, naar aanleiding van het vijftigjarig jubileum van koningin Wilhelmina en de overdracht van het koningschap aan haar dochter Juliana. Tevens werd rond dit jubileum de tentoonstelling *De Vrouw 1898-1948* georganiseerd. Zowel het boek als de tentoonstelling waren gewijd aan 'het aandeel van de vrouw aan een veranderende wereld'.

In haar openingsrede van de tentoonstelling sprak Juliana (tijdelijk prinses-regentes): 'In de toekomst moge het niet meer nodig zijn de rol der *vrouw* apart te belichten, omdat dan eindelijk het geslacht bij de presentatie onbelangrijk wordt. Maar in de op deze tentoonstelling uitgebeelde periode, en zelfs nú, blijkt dat nog niet het geval te zijn.' Wensen die op de tentoonstelling werden afgebeeld waren: plaats voor enkele vrouwen aan de tafel der ministers, gelijk loon voor gelijke arbeid en vrijheid van arbeid.

Juliana's woorden en de op de tentoonstelling uitgebeelde wensen wekken de indruk dat het vooral om 'gelijke rechten' gaat. Zowel in het boek van Posthumus als in bijna alle vrouwenverenigingen van deze periode werden vrouwen echter vooral op hun belangen als huisvrouw en moeder aangesproken. Tot ongeveer 1960 werd deze opvatting van vrouw-zijn vanzelfsprekend gekop-

10. Het materiaal van de huwelijksscholen is gebundeld uitgegeven: A. Pleysier (red), *Trouwen is bouwen. Sexuologische, psychologische, juridische en sociale aspecten van het huwelijks- en gezinsleven.* Den Haag (NVSH) 1961.

11. Pleysier, a.w., p. 264 (cursivering *NVSH*).

12. Een van die deskundigen was prof. dr. F.J.J. Buytendijk. Zijn boek *De vrouw.* Utrecht/Antwerpen (Bruna) 1951, kende vele herdrukken en had veel invloed. Zie daarnaast o.m.: C.J.B.J. Trimbos, *Man en vrouw. De relatie der seksen in een veranderde wereld.* Hilversum/Antwerpen (Paul Brand) 1964. De ideeën die deze deskundigen ventileerden zijn ook terug te vinden in het werk van Hélène Dresen-Coenders en Hella Haasse.

peld aan een hiërarchische verhouding tussen de seksen, maar nadien werd steeds meer de gelijkwaardigheid tussen vrouwen en mannen benadrukt.

Om een beeld te geven van de (ontwikkelingen in de) vrouwenorganisaties, zal ik me voornamelijk beperken tot het Katholieke Vrouwendispuut, de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap VVVGS (voortaan Vrouwenbelangen genoemd) en de Vrouwenbond in de PvdA.[13]

Bij de katholieke vrouwenorganisaties kan er, in tegenstelling tot de ontwikkelingen in de meeste andere vrouwenorganisaties, na de oorlog van een heroriëntering gesproken worden. Debet aan het elan van de katholieke vrouwenverenigingen zijn onder meer de hoopvolle woorden van Paus Pius XII in 1945, de politieke ontkenning daarvan èn de uitdaging die van deze ontkenning uitging. De Paus sprak op 21 oktober 1945 tot alle katholieke vrouwen en meisjes:

> 'Uw uur heeft geslagen. Het openbare leven heeft u nodig. Iedere vrouw zonder uitzondering heeft dus, hoort het goed, den plicht, den strikten gewetensplicht om zich niet afzijdig te houden, in actie te komen. (...) De christenvrouw moet, evenals de man, bijdragen tot het welzijn van den staat, waarin zij zijns gelijke is. Beide geslachten moeten daaraan deelnemen volgens hun natuurlijke aanleg.'[14]

Kon er vóór de oorlog nog gesproken worden van één *dominant* katholiek vrouwbeeld, namelijk dat van de vrouw als moeder, daarna konden katholieke vrouwen, met een verwijzing naar de Paus, zich beroepen op meerdere invullingen van 'vrouw-zijn'. Toen de verkiezingen van 1946 geen enkele rooms-katholieke vrouw in de Kamer bracht, spraken enkele vrouwen, onder wie Marga Klompé, het partijbestuur hierop aan. Daarnaast deed dit groepje vrouwen een oproep uitgaan naar 'alle rooms-katholieke vrouwen die zich in het openbare en politieke leven willen en kunnen bewegen'. Dit leidde, eind 1946, tot de oprichting van het Katholieke Vrouwendispuut. Het dispuut koos de politiek nadrukkelijk als werkterrein, en dit impliceerde een directe confrontatie met de katholieke politiek. Het dispuut organiseerde eigen pressie- en steungroepen voor vrouwen op alle niveaus van de KVP en eiste posities op in alle belangrijke organen van die partij. De invloed ervan op het accepteren van vrouwen in de landelijke partijpolitiek is dan ook groot geweest. Anna de Waal, die tweemaal voorzitster van het Vrouwendispuut was, werd in 1952 als eerste vrouw be-

13. De geschiedschrijving over vrouwenorganisaties uit deze periode verkeert nog in een pril stadium. Ik heb deze drie (politieke) organisaties gekozen, omdat er over deze verenigingen primair bronnenonderzoek is verricht (zie noot 1). Naar de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) is eveneens uitgebreid onderzoek verricht. Zie hiervoor: Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976*. Meppel/Amsterdam (Boom) 1990. Andere vrouwenorganisaties dan de hierboven genoemde zullen slechts zijdelings ter sprake komen.

14. Zie voor deze tekst T. Govaarts-Halkes, 'De situatie van de vrouw in de R.K. Kerk', in: H. Haasse e.a., *Oriëntatie na emancipatie*. Den Haag (Servire) 1964, pp. 81-112, m.n. pp. 102-103. Zie ook Posthumus, a.w., p. 358.

noemd tot staatssecretaris van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en zou dat tot 1957 blijven;[15] in 1956 werd Klompé de eerste vrouwelijke minister van het (in 1952 ingestelde) ministerie van Maatschappelijk Werk, tot 1971. Ook werden de leden van het Vrouwendispuut actief in andere, niet aan de zuilen verbonden vrouwenorganisaties. Anna de Waal bijvoorbeeld was lange tijd ook landelijk voorzitster van Vrouwenbelangen; tevens verzorgde zij samen met W.H. Posthumus de redactie van *Van moeder op dochter*. Verder nam het Vrouwendispuut in 1948 plaats in het opnieuw opgerichte Comité tot Verdediging van het Recht op Arbeid van de Vrouw (CVRAV) en ondersteunden de katholieke vrouwen in de Kamer de motie-Tendeloo. Het dispuut organiseerde tweemaal per jaar studiedagen met thema's die een oriëntatie op allerlei 'moderne' onderwerpen laten zien, zoals het al dan niet gehuwd zijn van vrouwen, coëducatie, seksualiteit en specifieke problemen van vrouwen op de werkplek.

Eerder dan in de meeste andere vrouwenorganisaties besprak het Vrouwendispuut in 1958 of er geen nieuwe koers gevaren moest worden. Anna de Waal wees er tijdens een studiedag over dit onderwerp op dat men de grote verscheidenheid aan opvattingen over de vrouw inmiddels ook allemaal binnen het katholicisme aantrof. Hoefden katholieke vrouwen zich niet meer apart te organiseren?[16]

Op de eerste naoorlogse studieconferentie van de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap, najaar 1947, werd eenstemmig de conclusie aanvaard dat de vrouw een eigen ziens- en werkwijze heeft, die zij slechts tot nadeel van haarzelf en de gemeenschap kan negeren. Toen er in 1949 een samensmelting plaatsvond tussen deze vereniging en de Vereniging van Vrouwenarbeid, bleven de doel- en taakstelling hetzelfde, namelijk 'bij de vrouw het gevoel van verantwoordelijkheid voor haar taak in gezin en maatschappij, in het arbeidsleven en als staatsburgeres te versterken en te bevorderen, dat zij in samenwerking met de man haar zelfstandig vrouwelijk inzicht meer doet gelden'. De Vereniging wilde de juridische ongelijkheden van vrouwen in vergelijking met mannen opheffen en hun arbeidsvoorwaarden en mogelijkheden tot arbeid verbeteren. Bovendien wilde zij, net als het Katholieke Vrouwendispuut, de positie van vrouwen in het parlementaire bestel versterken, waarbij zij zich op àlle politieke partijen wilde richten. Hoewel Vrouwenbelangen een kleine groep is gebleven, zag het hoofdbestuur zichzelf als een 'feministische kadergroep'. Zij

15. Hillie van de Streek, 'Vrouwen in confessionele politieke partijen. De politieke deelname van vrouwen in de ARP, CHU en RKSP/KVP in de jaren 1917-1980', in: S. Leydesdorff e.a., *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*. Tilburg (Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek THO) 1990, pp. 67-84, aldaar p. 82.

16. Vega gaat helaas niet verder in op het Vrouwendispuut. Aan de uitspraken van De Waal, gedaan tijdens haar voorzitsterschap van Vrouwenbelangen (zie verder) lijkt af te lezen dat zij inderdaad vond dat vrouwen zich niet meer apart hoefden te organiseren. Het Vrouwendispuut is na zijn 15-jarige bestaansfeest in 1961 langzaam ter ziele gegaan.

richtte zich met name op overheidsinstanties met adviezen over gelijke beloning, de woongelegenheid van de alleenstaande vrouw, de opleiding van het werkende meisje en het onderwijs in burgerschapskunde. In 1955 stelde de toenmalige voorzitster, Hilda Verwey-Jonker, dat de taakstelling zich nu meer zou moeten toespitsen op een systematische scholing tot staatsburgeressen. Een vereniging die streed tegen achterstelling van de vrouw leek nu, met het aannemen van de motie-Tendeloo en het (aankomende) wetsvoorstel over de handelingsbekwaamheid van vrouwen, overbodig geworden. Maar er bestond volgens Verwey-Jonker een tekort aan leidende vrouwen, met name in het parlementaire bestel: de taak van Vrouwenbelangen zou nu alleen nog zijn zich te richten op scholing en meningsvorming van vrouwen. Vanaf 1955 nam de afdeling Amsterdam deze 'voorbereidingscursussen tot het politieke leven' ter hand en werd Vrouwenbelangen een vereniging van goed geïnformeerde specialisten zowel van vrouwen uit verschillende politieke partijen als van niet-partijgebonden vrouwen.

In de periode dat Anna de Waal de voorzitstershamer hanteerde (1959-1966), ontwikkelde de emancipatiekwestie zich steeds meer van een vrouwen- naar een mensenvraagstuk.[17] Het ging tenslotte niet alleen om 'het vormen van de vrouw, maar ook van de man'. Immers, zo formuleerde Anna de Waal, 'zonder deze (vorming van de man) zal het beeld van de mens in zijn tweeheid nooit tot zijn recht kunnen komen'. Man en vrouw moesten *samen* veranderen. Deze opvatting zou zich in de volgende jaren voortzetten. Daarmee keerde in Vrouwenbelangen ook weer de vraag terug[18] of mannen dan geen lid moesten kunnen worden. Anna de Waal stelde op de jaarvergadering van 1965 dat het erom ging de blik naar de toekomst te richten. De geschiedenis van het feministische verleden met haar nadruk op aparte organisatie en het bevechten van gelijke rechten zou daarbij eerder een belemmering dan een stimulans zijn.

Op bestuursniveau onderhield Vrouwenbelangen niet alleen nauwe contacten met het Vrouwendispuut, maar ook met de Vrouwenbond in de PvdA.[19] Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat ook in deze Vrouwenbond in het begin der jaren zestig de vraag speelde: doorgaan of opheffen/integreren in de PvdA?

Toen in 1946 de Vrouwenbond in de PvdA werd opgericht, werd de structuur van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs (1908-1940) overgenomen. Ook de werkwijze bleef hetzelfde: de politieke scholing stond centraal, waarbij de Vrouwenbond de politieke lijn van de PvdA uitdrukkelijk

17. In het blad van de vereniging kwam reeds in februari 1959 de vraag ter sprake of emancipatie niet verschoven was van een *vrouwen*-vraagstuk naar een *mens*-vraagstuk. Zie Angerman, a.w., p. 18.

18. De organisatorische aanwezigheid van mannen in de VVVGS had ook in 1930 gespeeld, zie Angerman, a.w., p. 10.

19. Daarnaast had ze ook nauwe banden met vrouwenorganisaties als de Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep, de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding, en met overkoepelende organisaties zoals het Nederlands Vrouwen Comité en de Nationale Vrouwenraad. Zie Angerman, a.w., p. 20.

vooropstelde. Hoewel vrouwen in de Vrouwenbond aangemoedigd werden zich kandidaat te stellen voor de gemeenteraad, en ook de traditie van speciale cursussen voor vrouwelijke gemeenteraadsleden op het vormingscentrum De Born werd voortgezet, vond de Vrouwenbond tegelijkertijd dat de belangrijkste taak van de vrouw gelegen was in haar gezin. Als 'oplossing' voor dit dilemma stelde men in de jaren vijftig voor dat vrouwen die geen politieke taken hadden een deel van de taak van vrouwen die in de gemeenteraad zaten, zouden overnemen. In de jaren zestig stelde men dat zo'n politieke taak (alleen) geschikt was voor vrouwen die 'uit de kinderen' waren. Hoewel de Vrouwenbond (in tegenstelling tot het katholieke Vrouwendispuut) niet echt een achterban van de vrouwelijke PvdA-Kamerleden vormde, werd er soms wel samengewerkt, zoals bij kwesties die met gelijke rechten voor mannen en vrouwen te maken hadden. In de jaren zestig gingen in de PvdA en de Vrouwenbond steeds meer stemmen op voor integratie van de bond in de partij. Dit was mede omdat de Vrouwenbond vergrijsde: jonge, vaak beter opgeleide vrouwen begonnen aparte vrouwenorganisaties af te wijzen. Dit is te begrijpen vanuit de nadruk die er vanaf 1960 werd gelegd op de kameraadschap tussen vrouwen en mannen. Deze geluiden van 'man en vrouw samen', die in Nederland in eerste instantie te horen waren bij de NVSH en de vooruitstrevende katholieken, klonken in deze tijd in de meeste Westeuropese landen. Deze opvattingen leidden in een aantal landen ook daadwerkelijk tot de opheffing van de aparte vrouwenorganisaties binnen politieke partijen.[20] Maar zover kwam het niet met de Vrouwenbond in de PvdA. Na een groot aantal reorganisatieplannen werd in 1969 de structuur van de vrouwenorganisatie veranderd, evenals de naam (namelijk niet meer Vrouwenbond maar Vrouwencontact). Het politieke belang van een aparte vrouwenorganisatie werd door deze structuurverandering naar de marge gedrukt; dit kwam mede tot uiting in het verdwijnen van de full-time bezoldigd bestuurster van de Vrouwenbond.

De hierboven beschreven politieke vrouwenorganisaties hebben zich in de jaren vijftig alle drie ingezet voor het verkrijgen van gelijke rechten op juridisch en sociaal-economisch gebied. Voor Vrouwenbelangen was dit het belangrijkste argument om zich als aparte vrouwenorganisatie te organiseren. Toen deze juridisch gelijke rechten grotendeels verkregen waren (vanaf 1955), kon er volgens de toenmalige voorzitster Hilda Verwey-Jonker niet meer gesproken worden van een 'achterstand' van vrouwen. Het doel, en daarmee de bestaansgrond voor een aparte organisatie, werd nu om vrouwen te scholen tot staatsburgeressen. Maar deze taakstelling verhield zich moeizaam tot de opvatting dat vrouwen en mannen moesten samenwerken op alle terreinen van de samenleving.

20. Jansz, a.w., p. 142. De Nederlandse Coöperatieve Vrouwenbond, die niet direct tot een politieke partij behoorde, maar wel onderdeel was van de Rooie familie, werd in 1961 wel opgeheven. Zie Saskia Poldervaart, 'Zonder zelfbeheersing bestaat geen geluk. Een geschiedenis over de Nederlandsche Coöperatieve Vrouwenbond 1900-1961', in: Aerts e.a., a.w., pp. 92-112.

Het Katholieke Vrouwendispuut en de Vrouwenbond in de PvdA hadden meer redenen dan Vrouwenbelangen om zich apart te organiseren: niet alleen de algemene juridische en sociaal-economische achterstand van vrouwen moest volgens hen worden ingehaald, maar ook de achterstelling van vrouwen binnen de partij. Het Vrouwendispuut heeft zich van deze laatste taak altijd actiever en feller gekweten dan de Vrouwenbond, door vanaf zijn ontstaan als pressiegroep op te treden voor vrouwen op alle niveaus van de KVP. De Vrouwenbond vervulde voor vrouwelijke PvdA-Kamerleden niet zo'n steunfunctie. Een ander verschil tussen deze twee aan politieke partijen gebonden vrouwenorganisaties is, opmerkelijk genoeg, dat voor de Vrouwenbond veel meer dan voor het Vrouwendispuut de eerste taak van vrouwen in het gezin lag.[21] Daardoor heeft het Vrouwendispuut zijn taakstelling (de emancipatie van katholieke vrouwen in de katholieke politiek) beter kunnen waarmaken dan de Vrouwenbond in de PvdA, die voor vrouwen alleen mogelijkheden zag om in politieke organen actief te zijn als ze 'uit de kinderen' waren.

Alle op de politiek gerichte vrouwenorganisaties kregen begin jaren zestig te maken met het steeds dominanter wordende ideaal van 'samenwerking tussen man en vrouw'. Hierdoor werd niet alleen de politieke betekenis van een aparte organisatie van vrouwen ontkend, maar werd dit door een jongere generatie vrouwen (en mannen) zelfs als tegengesteld aan emancipatie gezien. Als gevolg hiervan kwam de bestaansreden van alle politieke vrouwenorganisaties rond 1964-1965 sterk ter discussie te staan.[22]

Deze kwestie speelde duidelijk veel minder bij de niet-politieke vrouwenorganisaties, zoals de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen. Opmerkelijk is dat, naast de katholieke vrouwenorganisaties, de Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen na de Tweede Wereldoorlog de actiefste vrouwenorganisatie vormde. Deze bond organiseerde vrouwen wel op hun sekse, maar niet volgens het uitgangspunt van specifieke 'vrouwenbelangen'. Het doel van de bond was niet zozeer gericht op het verbeteren van de positie van vrouwen, maar op het welzijn van het gehele platteland. Naast het organiseren van gezellige bijeenkomsten en gezamenlijke uitstapjes, wilde de bond vrouwen mee laten denken over moderne bedrijfsvoering. Terwijl rond 1965 de ledenaantallen van de politieke vrouwenorganisaties terugliepen en het ledenbestand vergrijsde, traden deze verschijnselen juist vanwege de doelstellingen waarop plattelandsvrouwen zich organiseerden nauwelijks op bij de Bond voor Plattelandsvrouwen.[23]

21. Hoe sterk dit in de Vrouwenbond van de PvdA werd benadrukt is te lezen in Jansz, a.w., pp. 134-135.

22. Zie ook o.m. Angerman, a.w., p. 3, en Posthumus, a.w., pp. 350-352. Ook in het Nederlands Vrouwen Comité dat vijftien vrouwenorganisaties overkoepelde, werd in 1964 de vraag 'doorgaan of niet?' gesteld.

23. Dit wil niet zeggen dat de Bond van Plattelandsvrouwen, evenals bijvoorbeeld de Bond van Huisvrouwen, na 1968 zijn doelstellingen niet wijzigde; beide gingen zich vanaf toen veel 'feministischer' opstellen.

Rond 1965 werden vrouwen geacht geëmancipeerd te zijn. Binnen de PvdA ging men daarbij uit van het idee dat mannen en vrouwen 'gelijk' waren, binnen katholieke en Vrouwenbelangen-kringen van een 'verschillend in de wereld staan' der seksen.[24] Ondanks dit verschillende uitgangspunt van 'gelijkheid' (Vrouwenbond) versus 'verschil' (Vrouwendispuut) was het effect hetzelfde: de strijd tussen de seksen was niet meer nodig 'nu elke beroepsmogelijkheid en elke taak in het gezin, die physiek mogelijk is, voor man en vrouw openliggen'.[25]

Het zouden deze ideeën van 'voltooide emancipatie van de vrouw' (Vrouwenbond) of van de noodzaak tot 'de ontplooiing van de mens in het algemeen' (Vrouwendispuut, Vrouwenbelangen) zijn, deze nadruk op het toekomstige ideaalbeeld van 'alles samen', waar de vrouwenbeweging zich rond 1968 tegen ging afzetten, omdat in dit beeld de bestaande ongelijkheid tussen de seksen werd verontachtzaamd.

De periode 1965-1973

De roerige jaren zestig

De economische welvaart, begonnen vanaf 1955, zette in deze periode tot 1973 door. Het was in deze periode dat de massaconsumptie en de luxegoederen steeds meer toenamen, terwijl tegelijkertijd openlijke protesten tegen de ongelijke verdeling van inkomen en welvaart werden geuit. Op de universiteit werd de zogenaamde waardenvrijheid van de wetenschap aangevallen, door de vanaf 1967 actief zijnde studentenbeweging werd het marxisme ingezet als theorie van de klassenstrijd. 'Studenten en arbeiders, één front!' was een bekende leuze uit die tijd. Tot 1968 werd er in de studentenbeweging en andere sociale bewegingen echter over vrouwen nog niet gesproken.

Hoewel er vanaf 1967 ook internationaal allerlei sociale bewegingen ontstonden, leverde Nederland voor Europa[26] een primeur: Provo (1965-1967). De strategie van Provo was erop gericht om verwarring te scheppen en de autoriteiten en deskundigen belachelijk te maken. Het ging Provo om de 'totale bevrij-

24. Het idee over het 'verschillend in de wereld staan' der seksen was reeds in 1951 door Buytendijk naar voren gebracht; het werd echter pas in het begin van de jaren zestig op grotere schaal opgepakt, bijv. in de bundel van Haasse e.a., a.w. Ondanks de titel van deze bundel, *Oriëntatie na emancipatie*, ging Haasse ervan uit dat de emancipatie van vrouwen nog niet geheel voltooid is: 'Als het noodzakelijke en aanlokkelijke "tehuis-maken" door de hele maatschappij als uiterst belangrijk, ja, essentieel zal worden erkend en gewaardeerd: dàn zal de emancipatie van de vrouw een feit zijn.' (pp. 25-29) Zie voor een bespreking van deze bundel ook: Irene Costera Meijer, 'Het onbehagen van een lotgenote. De ontwikkeling van een nieuw feministisch perspectief op vrouwen in de jaren zestig', in: M. Schwegman e.a., *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1991, pp. 153-170. 25. Zie het voorwoord in Haasse e.a., a.w., p. 6.

26. In de Verenigde Staten ging de Equal-Rights-beweging van zwarten (vanaf 1963) aan alle andere protestbewegingen vooraf. In datzelfde jaar schreef Betty Friedan haar *Feminine Mistique*, dat mede aanleiding was voor de oprichting van de National Organisation of Women in 1965.

ding van de mens, hier en nu',[27] waardoor men zich dus niet alleen richtte op de toekomst. Maar ook Provo sprak alleen over *de* mens. Pas in het laatste *Provo*-nummer (verschenen midden 1967) werd er nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen de seksen: vrouwen werden niet alleen opgeroepen zich niet meer aan te passen aan het mannenwereldje,[28] maar zelfs om zich te *verzetten* tegen mannen: 'Vrouwen, laat je man eens de afwas doen, kijken hoe jouw progressieve echtgenoot reageert. (...) De anti-regenten worden (dan) zelf regent en kanten zich tegen onafhankelijkheidspogingen van hun vrouw. (...) Het gaat erom dat de vanzelfsprekendheden van de vrouwenrol doorbroken worden!'[29]

Maar deze oproep werd voorlopig in de hierna ontstane en naar sekse gemengde sociale bewegingen niet opgepakt. De rebellen van deze bewegingen daagden de maatschappij uit door de grenzen van de politiek te verleggen: seksualiteit en het gezinsleven noemden zij ook politiek. Maar in hun maatschappijkritiek speelde de sekseproblematiek nog geen rol: ze hadden het begrip politiek uitgebreid met seks, maar niet met sekse, met kritiek op het gezin (als zijnde consumptief en autoritair), maar niet met de werkzaamheden en sekseverhoudingen daarbinnen.

Wat wel werd opgepakt door vrouwen (en enkele mannen) is het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke Kool-Smit dat enkele maanden na het laatste nummer van *Provo* in *De Gids* verscheen. Dit artikel zou één jaar later leiden tot de oprichting van de actiegroep Man-Vrouw-Maatschappij (MVM).

Niet alleen in de laatste *Provo* en in *De Gids*, ook in de beweging van homoseksuelen en in de studentenbeweging (na de bezetting van het Maagdenhuis) begonnen vrouwen zich te roeren.[30] Tegelijkertijd was het tot ongeveer 1970 *bon ton* voor zich progressief en geëmancipeerd voelende vrouwen om zoveel mogelijk samen met mannen te doen, niet te zeuren over huishoudelijke taken en er zo aantrekkelijk mogelijk uit te zien. Dit kwam overeen met de 'nieuwe levensstijl' die de NVSH vanaf het einde van de jaren vijftig propageerde.

De vele sociale bewegingen die vanaf 1965 aan de tweede feministische golf voorafgingen zijn enerzijds te beschouwen als een ontkenning van de concrete ongelijke situatie van vrouwen. Anderzijds kon de vrouwenbeweging juist ook door het in deze bewegingen geuite onbehagen ontstaan. Daarnaast konden vrouwen gebruik maken van de, met dit onbehagen samenhangende, uitbreiding van de betekenis van het begrip politiek. Nadrukkelijk voegden zij aan dit 'brede' begrip van politiek nu ook de sekseverhoudingen toe.

27. Duco van Weede, in: *Provo* 12.

28. 1-ste intervjoe met Miss Blanche, *Provo* 15.

29. Carla Kuit, in: *Provo* 15. Zie voor deze teksten ook: Roel van Duijn, *PROVO, de geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*. Amsterdam (Meulenhof) 1985.

30. Zie voor de veranderingen binnen het COC (de organisatie van homoseksuele mannen en vrouwen) Annemiek Onstenk, *Van brede schouders tot hoge hakken. Veranderende beeldvorming over lesbische vrouwen in de periode 1939-1965*. Amsterdam (SUA) 1983. Zie voor de Maagdenhuis-bezetting Marjo van Soest, a.w., pp. 1-3.

MVM, Dolle Mina en de radicalisering van de vrouwenorganisaties

Hoe kon het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke Kool-Smit zoveel reacties oproepen? Ten eerste wordt er in dit artikel van uitgegaan dat de emancipatie van de vrouw niet voltooid is. Volgens Kool-Smit was er geen enkel feministisch ideaal bereikt: de vrouw was geen vrij mens geworden, ze kon haar potenties niet verwerkelijken en ze was geen volwaardig lid van de maatschappij geworden.

Ten tweede klaagt Kool-Smit het ideaal van het 'alles-samen-doen' aan. Vrouwen worden volgens haar van mannen afhankelijk gemaakt: haar status is rechtstreeks afhankelijk van de positie van de man met wie ze toevallig getrouwd is. De positie van de man bepaalt wat voor soort leven de vrouw zal kunnen leiden. Hoewel er volgens haar 'ook nog verlichte mannen in Nederland zijn, om precies te zijn 15%',[31] wijst ze erop dat de meeste mannen tegen het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen zijn en dus een belemmering vormen voor de emancipatie van vrouwen. Dit is in deze periode, waarin de nadruk zo sterk ligt op de samenwerking tussen man en vrouw, een nieuw geluid.

Ten derde concretiseert Kool-Smit het voordien zo hoog geachte werk van huisvrouw en moeder. Opgroeiende kinderen nemen twaalf uur per dag en zeven dagen per week in beslag. Alle energie van vrouwen wordt opgezogen door wat zich afspeelt binnen de muren van haar huis, waardoor haar gezichtskring zich vernauwt. Het gaat haar niet meer om een ideale toekomst van 'man en vrouw samen', maar om hoe het gezinsidee van kostwinner-huisvrouw concreet uitpakt voor vrouwen.

Ten vierde vereenzelvigt Kool-Smit zich, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de 'deskundige' Hella Haasse (die als spreekster veel door vrouwenorganisaties werd gevraagd) met (huis)vrouwen. Kool-Smit wijst erop dat zijzelf, behalve een intellectueel persoon, ook een lotgenoot van de betrokken vrouwen is. Wat voor de deskundigen een vanzelfsprekend uitgangspunt vormt (alles heel, schoon, opgeruimd en smakelijk), is voor huisvrouwen een einddoel, waar ze uit zelfbehoud wel genoegen mee moeten nemen. Daarnaast kritiseert Kool-Smit de benauwdheid van het huisvrouwschap, waarmee ze het idee van 'vrouwelijkheid' als het 'aanlokkelijke "tehuis-maken"' zoals Hella Haasse dat propageerde, ondergraaft.

En tot slot: Kool-Smit levert kritiek op de problematische kant van de dominante opvatting over erotiek, een onderwerp dat men in de meeste vrouwenorganisaties vermijdt.[32] Kool-Smit wijst erop dat het erotische misschien niet langer taboe is, maar dat het probleem te omschrijven is als a) de angst op dit gebied niet te beantwoorden aan de – veronderstelde – normen van zijn (sic, *S.P.*) vriendenkring; b) de angst niet toe te komen aan iets waarvan iedereen

31. Kool-Smit, a.w., pp. 27-28. Voor deze 15% baseert Kool-Smit zich op de Libelle-enquête uit 1967 waarin 82% van de mannen stelde dat getrouwde vrouwen niet buitenshuis behoren te werken.
32. Zeker weten doe ik dit overigens niet. In de bestaande literatuur is er in elk geval niets over terug te vinden.

verklaart dat het essentieel is. Door het als een soort morele plicht te zien samen een gelukkig seksleven te hebben 'stelt men zich een ideaal dat even moeilijk te bereiken is als de *all-round* deugdzaamheid van vroeger', aldus Kool-Smit. Hiermee stelt ze het ideaal van de 'nieuwe levensstijl', zo progressief bevonden in bijvoorbeeld de toenmalige commune-beweging, ter discussie.

Het 'onbehagen bij de vrouw' vormde voor een groep vrouwen aanleiding om een actieprogramma te lanceren dat gericht was op het creëren van *gelijkheid tussen de seksen*. Volgens de oprichtingsgroep van MVM deden de bestaande vrouwenorganisaties te weinig om de positie van vrouwen te verbeteren. MVM wilde mensen activeren en een mentaliteitsverandering teweegbrengen bij zowel vrouwen als mannen.[33] Daartoe lanceerde ze het plan van een vijfurige werkdag, waardoor vrouwen economisch onafhankelijk werden van mannen en mannen de last van het geld verdienen niet langer alleen hoefden te dragen. Door deze roldoorbreking zouden stereotyperingen van 'de vrouw' vermeden worden.[34]

MVM was vooral een studiegroep, die zich met allerlei eisen en adviezen tot de regering richtte. Hierdoor bleef hun strijd voornamelijk binnenskamers. Na de opheffing van Provo was de straat vrij en deze ruimte zou vanaf januari 1970 met veel aandacht trekkende acties opgeëist worden door Dolle Mina. Dolle Mina, vooral ontstaan vanuit de studentenbeweging, sprak in tegenstelling tot MVM niet meer over het inhalen van achterstand, maar over 'de bevrijding van de vrouw'. Door gebruik te maken van de Provo-strategie (onconventionele acties waarbij de pers werd ingeschakeld) kreeg Dolle Mina al snel landelijke bekendheid. De media stortten zich met gretigheid op 'het verschijnsel' en reeds na enkele weken leek Dolle Mina uit te groeien tot een legende. Hierdoor zagen de eerste mina's zich geplaatst voor een oeverloze taak: waar te beginnen? Bij keuken, bed, huishouding, onderwijs, de sociaal-economische positie van de vrouw? Na enkele jaren van actievoeren volgde een bezinningsperiode, waarbij zij vooral teruggrepen op het socialistische gedachtengoed. Als reactie daarop scheidde een aantal vrouwen zich af en ging samen met MVM de zogeheten 'praatgroepen'-beweging vormen. Vanaf die tijd (1972-1973) breidde de vrouwenbeweging in Nederland zich snel en in verschillende richtingen uit. Naast MVM en Dolle Mina ontstond onder meer het radicaal-feminisme dat een autonome (in de betekenis van: zonder mannen, zonder verbinding met politieke partijen) beweging voorstaat. Van hieruit zijn de Vrouwenhuizen ontstaan (de eerste in 1973) en de uitgeverij De Bonte Was. Het radicaal-feminisme stelde voor het eerst het probleem van seksueel geweld en de 'lijf-politiek' op de voor-

33. Zie: Inleidende brief van de Aktiegroep 'Vrouwen 2000', opgenomen in: *MVM. Tien over tijd 1968-1978.* Den Haag (MVM) 1978, p. 4.

34. Zie o.m. Hedy d'Ancona, *Huisvrouw-Thuisvrouw? Een emancipatieproces krijgt nieuwe impulsen.* Alphen aan de Rijn (Samson) 1971, m.n. pp. 36-37. Van directe discriminatie van vrouwen kon volgens D'Ancona niet meer gesproken worden, alleen nog van indirecte discriminatie.

In januari 1970 eisen Dolle Mina's plasrecht voor vrouwen. Hedy d'Ancona (van MVM) doet ook mee.

grond. Verder ontstonden vanaf 1974 de Fem-Soc-beweging en vrouwengroepen gericht op vormingswerk voor vrouwen (Moeder-mavo's, Open Scholen). De reeds bestaande vrouwengroepen binnen politieke partijen en vakbonden werden door de nieuwe vrouwenbewegingen opnieuw geactiveerd.

Dolle Mina pretendeerde meer te willen dan MVM: organiseerde MVM vrouwen en sympathiserende mannen om een mentaliteitsverandering te bewerkstelligen zodat de vrouwelijke en mannelijke rollen doorbroken konden worden, Dolle Mina wilde daarnaast ook vrouwen en mannen organiseren om een socialistische maatschappij te bereiken. Maar omdat het bij beide actiegroepen ging om het hier en nu, verschilden hun eisenprogramma's nauwelijks.[35] Bij zowel MVM als Dolle Mina ging het de eerste jaren om emancipatie; begrippen als 'onderdrukking' en 'feminisme' werden pas vanaf 1972-1973 gehanteerd toen in de praatgroepenbeweging de leuze 'het persoonlijke is politiek' werd gelanceerd. Met deze leuze trachtten vrouwen duidelijk te maken dat de problemen waarmee vrouwen te maken kregen in hun relaties en hun seksualiteit, geen individuele problemen waren. Volgens hen waren deze politiek bepaald en zouden ze dus ook op dat niveau veranderd kunnen en moeten worden. Vanaf dat moment sprak men in plaats van over de achterstelling over de onderdrukking van vrouwen en in plaats van emancipatie over feminisme. Door de erkenning dat àlle vrouwen te maken hadden met onderdrukking, kon er ook iets ontstaan als 'wij vrouwen'. Met enthousiasme doken ook vele vrouwen in de geschiedenis van het feminisme van rond 1900. Voor de bestaande, als 'traditionele' vrouwenorganisaties aangeduide verenigingen was destijds nauwelijks interesse.

Toch radicaliseerden de vele, al langer bestaande vrouwenorganisaties vooral snel onder invloed van de activiteiten van Dolle Mina. Hedy d'Ancona van MVM stelde bijvoorbeeld nog in 1971 dat vrouwen niet direct gediscrimineerd werden. Het NVV-Vrouwensekretariaat organiseerde in 1970 de Diskriminatie-beurs te Dronten, gestimuleerd door de acties van Dolle Mina met haar leuze 'wij willen gelijke beloning'.[36] Deze beurs, geheel georganiseerd door vrouwelijke kaderleden zelf, gaf een grote *push* aan de activiteiten van het Vrouwensekretariaat; tevens ontstonden in vele bonden actieve vrouwengroepen en kreeg het Verbondsbestuur van het NVV in 1971 zijn eerste vrouwelijke bestuurster.

De Vrouwenbond in de PvdA begon in 1968, nog vóór de oprichting van MVM, te discussiëren over de 'rol en taak van de vrouw nu en in de toekomst'. Deze organisatie was dan ook weinig enthousiast over het feit dat D'Ancona en Kool-Smit, beiden PvdA-lid, MVM oprichtten terwijl de Vrouwenbond zich juist begon te concentreren op dezelfde doelstellingen. MVM en Dolle Mina hadden echter een beeld van de Vrouwenbond 'als een club van gedweeë oude vrouwen die zich lieten gebruiken "als zeepverkoopsters voor partijfondsen en als gastvrouw bij partijcongressen"'.[37] Hoewel de al in de jaren zestig ingezette vergrijzing van het ledenbestand doorzette, concludeerde het hoofdbestuur van

35. Zie de brochure *Wat wil Dolle Mina?* Z.p., z.j. (Amsterdam 1973). Zie voor de overeenkomsten tussen MVM en Dolle Mina ook: De Vries, a.w.

36. Tini Veenstra, na Dronten een van de twee bezoldigde bestuursters van het NVV-Sekretariaat, vertelde dat zij via allerlei rapporten reeds lang aan deze eis werkte: pas toen duizenden Mina's de straat opgingen, kreeg deze eis publieke belangstelling. Zie Poldervaart, a.w., p. 124.

37. Jansz, a.w., p. 156-157.

Advertentie in alle landelijke dagbladen, rond 1970.

Vrouwencontact in 1971 dat een vrouwenorganisatie binnen de PvdA nog steeds nodig was. De ervaring had geleerd dat de Partij haar taak niet zou overnemen. Om hun werk een nieuwe impuls te geven bedachten vrouwen op de conferentie een aantal 'Rooie-Vrouwenplannen' (onder meer over de vrouw in de reclame), die enorm bleken aan te slaan. Het aantal jongere leden nam toe en de verhouding met MVM verbeterde. Het voeren van acties onder de naam 'Rooie Vrouwen' werd in de hieropvolgende jaren een belangrijke bezigheid van het Vrouwencontact.

In de vanaf 1969-1970 ontstane abortusstrijd waren MVM en vooral Dolle Mina actief; ze maakten het van een probleem voor deskundigen tot een zaak die in de eerste plaats de vrouw zelf aanging. Deze strijd werd direct of indirect ook gesteund door de zogenaamde traditionele vrouwenorganisaties. Zo organiseerde de Vereniging voor Vrouwenbelangen reeds in 1968 een enquête over abortus[38] en ondersteunden zowel de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen als de Bond van Plattelandsvrouwen in 1969 de actie 'abortus geen lijdensweg'.[39]

38. Posthumus, a.w., p. 417; Joyce Outshoorn en Marjo van Soest, *Lijfsbehoud. Tien jaar abortusstrijd in Nederland (1967-1977)*. Den Haag (Dolle Mina) 1977, p. 29. De uitslag van deze enquête werd gepubliceerd in het *MVM-nieuws* van februari 1969 en stimuleerde de discussie hierover binnen MVM (hoewel legalisering van abortus op hun wensenlijstje had gestaan, had MVM voordien weinig aandacht aan dit onderwerp besteed).

39. Outshoorn en Van Soest, a.w., p. 19. Deze actie was opgezet om een eigen abortuskliniek te financieren.

De crèche-actie van Dolle Mina op de Dam in Amsterdam, januari 1971 (foto: Spaarnestad archief)

Vrouwenbelangen zag haar 'feministische vasthoudendheid'[40] beloond: de door haar reeds jarenlange gegeven cursus politieke scholing werd vanaf 1972 zo populair dat ze bijna niet aan alle verzoeken konden voldoen om deze cursussen ook elders (onder meer voor de Plattelandsvrouwen) te organiseren.

Het idee van samenwerking, tot uiting komend in het beeld van harmonie tussen de klassen en tussen de seksen, was in de periode 1965-1973 in diskrediet geraakt. Het ging in deze periode niet meer om een geïdealiseerde toekomst, niet meer om het 'anders-zijn' van vrouwen, maar om concrete veranderingen in het hier en nu, om de verdeling van taken, rechten en plichten. Kortom: de ongelijke (machts)positie tussen vrouwen en mannen werd ter discussie gesteld.

Het verdwijnen en weer actueel worden van het vrouwenvraagstuk. Verschillen tussen de perioden 1948-1965 en 1965-1973

De drie besproken politieke vrouwenorganisaties stelden in de periode 1948-1965 vooral de achterstand van vrouwen op juridisch en politiek gebied aan de

40. Posthumus, a.w., p. 419. Zie voor de ontwikkeling van Vrouwenbelangen ook pp. 416-421.

orde. Een duidelijke publieke opinie over deze thema's ontbrak echter. Alleen de op de politiek gerichte vrouwenorganisaties zetten zich voor veranderingen in, maar deze vormden een minderheid van het totaal aantal vrouwenorganisaties. Toen in 1955-1957 de achterstand ingehaald leek, verdween ook de spirit uit deze vrouwenorganisaties. De politieke vrouwenorganisaties waren in de jaren vijftig dan ook actiever dan in de jaren zestig. Wat betreft de vrouwenorganisaties was er dus geen sprake van consensus in de jaren vijftig tegenover strijd in de jaren zestig. Pas met de acties van Dolle Mina, nadat ook via MVM het probleem opnieuw aan de orde was gesteld, werd het vrouwenvraagstuk weer een brandende kwestie.

Hoe is deze verandering te begrijpen? Ik zal drie mogelijke redenen aangeven. Ten eerste stond na de oorlog bij alle politieke groeperingen het gezin centraal, ook in de vrouwenorganisaties. Vrouwen werden in de eerste plaats beschouwd als huisvrouw en moeder, hetgeen opmerkelijk genoeg vooral door de Vrouwenbond in de PvdA werd benadrukt.[41] Een van de mogelijke verklaringen hiervoor levert Jolande Withuis.[42] Evenals de geleide-loonpolitiek door vakbonden geaccepteerd werd als 'het aandeel van de arbeiders in de verdediging van het Westen', behoorde tot de door het vrije Westen verdedigde waarden ook noties omtrent vrouwelijkheid en gezinsleven. Als hoedster van de huiselijke haard was de vrouw het symbool van de vrijheid in het privé-leven, als opvoedster vertegenwoordigde ze de morele kracht van het Westen, als echtgenote de goedgeklede en welverzorgde consumente van de zich steeds verder ontwikkelende welvaartsstaat. Vrouwen werden geacht harmonie te scheppen en verzoeningsgezind te zijn, eigenschappen die precies het tegenovergestelde waren van de communistische voorliefde voor conflict en klassenstrijd. Zoals aangegeven, gold het huisvrouw- en moederschap in het Vrouwendispuut altijd minder als enige mogelijke levensvervulling voor vrouwen dan binnen de Vrouwenbond, niet omdat de KVP minder anti-communistisch was dan de PvdA, maar eerder omdat de eerstgenoemde partij zich minder hoefde te onderscheiden van de communistische partij.

Mede door de toegenomen welvaart en door veranderingen op het gebied van seksualiteit en moraal, werd vanaf ongeveer 1960 steeds meer de ontplooiing van het individu als ideaal verkondigd en kwam het gezin als eenheid minder centraal te staan. Hierdoor kon duidelijk worden dat de ontplooiingsmogelijkheden voor meisjes en jongens, vrouwen en mannen verschillend waren. Bovendien was reeds, onder meer door de oorlog in Vietnam, duidelijk dat niet al-

41. Ulla Jansz wijst op het mijns inziens opmerkelijke gegeven dat pas na de Tweede Wereldoorlog de scholing in de Vrouwenbond meer kwam te liggen op onderwerpen die direct aansloten op de taak van vrouwen als huisvrouw en moeder; voor de oorlog ging het veel meer om algemene politieke scholing. Zie Jansz, a.w., p. 192.

42. Jolande Withuis, 'De gelaatstrekken van de minister en de jurk van de kosmonaute. Over sekse en koude oorlog', in: *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1991, pp. 16-48.

leen het Oosten, maar ook het Westen een ideologie had.[43] Met name studenten vielen deze westerse ideologie van verzoening tussen de klassen aan. In dit klimaat kon ook weer het idee van seksestrijd ontstaan.

Ten tweede kwamen, nadat een aantal maatregelen voor vrouwen waren verbeterd (rond 1955), de gelijkwaardigheid en de samenwerking tussen de seksen steeds meer centraal te staan. Mede gestimuleerd door de door de NVSH en de moderne deskundigen gepropageerde[44] 'nieuwe levenswijze', kreeg in plaats van de hiërarchische verhouding tussen de seksen nu het ideaal van gelijkwaardigheid, anderssoortigheid en kameraadschap steeds meer nadruk. De verzorgingsstaat is eveneens op dit idee van 'gelijkwaardig maar anders' gebouwd.[45] Aan deze opbouw verleenden vrouwen zelf ook hun steun, niet als passieve slachtoffers, maar als actieve genieters. Vooral via de NVSH werd hun geleerd te genieten van (echtelijke) orgasmes, de opvoedingsdeskundige Spock leerde hun om te genieten van hun kinderen.[46] Juist na de jaren van economische soberheid was dit genieten belangrijk, maar mede hierdoor werd het idee dat vrouwen al geëmancipeerd waren en niets te klagen hadden, weer versterkt.

Bovendien, tegen wie en waarover moesten vrouwen klagen? In de politieke vrouwenorganisaties werden privé-zaken niet als politiek beschouwd, en binnen het gezin zouden man en vrouw partners zijn. Marijke Mossink wijst erop dat er pas van feminisme sprake kan zijn als vrouwen hun houding tot 'mannen' bepalen, dat wil zeggen dat feminisme samengaat met enige notie van seksestrijd; 'als vrouwen alleen "anders" zijn zonder dat er maar iets beweerd wordt over mannen, kan er van feminisme moeilijk gesproken worden'.[47] Het is mijns inziens dan ook opmerkelijk dat er pas in 1967 (publiekelijk) een beschuldigende vinger naar mannen werd uitgestoken. Pas nadat er over concrete vrouwen en mannen werd gesproken, werd de bestaande ongelijkheid tussen de seksen ingezien. Pas toen vond men de situatie onduldbaar en kon er iets als seksestrijd en daarmee een vrouwenbeweging ontstaan.

Tot slot: na 1955 ontstond in de vrouwenorganisaties het beeld van de 'moderne' sekserelatie die gekenmerkt zou worden door kameraadschap en gelijkwaardigheid. Als de relatie nog niet zo was, was men nog niet 'modern' genoeg. Door uit te gaan van een ideaal toekomstbeeld en nooit te spreken over concrete vrouwen en mannen, laat staan over concrete bezigheden als huishoudelijke arbeid en kinderverzorging, konden de deskundigen het beeld scheppen van de noodzakelijke, onmisbare 'anderssoortigheid' van vrouwen. Katholieke

43. Zie G. van Benthem v.d. Bergh, *Vietnam en de ideologie van het Westen*. Amsterdam 1967, p. 5.
44. In 1965 was de NVSH een der grootste verenigingen in Nederland met ruim 200.000 leden; hierna zou het ledenaantal weer afnemen. Zie Nabrink, a.w., p. 388.
45. Zie Jet Bussemaker elders in dit nummer.
46. Zie o.m. Poldervaart, a.w., pp. 195-198.
47. Marijke Mossink, 'Mannen over de taak der vrouw voor de vrede. Oftewel: de teloorgang van het feminisme in de vrouwenvredesbeweging tijdens het Interbellum in Nederland', in: *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1991, pp. 107-130, m.n. pp. 126-127.

deskundigen stelden wel dat ook mannen het 'vrouwelijke' in zichzelf moesten ontwikkelen, maar werkten dit niet verder uit.

In de sociale bewegingen die in de tweede helft van de jaren zestig ontstonden, ging het nadrukkelijk om veranderingen in het hier en nu. Volgens de (vooral mannelijke) rebellen was het privé-leven politiek bepaald, maar de sekseverhoudingen speelden in hun maatschappijkritiek nog geen rol. De vrouwenbeweging pakte in 1972, met het ontstaan van de praatgroepen, de discussie over de grenzen van de politiek opnieuw op en breidde deze uit met de man-vrouwverhoudingen en de arbeidsdeling naar sekse. Door 'het politieke', naast partijpolitiek, ook op te vatten als het in georganiseerd verband praten en handelen om maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, werd het mogelijk concrete veranderingen hier en nu centraal te stellen. Vrouwen werden gestimuleerd om zèlf activiteiten te ondernemen en niet alle hoop te richten op de partijpolitiek.

Waarop organiseerden de op de politiek gerichte vrouwen zich?

In de politieke vrouwenorganisaties van vóór 1965 organiseerden vrouwen zich om hun achterstand in te halen. Hoewel hierbij de positie die mannen hadden als norm fungeerde, benadrukten vrouwen tegelijkertijd hun 'anders-zijn'. Werd dit anders-zijn tot ongeveer 1955 voornamelijk ingevuld als hun huisvrouw en moeder zijn, na die tijd, toen de achterstand volgens de bestuursters van de vrouwenorganisaties was ingehaald, werd dit ingevuld als 'anders in de wereld staan'. Volgens het Vrouwendispuut en de moderne deskundigen zouden ook mannen dit 'vrouwelijke' moeten leren; volgens de Vrouwenbond in de PvdA waren vrouwen reeds geëmancipeerd. Maar het effect was hetzelfde: de bestaansgrond voor aparte vrouwenorganisaties wankelde. Samenwerking met mannen gold in die tijd als geëmancipeerd.

In de niet-politieke vrouwenorganisaties, zoals de Bond voor Plattelandsvrouwen en de Bond voor Huisvrouwen, speelden deze ideeën over 'achterstand inhalen' en over mannen die het 'vrouwelijke' in zichzelf moesten ontwikkelen, geen rol. Zij organiseerden zich meer als een soort 'vrouwennetwerken', waarbij zij hun activiteiten (gezelligheid en scholing) niet hoefden te onderscheiden van 'echte' politiek.[48] Dit vormt mijns inziens de belangrijkste reden dat deze niet-politieke vrouwenorganisaties rond 1965 veel minder te maken hadden met ledenverlies dan de politieke.

In de vrouwen(actie)groepen die vanaf 1968 gingen ontstaan, was je eigenlijk pas geëmancipeerd (vanaf 1972 feministisch genoemd) als je wèl tot een

48. Vega, a.w., pp. 201-202, noemt de afwezigheid van dit onderscheid als kenmerkend voor het Katholieke VrouwenGilde, maar mijns inziens gaat dit op voor alle vrouwenorganisaties die zich niet duidelijk politiek wilden manifesteren.

van de vrouwengroepen behoorde. De vrouwen verbonden zich (meestal op losse wijze) met elkaar omdat vrouwen *ongelijk werden behandeld.* In hoeverre vrouwen essentieel anders waren stond hierbij (nog) niet ter discussie. Alles moest anders en deze veranderingen moesten in het hier en nu verwezenlijkt worden. Door de bredere betekenis die er nu werd toegekend aan het begrip 'politiek' viel, net als bij de niet-politieke vrouwenorganisaties uit de eerste periode, bij de feministische groepen uit de tweede periode het onderscheid tussen 'echte' politiek en vrouwennetwerken weg. Deze netwerken werden nadrukkelijk ook als politiek benoemd. Vrouwen organiseerden zich om zich al pratend bewust te worden van hun onderdrukking; ze voerden actie om de publieke opinie duidelijk te maken wat er allemaal aan schortte. Door hun invloed op de publieke opinie radicaliseerden ook de reeds langer bestaande vrouwenorganisaties. In 1973 kon nog niet worden voorzien dat het feminisme zoveel vrouwen en zoveel gebieden zou gaan bestrijken (bijvoorbeeld het terrein van de vrouwengeschiedenis). Tegelijkertijd liet de 'feministische revolutie' waar sommigen van droomden, op zich wachten. Het breukpunt der tijden waarop men dacht te leven, bleek ook weer niet zó'n breukpunt te zijn.

Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel

'Samen-meisje-zijn'

Constanten en veranderingen in jeugdwerk en meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig

Recente studies wijzen uit dat meisjes en jongens in de jaren tachtig en negentig een zeer gevarieerd vrijetijdsleven ontwikkelen.[1] Een veelzijdig aanbod, de aanwezigheid van economische middelen en een gepluraliseerd normen- en waardenpatroon leveren hiervoor belangrijke voorwaarden. Niet langer is één patroon van vrijetijdsbesteding dominant in een bepaald milieu. Bovendien nemen meisjes en jongens deel aan takken van sport en beoefenen ze hobbies die eertijds vaak aan een van de seksen voorbehouden waren. Sociale wetenschappers spreken van processen van individualisering, ook in relatie tot de vrije tijd.[2]

Het begrip 'vrije tijd' heeft in de ogen van deze sociale wetenschappers zijn traditionele betekenis als opvoedingsmilieu verloren. De tijd die jongeren spenderen aan buitenschoolse bezigheden of een baan wordt niet meer beschouwd als een 'derde pedagogisch milieu' (naast gezin en school). Tegenover de bewuste begeleiding en vorming door volwassenen (ouders en andere opvoeders, bijvoorbeeld jongerenwerkers) wordt gewezen op de socialisatie door leeftijdsgenoten. Jongeren oriënteren zich op elkaar in de confrontatie die zij aangaan met uiteenlopende levensontwerpen en stijlen. Zo wordt een eigen identiteit gevormd. De 'ontpedagogisering' van het bestaan van jongeren krijgt daarmee haar beslag.[3]

Het is echter de vraag hoe radicaal deze trend tot ontpedagogisering van de leefwereld van jeugdigen is. In Nederlands jeugdonderzoek wordt in ieder geval nog steeds een stevige invloed geconstateerd van volwassenen, met name ouders, bij de identiteitsontwikkeling van jongeren in de overgangsfase naar volwassenheid.[4] Het debat over de ontpedagogisering van de vrije tijd komt vooral tot uiting in de vraag naar de (on)mogelijkheden van een pedagogische

1. Zie bijvoorbeeld T. ter Bogt, *Andere wereld. Jongeren en vrije tijd.* Amersfoort (Giordano Bruno) 1990, en F. van der Linden en T.A. Dijkman, *Jong zijn en volwassen worden in Nederland.* Nijmegen (Hoogveld Instituut) 1989.

2. Vergelijk U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in ein andere Moderne.* Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1986.

3. W. Fuchs-Heinritz, 'Jeugd als statuspassage of geïndividualiseerde jeugdbiografie?', in: *Jeugd en samenleving* 20 (1990) nr. 7/8, pp. 451-473. Zie voor de ontpedagogisering ook G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig.* Muiderberg (Coutinho) 1990.

4. W. Meeus, 'Ouders en leeftijdgenoten in het persoonlijk netwerk van jongeren', in: *Pedagogisch Tijdschrift* 15 (1990) nr. 1, pp. 25-37; M. du Bois-Reymond en J. Ravesloot, 'De rol van ouders, pedagogen en peers in het keuzeproces van jongeren', in: M. du Bois-Reymond en E. Peters (red.), *Jongeren verder op weg.* Leiden (DSWO) 1990.

houding van volwassenen tegenover jongeren binnen instituties van de vrije tijd als jeugdorganisaties, jongerencentra en club- en buurthuizen.[5]

In dit artikel nemen we de historische wortels van de tendens tot ontpedagogisering van het jeugdleven buiten gezin, school en werk in Nederland onder de loep. Daarbij stellen we de veranderingen die zich afspeelden in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog centraal. In deze jaren verloor het vooroorlogse opvoedingsparool van jeugdbeweging en jeugdorganisatie langzaam zijn greep op het 'samen-jong-zijn'.[6] De jeugdzorg en jeugdorganisaties van vóór de Tweede Wereldoorlog waren in de naoorlogse decennia steeds minder in staat een stempel te drukken op het domein en de betekenissen van 'jeugdigheid'. Een door de opkomende massamedia geïnspireerde jeugdcultuur werd de belangrijkste leidraad in het samen-jong-zijn. Jongens worden in de analyses van dit proces meestal als de dominante partij afgeschilderd, met name vanwege de overheersende rol die zij in de openbaarheid speelden.[7] Meisjes ondergingen echter eveneens de overgang naar een ander jeugdbestel.

In ons betoog gaan we op zoek naar de betekenis van deze overgang voor het 'samen-meisje-zijn' in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Was er sprake van ontpedagogisering van het meisjesleven in de vrije tijd en wat impliceerde dat voor de definiëring van vrouwelijke jeugdigheid? Hoe kwam dit tot uiting in de vormgeving van het samen-meisje-zijn in de jaren vijftig en zestig?

Allereerst gaan we in op de wijze waarop volwassenen in woord en daad in de jeugdzorg en de jeugdorganisaties vorm probeerden te geven aan de opvoeding van meisjes. We schetsen kort de vooroorlogse situatie en geven daarna een beeld van de veranderingen na de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens schenken we aandacht aan het proces van ontpedagogisering van het samen-meisje-zijn in de naoorlogse decennia. De meisjescultuur in de media die daarvoor in de plaats komt, produceert nieuwe opvattingen over een vrouwelijke jeugdigheid. We schetsen de contouren van een 'fatsoenlijke meisjescultuur' en proberen het belang ervan na te gaan van het samen-meisje-zijn. In een slotparagraaf constateren we zowel constanten als breuken in het samen-meisje-zijn.

5. A. van Drenth, 'Meidenwerk en de grenzen van de meisjesopvoeding', in: *Jeugd en samenleving* 20 (1990) nr. 7/8, pp. 484-489; Y. te Poel, 'De pedagogische functie van het meidenwerk', in: NIZW-uitgave, Profiel meidenwerkster (pp. 11-18); I. van der Zande, *De jongerenwerker als cultureel erflater.* Amersfoort (Acco) 1990.

6. Het begrip 'samen-jong-zijn' is ontleend aan de dissertatie van J.S. van Hessen, *Samen jong zijn. Een jeugdsociologische verkenning in gesprek met vorigen.* Assen (Van Gorcum) 1964. Van Hessen duidde hiermee op de eigen tijd en ruimte die jongeren veroveren op volwassenen om onder elkaar te kunnen zijn en hun jeugdigheid vorm te geven.

7. Bijvoorbeeld P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', in: H.W. Von der Dunk e.a. (red.), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig.* Houten (De Haan) 1986, pp. 119-146.

Meisjesopvoeding in de vrije tijd vóór de Tweede Wereldoorlog

Vlak na de Eerste Wereldoorlog raakte Nederland in de ban van de jeugdbeweging. Niet dat het merendeel van de jongeren ook feitelijk verenigd was in een van de vele organisaties die het 'samen-jong-zijn' een kader verschaften. Maar de jeugdbeweging werd wel als het ideaal gezien voor de vrijetijdspassering van jongeren. Uit een mengeling van veranderingsgezindheid onder jeugdigen en zorg van volwassenen om 'de jeugd' groeide in de jaren 1910-1920 een compleet netwerk van jeugdorganisaties.[8] De Staatscommissie tot onderzoek naar de ontwikkeling der jeugdige personen van 13-18 jaar telde er in 1919 meer dan vijftig. Deze commissie bepleitte de uitbouw van opvoedingsactiviteiten gericht op 'de rijpere jeugd'. Met name de nog ongeorganiseerde en daardoor 'ongrijpbare jeugd' moest 'gebonden' worden. Daartoe werden meer open vormen van jeugd(zorg)werk gepropageerd, waarin bij hun specifieke aard werd aangesloten.[9]

De jeugdorganisaties waren veelal gebonden aan de levensbeschouwelijke stromingen die Nederland rijk was. Bekend zijn vooral de kwekelingen-bonden, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), het katholieke patronaatswerk, de scoutingbeweging en de jeugdorganisaties uit verschillende protestants-christelijke groeperingen. Met name het confessionele jeugdwerk groeide in de jaren tussen de beide wereldoorlogen sterk. In tegenstelling tot de niet-confessionele organisaties, waar meer jongens dan meisjes in opgenomen waren, richtte het confessionele jeugdwerk zich expliciet op 'de jongen' en 'het meisje'. Activiteiten waren dan ook naar sekse gescheiden.[10]

Meisjesopvoeding was in het Interbellum een actuele kwestie. In brede kringen bestond de mening dat een goede meisjesopvoeding noodzaak was. Niet alleen voor meisjes die relatief beschermd opgroeiden, maar vooral voor hen die jong aan het werk gingen, zeker als dat werk in ateliers of fabrieken plaatsvond. De vrouwelijkheid, die in de jeugdigheid van het meisje verborgen lag, moest de kans krijgen tot volle ontplooiing te komen.[11] Dat werd bovendien onder-

8. We hanteren hier het begrip 'jeugdbeweging' voor de dóór en vóór jeugdigen opgerichte groeperingen; de term 'jeugdorganisatie' voor instituties waarin jeugdigen, geleid door ouderen, een plaats vinden op grond van hun jong-zijn; het begrip 'jeugdzorg' voor groeperingen (volwassenen) die jeugdigen bijeenbrengen met het vooropgezette doel hen te hoeden en op te voeden.

9. In de open vormen van jeugdzorgwerk werd niet gewerkt met lidmaatschappen, en de activiteiten die voor jeugdigen werden opgezet waren minder verplichtend van karakter dan in de jeugdorganisaties.

10. Op het eind van de jaren dertig omvatten de katholieke organisaties 187.000 jongens en 174.200 meisjes, de protestant-christelijke 111.900 jongens en 98.700 meisjes (plus 10.800 leden van wie de sekse onbekend is), terwijl de socialistische en communistische jeugdorganisaties 25.400 jongens aan zich bonden en slechts 5400 meisjes (bij 7200 jeugdleden van wie de sekse onbekend is). Zie: M. Lunenberg, *Geluk door geestelijke groei. De institutionalisering van de jeugdzorg tussen 1919 en het midden van de jaren dertig, uitgewerkt voor Amsterdam.* Zwolle (Waanders) 1988, p. 40.

11. M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesopvoeding in Nederland.* Amsterdam (SUA) 1990.

streept door de groeiende stroom wetenschappelijke publikaties over de ontwikkeling van jeugdigen in puberteit en adolescentie. In de opvoedkundige psychologieboeken die verschenen over 'de rijpere jeugd' kwam steeds meer aandacht voor 'de meisjespsyche'. Het 'zorgend-in-de-wereld-zijn', zoals Buytendijk vrouwelijkheid later zou karakteriseren, kon slechts tot volle bloei komen als er een goed evenwicht tot stand kwam tussen de vitaliteit, verbonden met de lichamelijkheid van de voortplantingsfunctie, en de waarden en normen van kuisheid, bescheidenheid en gerichtheid op anderen.[12] De meisjesopvoeding in het derde opvoedingsmilieu, waarin de laatste stappen naar volwassenheid gezet werden, vormde hierbij een essentiële factor.[13]

Gezelligheid en huiselijkheid

Een belangrijke opvoedende doelstelling van het meisjeswerk in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was het ontwikkelen van gezelligheid en huiselijkheid. Het jeugdwerk moest tegenwicht bieden aan de demoralisatie die alom in het kielzog van de Tweede Wereldoorlog gesignaleerd werd. Herstel van het gezin en de traditionele verhoudingen daarbinnen vormde een richtinggevende inspiratie. Jeugdzorg en maatschappelijk werk werden in het beleid van de overheid ingezet om het gezin weer tot de hoeksteen van de samenleving te maken.

Ook opvoedkundigen formuleerden hun zorg. De pedagoge H. Stellwag schreef in haar boek *Moeilijkheden bij de opvoeding* in 1948:

> 'Vijf lange jaren zaten we als het ware in de gevangenis. We mochten en we konden niets. We stelden ons van de bevrijding bergen voor. Dan zou alles mogen, alles kunnen, er zou weer overvloed zijn, het zou zijn alsof er geen oorlog geweest was. En nu blijkt het dat niet alles mag en kan en dat het helemaal niet is als vóór de oorlog. Dit kan de jeugd ook niet zoo direct verwerken.'[14]

Er heerste brede eenstemmigheid over de noodzaak van een pedagogisch tegenwicht tegen de in de oorlog opgedane ontwrichting en demoralisatie. Dit dreigde versterkt te worden doordat jongens en meisjes steeds vaker oog in oog kwamen te staan met de verleidingen van het grootstedelijke massavermaak. Vergroting van de zedelijke weerbaarheid van de jeugd was bovendien nodig om de arbeidsdiscipline op peil te houden.

Slagwoorden als 'vervlakking' en 'maatschappelijke verwildering' had-

12. F.J.J. Buytendijk, *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan.* Utrecht (Het Spectrum) 1951.

13. A. van Drenth, 'Het persoonlijk vrouwelijke', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Jeugd onderzocht.* Amersfoort (Acco) 1986, pp. 161-175; W. de Graaf, *De zaaitijd bij uitnemendheid. Jeugd en puberteit in Nederland 1900-1940.* Utrecht (Academisch Boekencentrum) 1989.

14. H. Stellwag, *Moeilijkheden bij de opvoeding.* Amsterdam/Antwerpen (Wereldbibliotheek) 1948, p. 133.

den vooral betrekking op de 'ontsnappende jeugd': de jongeren uit de laagste sociale klassen. Een gebrekkige gezinsopvoeding maakte hen extra kwetsbaar. Meisjes trokken speciaal de aandacht als het ging om de normen rond seksualiteit. Aanleiding was de onrustgolf in de pers vlak na de bevrijding over de uitspattingen van meisjes en jonge vrouwen met 'onze bevrijders'.[15] Vooral fabrieksmeisjes vormden een grote bron van zorg. Het monotone fabriekswerk, het onzedelijke klimaat van de werkvloer en het toenaderingsgedrag tot de andere sekse riepen alom de vrees op dat meisjes niet uit zouden groeien tot volwassen vrouwelijke persoonlijkheden.[16]

Naast speciaal cursuswerk voor werkende meisjes, dat al snel na de beëindiging van de oorlog van start ging, werden meisjes uit de lagere sociaal-economische milieus tevens benaderd met vormen van meisjesopvoeding door de club- en buurthuizen, die vooral in de grotere steden in aantal groeiden. Ook hier waren er aparte meisjesactiviteiten met een eigen methodiek. In het meisjesopvoedingswerk in de jeugdclubs en de buurthuizen speelde een huiselijke en gezellige sfeer een hoofdrol. Leidsters trachtten meisjes (en daarmee vaak ook hun moeders) een voorbeeld te geven. Tevens was er, en dat was relatief nieuw, aandacht voor bescherming van de ontluikende seksualiteit van de meisjes.[17]

Ontpedagogisering in de praktijk

Na de Tweede Wereldoorlog zette een proces van ontpedagogisering van het derde opvoedingsmilieu in, ondanks de nadruk op het belang van de vorming van jongeren in het jeugdwerk. Jeugdorganisaties maakten de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog weliswaar een opbloei door, maar die was kortstondig. Sportorganisaties vormden het alternatief.[18]

15. H. de Liagre Böhl, 'De Nederlandse pers over de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945', in: *De Gids* 148 (1985) nr. 3/4, pp. 243-256.

16. A. van Drenth, 'Over fabrieksmeisjes. Sekse-specifieke beeldvorming in het massajeugdonderzoek', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952).* Amersfoort/Leuven (Acco) 1987, pp. 172-185; J. Perry en H. Vossen, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen 1945-1955', in: H. Galesloot en M. Grevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog.* Amsterdam (SUA) 1987.

17. Y. te Poel, 'Professionalisering en teloorgang van het meisjeswerk', in: *Jeugd en Samenleving* 20 (1990) nr. 2, pp. 83-97.

18. In 1949 telden de jeugdorganisaties 737.000 leden onder de 8- tot 25-jarigen. In 1951 was dit aantal opgelopen tot 751.000 leden (25% van alle 8- tot 25-jarigen). Daarna begon het ledenaantal te slinken tot 637.000 in 1961 (18% van alle 8- tot 25-jarigen). In deze periode bleef het totale aantal jeugdige leden van de clubhuizen ongeveer constant (3% van alle 8- tot 25-jarigen). De sportorganisaties stegen daarentegen in ledenaantal van 850.000 in 1949 tot 1.424.000 in 1961 (resp. 29 en 40% van alle 8- tot 25-jarigen). Bron: *Statistiek van de vrije jeugdvorming.* Utrecht (CBS) 1960-1961, p. 6.

Zoals in het Interbellum waren de jeugdorganisaties ook in de jaren veertig en vijftig het toonbeeld van verzuiling. In 1951, toen een hoogtepunt in ledenaantallen werd bereikt, was 90% van de leden aangesloten bij een organisatie met een levensbeschouwelijk of staatkundig beginsel. Katholieken en protestanten namen het merendeel voor hun rekening.[19] Na 1952 begon het ledenaantal van de jeugdorganisaties te slinken, een tendens die in de jaren zestig in versneld tempo doorzette. Vooral de oudere jeugd bleek niet meer warm te lopen voor het jeugdwerk.

Jeugdorganisaties reageerden hierop met een aantal organisatorische veranderingen. Door middel van coëducatie en 'open' activiteiten trachtten kader en jeugdleiders het werk nauwer aan te laten sluiten bij de wensen van de meisjes en jongens om op hun eigen voorwaarden onder elkaar te zijn zonder dat zij aan een pedagogisch programma moesten deelnemen.[20] Daarnaast ontstonden in de loop van de jaren zestig talrijke jongerencentra, waar de activiteiten grootschalig aangepakt werden. Deze culturele jongerencentra werden in korte tijd populair en verdrongen het werk van de organisaties op levensbeschouwelijke grondslag.

Beroepskrachten – die niet langer jeugdleiders, maar jongerenwerkers of sociaal-culturele werkers genoemd werden – verlieten steeds meer het oude pedagogische beïnvloedingsmodel. Zij konden de bezoekers, die in grote getale de activiteiten bezochten, niet langer persoonlijk benaderen. Uit vrees voor een bevoogdende beroepshouding zagen zij hier ook van af. Dienstverlening en cultuurbevordering werden de belangrijkste functies van jongerenwerkers, de begeleiding van vrijwilligers hun belangrijkste pedagogische taak. Voor meisjes betekende deze ontwikkeling dat zij het zorgende voorbeeld en de speciale aandacht van jeugdleidsters kwijtraakten.[21]

Het aparte meisjeswerk verdween aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig grotendeels. Het kreeg nog slechts gestalte in die buurt- en clubhuizen die hun 'aanvullende opvoedingsfunctie' continueerden. De doelstellingen voor het werken met meisjes werden minder exclusief gericht op het perspectief van huisvrouw- en moederschap. Al bleven gezelligheid en huiselijkheid belangrijke begrippen, meisjes kwamen meer als persoonlijkheid in beeld. Relaties met de andere sekse, verhouding met ouders, met collega's en de wereld buiten huis en haard gingen een rol spelen als thema in de persoonlijkheidsontwikkeling van meisjes.

19. *Statistiek van de vrije jeugdvorming.* Utrecht (CBS) 1951, p. 7, Staat 1.
20. Y. te Poel, 'Werken met de jeugd. Termen van onmacht en begrip', in: Tillekens (red.), a.w., pp. 123-139.
21. Van der Zande, a.w.

Meisjescultuur en de media: experimenten met vrouwelijke jeugdigheid

De dynamiek van het jeugdwerk werd in de jaren vijftig en zestig in belangrijke mate bepaald door de voorkeur die jeugdigen gaven aan andere activiteiten, een situatie waarop de organisaties wel móesten reageren. Meisjes en jongens zagen nieuwe mogelijkheden om hun vrije tijd door te brengen. Daarin werden hun ook nieuwe gedragsvormen en leefstijlen aangereikt, bemiddeld door de beelden van 'een nieuwe generatie', die de media verspreidden. Jongeren werden uitgenodigd om te experimenteren en zij onderscheidden zich – soms scherp, soms slechts enigermate – van de levenswijzen van hun ouders. Meisjes werden in de gelegenheid gesteld om ook buiten de pedagogische sfeer van het jeugdwerk 'samen meisje te zijn'. Daarmee werd hun oriëntatie op 'volwassen vrouwelijkheid' verplaatst naar oefeningen in uitingsvormen en belevingen van 'vrouwelijke jeugdigheid'. De opkomst en verspreiding van radio, grammofoon, jeugdtijdschriften en televisie droegen eraan bij dat de experimenten vooral gestalte kregen in een paradoxale verhouding tussen openbaarheid en privé.

In de jaren vijftig en zestig groeide de vrije tijd van de meeste jongeren.[22] En het scala van mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding breidde zich uit. Het jeugdwerk kreeg niet alleen concurrentie van sportorganisaties, maar ook van commerciële instellingen, die jeugdigen als consument ontdekten. Uit de Verenigde Staten kwam een jeugdcultureel aanbod in de vorm van ontspanning en vermaak. Dat sloeg in korte tijd enorm aan.[23] Film, muziek en dans, speciaal gericht op jongeren en grotendeels vertolkt dóór jongeren, brachten de Nederlandse jeugd in aanraking met opvattingen, gedragsvormen en kledingstijlen die afweken van het gevestigde. In de tweede helft van de jaren vijftig kregen ook jongeren een ruimer bestedingspatroon.[24] In steden gingen zij steeds vaker naar bioscopen, dancings, jazz-clubs en cafés. Daar observeerden zij elkaar en de nieuwste jeugdculturele stijlen om deze na te volgen en naar believen om te vormen. Voor het platteland betekende de komst van de bromfiets dat jongeren die hier woonden mobieler werden en in de weekenden eveneens hun vertier in steden gingen zoeken.

Het uitgaansleven van de jeugd trok publieke aandacht en veroorzaakte ongerustheid. Het in de pers en sociaal-wetenschappelijke literatuur breed uitgemeten en met bendevorming geassocieerde gedrag van opvallende groepen jongeren (jongens), afkomstig uit de arbeidersklasse (nozems, dijkers en later kik-

22. De vrije tijd van jongeren nam tussen 1955 en 1962 met gemiddeld vier uur toe tot vierentwintig uur per week. In 1955-1956 hadden jongens drie tot vier uur meer vrije tijd dan meisjes, in 1962-1963 zelfs vijf tot zeven uur. *Vrijetijdsbesteding in Nederland 1962-1963* III. *Avond en Weekendbesteding*. Zeist (CBS) 1965.

23. M. van Elteren, 'I'm free and I do what I want: het dubbelzinnige beeld van Amerika', in Tillekens (red.), a.w., pp. 165-186.

24. Tussen 1955 en 1965 gingen de lonen van jongeren beneden de 21 jaar met bijna 150% omhoog. Gemiddeld verdienden meisjes 83% van wat jongens kregen. J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van de werkende jongeren in Nederland 1944-1966*. Baarn (Arbor) 1987.

Open jeugdwerk in Maastricht.

kers) gaven voeding aan de bezorgdheid. De zorg betrof niet alleen jeugd uit de arbeidsklasse. Evenzeer was dit het geval met het tegen de burgerlijke traditionaliteit gerichte 'protest'gedrag van groepen uit de bovenlagen van de middenklasse (artistiekelingen, pleiners, bohémiens). De meisjes die deelnamen aan jongensgroepen zoals de nozems doorbraken met hun gedrag, maar vooral met hun uiterlijk (suikerspinkapsels, het dragen van jongenskleren zoals spijkerbroek en trui), het ideaal van natuurlijkheid en ingetogenheid. Hetzelfde was het geval met meisjes die zich enthousiast toonden voor de erotisch geladen cultuur van de rock 'n roll.[25] En hoewel 'moderne' pedagogen en beleidmakers in de loop van de jaren vijftig wezen op de eigen verantwoordelijkheid van de jeugd en op de positieve ontplooiingsmogelijkheden van film, cabaret en jazz, behield het commerciële vermaak ten opzichte van de jeugdwerkactiviteiten een aureool van moreel gevaar.[26]

In de praktijk viel het met de uithuizigheid van de meeste meisjes en jongens reuze mee. Het was vooral de oudere leeftijdsgroep (boven de achttien jaar) die vertier buitenshuis zocht. Er was nog steeds een grote mate van huise-

25. H. Kleijer en G. Tillekens, 'Het geluid van de jeugd. De romantiek van de popmuziek', in: Tillekens (red.), a.w., pp. 205-222.
26. H.J.H. Brentjens, 'Maatschappelijke achtergronden van de crisis in het jeugdwerk', in: *Dux* 25 (1958) pp. 123-133; N. Perquin, *Grote kinderen zoeken ouders*. Haarlem z.j.; N. Beets, 'Waarom Jazz?', in: *Dux* 27 (1960) nr. 7, pp. 326-331.

lijke besteding van de vrije tijd.[27] Radio, tijdschriften en – in de jaren zestig – ook de televisie brachten jongeren binnen de sfeer van het gezin op de hoogte van ontwikkelingen op het gebied van 'hun' populaire muziek en kledingstijlen en informeerden over het wel en wee van filmidolen. Ook de romans en gedichten van de Vijftigers – een groep Nederlandse en Belgische schrijvers onder wie Blaman, Claus, Van het Reve, Mulisch, Hermans en Vinkenoog – boden door hun jeugdige hoofdpersonen mogelijkheden tot identificatie met 'moderne' normen en waarden. Zij vertolkten een 'modern levensgevoel'.[28]

Een fatsoenlijke meisjescultuur

Achteraf gezien had de informatie via de media vooral betrekking op een jeugdcultuur die niet in tegenspraak was met de regels van 'fatsoen'. In muziekbladen zoals *Tuney Tunes* en vooral *Muziek Express* werd een wat bravig teenager-type gecreëerd, in navolging van het Amerikaanse ideaalbeeld van de *highschool*-tiener uit de middenklasse. Jongeren kregen een gedetailleerd beeld van stijlelementen waarmee zij zich konden identificeren (muziek, haardracht en gedrag). Bovendien was er de reclame voor consumptieartikelen (kleding, cosmetica) die aangeschaft moesten worden om deel uit te maken van de teenagercultuur.

Ook meisjes werden beschouwd als zelfbewuste consumenten van de produkten van de amusementsindustrie. In de vrije tijd werd zo het pedagogische ideaal van vrouwelijke volwassenheid (de toekomstige rol als echtgenote en moeder) verdrongen door verbeeldingen en voorbeelden van jeugdige vrouwelijkheid. Duitse en Engelse – en in hun voetspoor ook Nederlandse – tienersterren kwamen in de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig in het middelpunt van de belangstelling van (jonge) meisjes te staan. Zij draaiden thuis grammofoonplaten van Conny Froboess en Rex Gildo, Cliff Richard en The Shadows, Conny Francis, Willeke Alberti en Trea Dobbs; ze gingen naar films van Catharina Valente en Peter Krauss en bekeken foto's en beeldreportages van hun idolen.

In deze jonge-meisjescultuur – ook wel de *Highschool-Teenybopp*-cultuur genoemd – speelden afspraakjes met jongens, het *daten*, een belangrijke rol. Filmbeelden, songteksten, biografieën van de sterren produceerden fictie rond de romantische liefde tussen jonge vrouwen en mannen. Hierin vervulden meisjes zowel een actieve zelfstandige rol in de toenadering tot hun 'uitverkorenen' als een zorgende en dienende rol in relatie tot hun omgeving. Een goed voorbeeld van de wijze waarop deze fictie zich in industriële produkten vertaalde,

27. *Vrijetijdsbesteding in Nederland. Winter 1955-1956.* Deel II *Avond en weekendbesteding.* Zeist (CBS) 1957; *Vrijetijdsbesteding in Nederland 1962-1963.* Deel III *Avond en Weekendbesteding.* Zeist (CBS) 1965; M. van den Heuvel en M. Mommaas, 'Oorden van vrijheid en vermaak', in: Tillekens (red.), a.w., pp. 148-165.

28. I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig.* Amsterdam (SUA) 1991.

Pat Boone fanclub.

was de introductie in de jaren zestig in Nederland van de Barbie-pop. Deze pop voor tienermeisjes verbeeldde het (Amerikaanse) ideaal van een vrouwelijke identiteit, zowel naar lichaam als naar levensstijl: lange blonde haren, stevige, maar niet te grote borsten, een smalle taille, lange benen en kleine voetjes gepaard aan een eindeloze reeks kleren en attributen, die verwezen naar sferen en

activiteiten. Via deze uitgebreide garderobe, een keur aan lichaamsverzorgingsattributen en zelfs een ideale tienerkamerinrichting, werden (en worden) Barbiefans geconfronteerd met het spel ter voorbereiding op een vrouwelijke verleidelijkheid.[29]

Oudere meisjes, in de media van de jaren vijftig *twens* genoemd, werden ook door de mode-industrie ontdekt als zelfbewuste en zelfstandige consumenten. Eind jaren vijftig bracht een aantal grote kledingmagazijnen allerlei soorten *twen*-kleding op de jongerenmarkt. De jaren vijftig en zestig lieten snel veranderende modebeelden zien, geïnspireerd op de stijlen van diverse subculturele groepen jongeren. Het erotisch geladen aspect van de (jongens-)rock-'n-roll-cultuur bereikte echter de meeste meisjes niet. De meisjestijdschriften sloten meer aan bij de gecultiveerde teenagerstijl. In plaats van lange broeken en truien voerden meer 'meisjesachtige' stijlaspecten als lange loshangende haren, paardestaarten en pettycoats de boventoon.[30] In de door Mary Quant ontworpen minimode en via het met het magere fotomodel Twiggy geaccentueerde slankheidsideaal werd een nieuw beeld van jeugdige vrouwelijkheid geschapen. Langzamerhand werd de puriteins-verhullende eenvormigheid van meisjes uit het opvoedingsideaal van de jeugdorganisaties verguisd. Daarvoor in de plaats kwam een meisjestype dat zich met haar persoon, dat wil zeggen met haar lichaam en haar stijl, van andere meisjes trachtte te onderscheiden. Zo verschenen in het blad *Twen* en ook in *Hitweek* advertenties voor lingerie, die inspeelden op jeugdigheid en persoonlijkheid van meisjes met kreten als: '... een Lovable bra schenkt vrijheid'. Opschik in de vorm van lichaamsversiering en make-up waren niet meer taboe. De gestileerde gezichten van filmsterren en zangeressen betekenden een breuk met de ascetische zuiverheid en terughoudenheid die het meisjeslichaam omringden. De tienermode leverde hiervan een duidelijk voorbeeld. Deze werd 'bloter' en veelzijdiger. Meisjes konden en mochten zich tonen als personen met een lichaam en met de intimiteit die hiermee samenhing. Reclame voor bijvoorbeeld tampons getuigen van veranderingen in het taboe rond menstruatie.

Ook songteksten waar meisjes naar luisterden legden meer nadruk op lichamelijke vrijheid. In de liedjes uit de jaren vijftig waarin het *daten* centraal stond, werd het lichamelijk contact losgekoppeld van een vaste relatie. In de rock 'n roll die in de jaren zestig in Nederland doorbrak en in de *songs* van Beatles en Stones werd ook de (vrije) seksualiteit openlijker bezongen. De vrijheid die aan meisjes voorbehouden was bleef echter beperkt. Uit de beatmuziek komt het beeld naar voren van de *dating-girl*, die haar vrijheid vooral ontleent aan een geraffineerde combinatie van kinderlijkheid en volwassenheid: het 'mi-

29. R. van Bakel, 'Barbie', in: *HP/De Tijd*, 6 december 1991, pp. 82-85.

30. Ch. Bertram en H.H. Krüger, 'Vom Backfisch zum Teenager – Mädchensozialisation in den 50er Jahren', in: H.-H. Krüger (Hrsg.), *Die Elvis-Tolle, die hatte ich mir unauffällig wachsen lassen*. Opladen (Leske & Budrich) 1985.

Beeld uit de pedagogische film 'Sex is overal' (Kees Brusse, 1967).

nimeisje'.[31] Jongens bepaalden de voorwaarden en de grenzen van relaties. Ook films uit de jaren vijftig en zestig tonen de dynamiek van een dubbele moraal. In de *Schlager*-films wordt meisjes het onschuldige toenaderingsspel tussen jonge vrouwen en mannen voorgehouden. In films waar meisjes een seksueel actieve rol spelen wordt kijkers voorgehouden dat zij 'van het rechte pad raken'. Meestal hebben deze produkties een *happy end*: de redding door een geestelijke, een maatschappelijk werkster of een moeder.[32]

De vrouwelijke jeugdigheid in de jaren vijftig en zestig laat ook een meer open instelling zien ten aanzien van de toekomstige taak van meisjes. Meisjes werden geacht langer naar school te gaan ter voorbereiding op een beroep. Ze deden dat ook in groten getale. De dienstbaarheid aan en de identificatie met het gezin verdwenen weliswaar niet, maar meisjes kregen in toenemende mate een besef bijgebracht over het belang van beroepskeuzen. Ook hiervan zien we de weerspiegeling in de fictie van die tijd. Weliswaar vertonen films als die over de familie Trapp, 'The sound of music', de romantische zorgende liefde in het kader van een ideale familie. Maar meisjes kregen in tijdschriften en verhalen, en meer nog in advertenties, ook het beeld voorgehouden van het meisje met een 'zelfstandige' positie en met een eigen inkomen. 'Wat dragen elegante vrouwen

31. Kleijer en Tillekens, a.w., p. 219.
32. Zie voor een pessimistische beschrijving van deze zogenoemde 'cultuurindustrie': H. Lamprecht, *Exploitatie van de teenager*. Utrecht/Antwerpen (Het Spectrum) 1964, pp. 90 e.v.

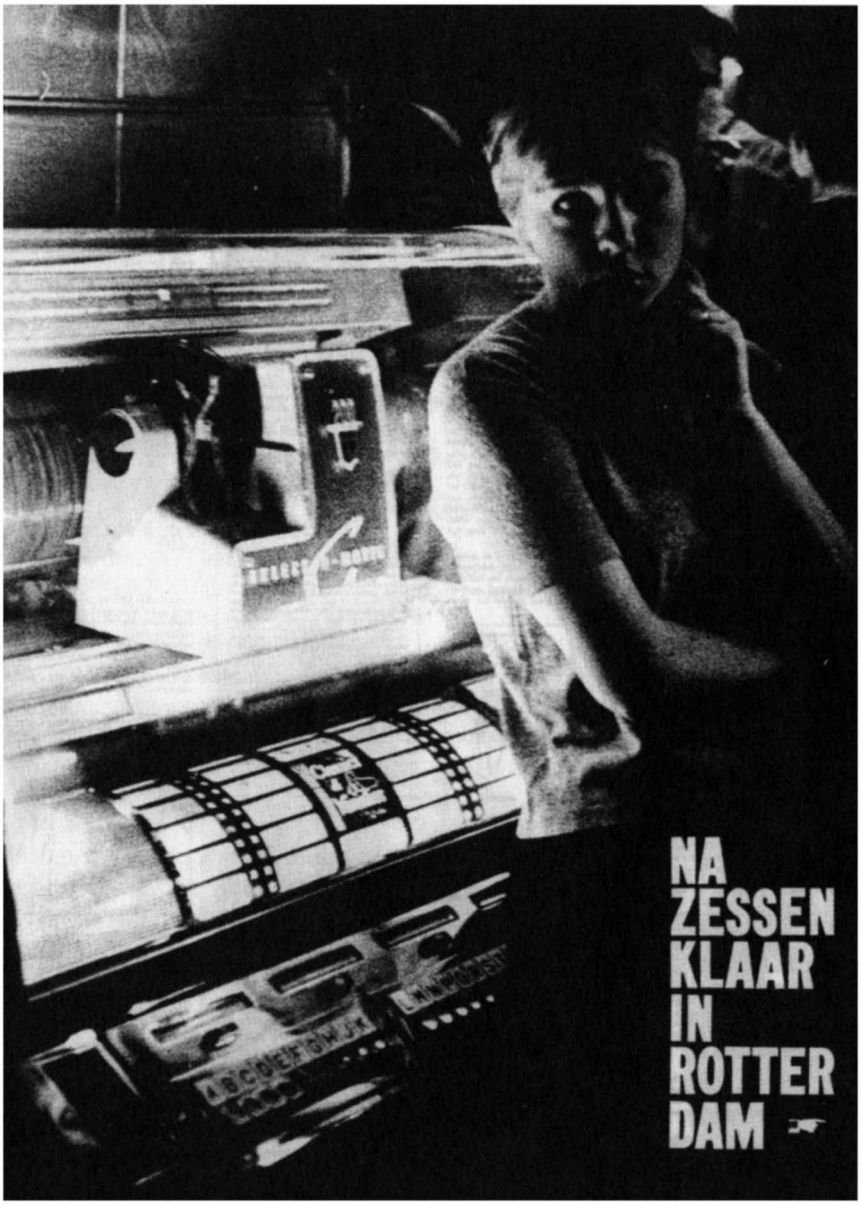

Advertentie in *Twen*, 1960.

... bij typewriters en telefoons? Wat kiest U voor kantoor?... Kantoorelegance begint bij "Dralon"!'

De betekenis van vrouwelijke jeugdigheid in de massamedia kenmerkte zich door het ontbreken van een religieuze invulling. In de consumptiecultuur en de verwerking daarvan door (puber)meisjes namen nieuwe idolen de plaats in van Maria en andere vrome vrouwen, die eertijds meisjes binnen de religieuze opvoeding van de jeugdorganisaties en instellingen voor de jeugdzorg als voorbeeld werden voorgehouden.

Meisjes onder elkaar

Eind jaren zestig schreef de psychologe A. Rogier naar aanleiding van een enquête onder 1500 meisjes het volgende over wat zij noemde 'de verschijning van "het meisje" van vandaag':

> 'In spijkerbroek, op blote voeten of in een hip minijurkje met kleuren die wij slechts kennen van zuurstokken of engelse drop (zonder ooit hun charme bij het menselijk omhulsel te beseffen) verschijnt ons het meisje van vandaag. Aktief, vitaal, fel geëmotioneerd in verzet bij onrechtvaardige bejegening of teder opgaand in het kontakt met haar haast gelijk gekleed vriendje, onbevangen zich tonend zoals zij is, frappeert zij ons. Openheid en frisheid lijken de plaats ingenomen te hebben van gegiechel en geheime dweepzucht, die slechts konden floreren in de veilige bevrediging van het dwepen zelf zonder confrontatie met de realiteit. De meisjes wekken de indruk meer op de buitenwereld gericht te zijn dan de vrouwelijke pubers van vroeger.'[33]

Meisjes zijn in deze beschrijving volwaardige deelneemsters aan een jeugdcultuur waarin persoonlijkheid en verschijning een belangrijke rol spelen. Bovendien moet het de lezer duidelijk zijn dat dit 'meisje van nu' zich niet meer laat bepalen door de binnenwereld. Zij is, net als de jongen, gericht op de buitenwereld.

Begin jaren zestig had de socioloog Van Hessen in zijn boek *Samen jong zijn* gewezen op het reeds lang bestaan van een autonome jeugdigheidscultuur, die een rol speelde bij de volwassenwording van jongeren. In een experimenteerruimte maken jongeren kennis met vrijheid en verantwoordelijkheid voor het eigen leven en dat van anderen. Leeftijdsgenoten bieden jeugdigen een geschikte gelegenheid de problemen die samenhangen met het volwassen worden onder ogen te zien. Van Hessen rept niet over het sekse-specifieke karakter van culturen onder jeugdigen. En ook Rogier lijkt in haar hierboven geciteerde beeld van 'het meisje van nu' eerder in de richting van een eigen jeugdculturele ruimte te duiden dan op het bestaan van zoiets als een eigen meisjescultuur.

33. A.M.L. Rogier, *Meisjes. In puberteit en adolescentie.* Haarlem (De Toorts) z.j., p. 71.

In het schaarse onderzoek uit die tijd dat voorhanden is, wordt de leefwereld van meisjes niet vanuit deze vraagstelling bekeken. Dat neemt niet weg dat er toch aanknopingspunten zijn voor de idee dat er wel degelijk zoiets was als 'samen-meisje-zijn': een culturele ruimte waarin de termen van een vrouwelijke jeugdigheid doorgenomen en bewerkt werden. Keren we bijvoorbeeld even terug naar Rogier. Zij ondervroeg haar 1500 vrouwelijke respondenten onder meer over de relaties die zij onderhielden met leeftijdsgenoten. Ondanks het feit dat veel meisjes (en jongens) de voorkeur gaven aan gemengde activiteiten (op school, in clubs en in andere vrijetijdsactiviteiten) praatten meisjes in de leeftijd van 12 tot 21 jaar het meest met hun vriendin. In de leeftijdsfase 14 tot 17 jaar is een zusje tweede in de rij van geliefde gesprekspartners. In de meisjesgesprekken gaat het onder meer over jongens, mode, *beat* en seks, maar ook over eigen gevoelens en opvattingen, over vertrouwelijkheid en over werk en school.[34]

Ook uit onderzoek onder een groep fabrieksmeisjes, die vanwege hun kwetsbaar geachte positie bijzonder in de belangstelling stonden van pedagogen en psychologen, blijkt dat er onder hen een specifieke cultuur bestond. Die kreeg vorm in de interactie in de fabriek maar ook daarbuiten: in de vrije tijd, thuis doorgebracht of in clubs, in het uitgaansleven en ook gewoon op straat. Thema's in deze meisjescultuur zijn ook hier het uiterlijk, de seksualiteit en relaties, met name die met jongens.[35]

Uit de pedagogische literatuur van de jaren vijftig en zestig wordt eveneens duidelijk dat wetenschappers de door de media aangeboden vrouwelijke jeugdigheid grote aantrekkingskracht op meisjes toedachten.[36] Daarbij was de zorg om de maagdelijkheid en de toekomstige moederlijkheid van de meisjes de belangrijkste raadgever. De formatie van een eigen meisjescultuur als experimenteerruimte zagen de onderzoekers nogal eens over het hoofd. Toch veranderden de aanvankelijke cultuurpessimistische schilderingen van het meisjesgedrag en van de zogenoemde 'vitaal-affectieve behoeften' van meisjes in de loop van de jaren zestig. Zo constateerde Perquin bijvoorbeeld in 1962 dat meisjes zich aan het 'gelijk-schakelen' zijn aan jongens. Hij beschouwde dit als een ontwikkeling die op basis van de specifiek vrouwelijke geaardheid van de meisjes niet tot het einde toe doorgevoerd kon worden. De gevoeligheid voor een eigen levensstijl verminderde volgens hem, alhoewel een kleine groep meisjes al gestalte wist te geven aan een nieuw vrouwelijk ideaal, dat van 'schroomvallige zelfverzekerdheid'.[37]

34. Ibidem, pp. 191-195.

35. A. van Drenth en A. Pilon, 'Tussen gloeilamp en transistor. Meisjes in de elektrotechnische industrie 1940-1960', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) nr. 1, pp. 39-62.

36. Bijvoorbeeld N. Perquin, *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid.* Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ingesteld door het Mgr. Hoogveld Instituut, 's-Gravenhage (SDU) 1953.

37. N. Perquin, *Pedagogische psychologie*. Roermond/Maaseik (J.J. Romen & Zonen) 1962, pp. 127-128.

Breuken en constanten

De laatste jaren is er een debat op gang gekomen over het karakter van de eerste twee naoorlogse decennia. Was Nederland, zoals verschillende wetenschappers stellen, vooral een samenleving waarin een conservatieve zedelijke mentaliteit werd gehuldigd in dienst van een snel economisch herstel, of waren er al scheuren zichtbaar in de sociale verhoudingen en de normen en waarden waarop die rusten? Was er derhalve meer sprake van een 'strijd' om het herstel van de vooroorlogse situatie en de instituties, een strijd die langzamerhand leidde tot breuken met het verleden?[38]

Het beeld dat wij hier schetsten van het meisjesjeugdwerk in de jaren vijftig en zestig is vooral een ondersteuning voor het laatste standpunt. Vol goede moed begonnen de confessionelen opnieuw hun opvoedingswerk in de verzuilde jeugdorganisaties. En hoewel dat aanvankelijk allerminst zonder succes was, ook wat betreft de naar sekse gescheiden benadering, verloor in de loop van de jaren vijftig dit werk zijn elan. Met lede ogen moesten kader en jeugdleiding aanzien dat hun pedagogische principes niet bestand waren tegen de veranderingen die zich in de samenleving en in de leefwereld van jeugdigen voltrokken. Steeds minder waren jongeren bereid het samen-jong-zijn te definiëren in de termen van volwassenen die in de jeugdorganisaties en het jeugdwerk de dienst uitmaakten. Er ontstond vanaf de jaren vijftig, met de opkomst van moderne communicatietechniek, een vermediatiseerde jeugdcultuur. Industrie en horeca speelden snel in op wisselende trends gedragen door subculturele groepen jeugdigen. Meisjes en jongens gaven te kennen hun vrije tijd samen door te willen brengen zonder het bevoogdende toezicht van volwassenen.

De aanpassingen in het meisjesjeugdwerk getuigen van een langzame verandering in de visie op de aard en positie van het moderne meisje. Haar experimenteren met vrouwelijke identiteiten werd serieus genomen, het doel van de vrouwelijke volwassenheid stond niet langer meer op de voorgrond. De overheersende aandacht voor de zedelijkheid van meisjes verdween in de loop van de jaren zestig. De aanpassingen in activiteiten en werkwijzen die jeugdwerksters doorvoerden mochten evenwel niet baten. Onder invloed van de wensen van jongeren en onder invloed van het jeugdwerkbeleid van de overheid verdween het meisjeswerk vrijwel geheel.[39] De breuk met het vooroorlogse meisjeswerk kreeg daarmee aan het einde van de jaren zestig zijn beslag in de richting van een ontpedagogisering van het meisjeswerk. Pas in de jaren tachtig was er opnieuw sprake van meisjeswerk. Vanuit andere – namelijk feministische –

38. Zie voor een overzicht van dit debat: A. Dieleman, 'De late jaren vijftig of de vroege jaren zestig?', in: Tillekens (red.), a.w., pp. 11-30.

39. In het Cower-rapport lanceerde de overheid het 'plan voor de jeugdservice'. Beroepskrachten in het jongerenwerk werd hierin de taak gegeven om zich dienstverlenend op te stellen ten aanzien van de eigen initiatieven van de jongeren in het jeugdwerk. Zie: *COWER-rapport.* Cowercommissie, Den Haag (Staatsuitgeverij) 1966.

gezichtspunten werd (en wordt) binnen het jongerenwerk opnieuw aandacht besteed aan de begeleiding van meisjes op weg naar hun zelfstandigheid. Het 'samen-meisje-zijn' vormt daarbij een van de belangrijke methodische aanknopingspunten.

Marijke van Schendelen en Marijke Storm

Naoorlogse woonwijken – sober, doelmatig en gezond

De sekse- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973

Wie Nederland met helder weer vanuit de lucht beziet, ontkomt niet aan een zeer geordende indruk. Het landschap is keurig verkaveld, de bebouwing is afgebakend van het omringende landschap en de grote en kleinere steden zelf zijn verdeeld in wijken en buurten die van elkaar gescheiden zijn door wegen, groenstroken, vaarten en kanalen. Ook op de begane grond maken onze steden en dorpen een zeer geordende indruk. De woningen zijn in het algemeen goed verzorgd, de tuinen onderhouden, het grind aangeharkt en de bielzen keurig in het gelid. Kortom, voor een ieder die van orde en regelmaat houdt, is het hier goed toeven. Nederland streeft naar gelijkmatigheid en gelijkvormigheid in sociaal en in ruimtelijk opzicht.

De ruimtelijke inrichting van Nederland zoals wij die nu kennen, is grotendeels het resultaat van de grote bouwinspanningen van na 1945. De ideeën die daarbij zijn gehanteerd stammen uit de periode vóór de Tweede Wereldoorlog. Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening maakten in de periode 1947-1973 impliciet en expliciet deel uit van een sekse- en gezinspolitiek, gericht op een kerngezin waarin de man geacht werd kostwinner te zijn en de vrouw voor het huishouden zorgde en de kinderen opvoedde. In dit artikel laten we zien wat deze specifieke sekse- en gezinspolitiek in de naoorlogse periode betekende voor het verkrijgen van een woning en voor de woonomstandigheden van gezinshuishoudens en andere huishoudens. Hierbij komen ook de voor- en nadelen van de keuzes die bij volkshuisvesting en ruimtelijke ordening zijn gemaakt naar voren. Tevens zullen wij ingaan op het protest dat onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen en veranderende huishoudens ontstond en op de resultaten die dit voor bouwen en wonen opleverde.

Van Woningwet tot Tweede Wereldoorlog

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het besef dat ook arbeiders een redelijke woning nodig hadden, al was het alleen maar omdat dit tot een hogere arbeidsproduktiviteit leidde. Zoals in een proefschrift in 1870 door Engelen werd geschreven: 'Men begint in te zien dat de arbeider evenals de machine een

goed onderkomen behoeft, wil hij veel produceren.'[1] Vlak na de eeuwwisseling, in 1901, werd de Woningwet vastgesteld, die het kader vormde voor de ontwikkeling van nieuwe woonwijken, voor het saneren van krotten, voor verkeersdoorbraken in de steden en voor een behoorlijke ordening van de ruimte, waarbij woonwijken gescheiden werden van industriële bebouwing. De uitvoering van de Woningwet werd in handen gegeven van woningcorporaties die voortvarend aan de slag gingen en tot op de dag van vandaag een groot deel van de Nederlandse woningvoorraad bouwen en beheren. Kenmerkend voor de wet is de breedte ervan: in tegenstelling tot in omringende landen gaat het in Nederland om volkshuisvesting voor alle lagen van de bevolking en niet om armenzorg alleen. Dit hangt nauw samen met het feit dat door de industrialisatie en de trek naar de steden voor brede lagen van de bevolking een huisvestingsprobleem was ontstaan. Tot de dag van vandaag is de Woningwet te beschouwen als basis voor publieke bemoeienis met volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, al is deze wet in de loop van de twintigste eeuw regelmatig aangepast aan veranderende maatschappelijke en ruimtelijke omstandigheden.[2]

Stond aanvankelijk een minimale interventie voorop, in en direct na de Eerste Wereldoorlog was er een vergaande regulering van de woningmarkt als gevolg van de oorlogsomstandigheden. In verband met de woningnood volgden huurbevriezing, woningdistributie en subsidiëring van nieuwbouw. Sociaal bewogen politici, architecten en stedebouwkundigen benutten de gelegenheid tot het ontwikkelen van fraaie woonwijken en tuindorpen, die nu nog tot juwelen van de twintigste-eeuwse architectuur en stedebouw gerekend worden. De nadruk lag op gezinswoningbouw waarin een burgerlijke (gezins)cultuur tot uiting kwam. Typerend hiervoor zijn kleine keukens waardoor men in de woonkamer moest eten, en kleine ramen waardoor men minder op het straatgebeuren en meer op het gezinsleven gericht was.

De Woningwet is mede te beschouwen als een van de basiselementen van een toenemende overheidszorg, waarbij beheersing van de arbeidende klasse en wonen en verzorging volgens burgerlijke gezinsnormen met elkaar verweven waren. Gezinnen die zich in het geheel niet konden aanpassen aan de burgerlijke manier van wonen werden soms geplaatst in zogenaamde 'woonscholen', waar woningopzichteressen hen de eerste beginselen van goed wonen probeerden bij te brengen.[3]

1. D.O. Engelen, *Over Arbeiderswoningen*. Dissertatie, Utrecht (Van Boekhoven) 1870, geciteerd in: E. Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot*. Amsterdam (Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting) 1975.
2. P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedebouw*. Utrecht (Marijs) 1987.
3. Ottens, a.w.

De bouwopgave na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog was er wederom sprake van een flinke crisis op de woningmarkt. Er was een zeer groot woningtekort en de oorlogsschade was groot. Mensen die hun woning hadden verloren, moesten onderdak hebben, veel mensen die hun huwelijk hadden uitgesteld, meldden zich als woningzoekenden. De geboortegolf van vlak na de oorlog en de terugkeer van vele mensen uit het toenmalige Nederlands-Indië betekenden nog een extra druk op de woningmarkt. Kortom: de woningnood werd 'volksvijand nummer één' en zou dit nog tientallen jaren blijven.

Bouwmaterialen, arbeidskrachten en kapitaal waren bovendien schaars. Primair werd energie gestoken in de wederopbouw van de Nederlandse infrastructuur en de industrie. Hoe belangrijk woonruimte ook werd gevonden, woningbouw moest concurreren met alle andere aspecten van bouwnijverheid. Voor zover middelen voor woningbouw beschikbaar waren, moesten deze zo goed mogelijk gebruikt worden: klein en goedkoop bouwen, in zo groot mogelijke aantallen, en zoveel mogelijk toepassen van systeembouw was het devies. De rijksoverheid bepaalde jaarlijks hoeveel woningen er gebouwd konden worden.

In 1945 waren 90.000 woningen totaal verwoest, 50.000 woningen zwaar beschadigd en 500.000 woningen licht beschadigd. Bovendien was de jaarproduktie van voor de oorlog van 43.000 woningen per jaar gedaald naar 8000 woningen per jaar (met als dieptepunt 1945/46 met in totaal een kleine 2000 woningen). Eind 1945 werd het woningtekort geraamd op 100.000 woningen, in 1949 werd het tekort geschat op ruim 250.000 woningen.[4] In 1949 steeg de woningproduktie voor het eerst weer boven de 40.000, in 1956 werd de halfmiljoenste naoorlogse woning opgeleverd.

Na de eerste helft van de jaren vijftig was ons land grotendeels weer opgebouwd en werd liberalisatie van de economie mogelijk. In de volkshuisvesting gebeurde dit nog niet. Dit hing nauw samen met het feit dat het beleid gericht was op lage loonkosten vanwege een sterke concurrentiepositie met het buitenland. Beperking van de kosten van levensonderhoud, waaronder ook de huren, was hiervoor noodzakelijk. Het huurbeleid was daarmee een onderdeel van het inkomensbeleid. Subsidies voor woningbouw waren en bleven nodig en moesten selectief worden ingezet. Voor de coalitie tussen sociaal-democraten en confessionelen in de jaren vijftig was overheidssturing daarbij vanzelfsprekend.[5] Bij de latere rooms-liberale kabinetten lag dit minder voor de hand, maar ook zij voerden geen echte liberalisatie van de woningmarkt in.

4. Zie voor de cijfermatige gegevens: J. v.d. Schaar, *Volkshuisvesting: een zaak van beleid.* Utrecht (Het Spectrum) 1991.
5. V.d. Schaar, a.w.

Van wederopbouw tot verzorgingsstaat met het kerngezin als middelpunt

De naoorlogse maatschappij en daarmee ook de gedachten rond bouwen en wonen concentreerden zich geheel op een specifieke invulling van het kerngezin, waarbij de man de kostwinner en de vrouw echtgenote en moeder was. Het huisvrouwschap als beroep werd algemeen gepropageerd in vrouwenbladen, door vrouwenverenigingen, kerken, overheid en bedrijven. Bedrijven die huishoudelijke en elektrische apparaten maakten zoals Philips zochten naar openingen en uitbreiding van hun markt en benadrukten de 'beroepsmatige' kant van goed huisvrouwschap waarvoor elk huishouden de juiste apparatuur nodig had.

Bij de opbouw van de naoorlogse welvaartsstaat lag de nadruk sterk op inkomensvervangende regelingen voor gezinshuishoudens en minder op het scheppen van voorzieningen voor verschillende samenlevingsvormen of voor individuen. De kostwinner en huisvrouw moesten gezamenlijk kunnen rekenen op financiële zekerheid als het inkomen van de kostwinner wegviel. Ook voor ouderen werden aparte regelingen ingevoerd zoals de AOW. Meer dan iets anders hebben deze regelingen bijgedragen aan een verandering van het maatschappelijke landschap: ouden van dagen en hun volwassen kinderen konden nu blijvend ieder hun eigen kernhuishouden voeren en gezinnen konden overleven ook als de kostwinner wegviel. Deze ontwikkelingen hebben hun gevolgen gehad voor de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Kenmerkend is hier een grote nadruk op het zelfstandig wonen van het kerngezin. Er was nauwelijks aandacht voor andere voorzieningen dan die voor gezinshuishoudens.

In de wederopbouwperiode werd niet alleen de samenleving van de jaren dertig weer voortgezet, in de restauratie-ijver werden zelfs ideeën afgekapt die in de eerste helft van de twintigste eeuw een rol speelden. Zo was er in de jaren dertig bij de architecten van het 'Nieuwe Bouwen' veel aandacht voor goede, efficiënte en flexibele plattegronden. Zij maakten hiervoor analyses van de organisatie van de huishoudelijke arbeid en van het gebruik van de woning overdag en 's nachts. Zij werkten dit ook uit voor de woningen voor arbeiders, waar vanwege de krappe maten en lage huur de minimale middelen een uiterst efficiënte toepassing vroegen.[6]

Daarnaast, en soms ging dit samen, was er vóór de oorlog een stroming die zocht naar afstoting van huishoudelijk werk door het creëren van collectieve voorzieningen. Dit kon uiteenlopen van praktische zaken als droogzolders, wasserijen, eetgelegenheden en kinderopvang, tot collectivering van kinderopvoeding. Deze ideeën waren een voortzetting van het gedachtengoed van de utopisch-socialisten, die naar gelijkheid van man en vrouw streefden. Zij wilden de zware huishoudelijke taken van vrouwen verminderen (vooral als zij daarbij nog buitenshuis werkten) en het isolement van huisvrouwen beperken.[7]

6. F. Ottenhof (red.), *Goedkoope arbeiderswoningen* (1936). Afbeelding van 28 projecten, ingezonden op de door de gemeente Amsterdam gehouden prijsvraag, Amsterdam (Van Gennep) 1981.
7. *Kollektivering van huishoudelijke arbeid.* Afdeling Vrouwenstudies van de Sociale Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, 1981.

De voorzichtige experimenten met collectieve voorzieningen werden echter na de Tweede Wereldoorlog niet meer opgepakt. Ook bij het wonen was er nu uitsluitend aandacht voor het kerngezin waarbij de huisvrouw individueel binnen de eigen woning de verzorgende taken verrichtte. Hierdoor werd een scherpe scheiding tussen openbare sfeer en privé-sfeer een feit.

De nadruk op het kerngezin was zo sterk dat oudere alleenstaanden geen schijn van kans maakten op de woningmarkt. Noodgedwongen woonden zij in, bij familie of bij vreemden. Zelfs op het eind van de jaren vijftig vonden alleenstaanden geen gehoor bij de overheid. Het initiatief dat bijvoorbeeld een aantal vrouwenorganisaties in Amsterdam nam om de woonproblematiek van de alleenstaande vrouw door middel van een enquête onder de aandacht te brengen, is daarvan een duidelijk voorbeeld.[8] De reacties waren schrijnend, zoals van een verpleegster van 45 jaar: 'Nooit heb ik het gevoel echt vrij te zijn. Ik heb niet de vrijheid te ontvangen, wie ik wil. Zelfs vader mag niet op bezoek komen', of van een secretaresse van 42 jaar: 'Het ongelukkig gehuisvest zijn en het altijd niet mogen van de hoofdbewoner, ook al is men lang en breed volwassen, maakt vermoeid en prikkelbaar en op den duur levensmoe.'

Een samenleving die was georganiseerd rond gezinshuishoudens was ook kaderstellend bij de ruimtelijke inrichting van ons land en bij de ordening van de woningen in wijken en buurten. Men vreesde vooral in de grote steden het wegvallen van oude sociale verbanden. Hiertoe introduceerde men een nieuw kader: de wijkgedachte. Een wijk diende opgebouwd te zijn uit sociaal-ruimtelijke eenheden waarin alle bewoners vertrouwd zijn met elkaar.

De uitwerking naar de woningbouw

Bij de wederopbouw van Nederland werd voortgeborduurd op ideeën die al voor de oorlog waren ontwikkeld, maar dan ontdaan van alles wat een zekere emancipatie van vrouwen en andere samenlevingsvormen kon inhouden. Het is daarbij opvallend dat de twee belangrijke architectuurstromingen die in Nederland bestonden (het 'Nieuwe' of 'Functionele Bouwen' en het 'Traditionele Bouwen', ook wel Delftse of Bossche School genoemd) zich beide konden voegen in de opbouw van Nederland volgens het geschetste gezinsdenken.

Voor de Delftse School ligt dit voor de hand. Gebed in oude tradities van het bouwen in Nederland, kleinschalig en vooral gebruikmakend van baksteen, gericht op afscherming van het gezin tegenover de buitenwereld (kleine ramen) en sterk verbonden met het katholicisme, kon het 'Traditionele Bouwen' zonder meer worden ingezet voor beschutte woonwijken in de jaren vijftig. Dit is op vele plekken in Nederland gebeurd, vooral in het zuiden en oosten van het land.

Maar ook het 'Nieuwe Bouwen', sinds het ontstaan in de jaren twintig

8. *Woontoestanden en woonwensen van 3009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam*. Amsterdam (Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam) 1956.

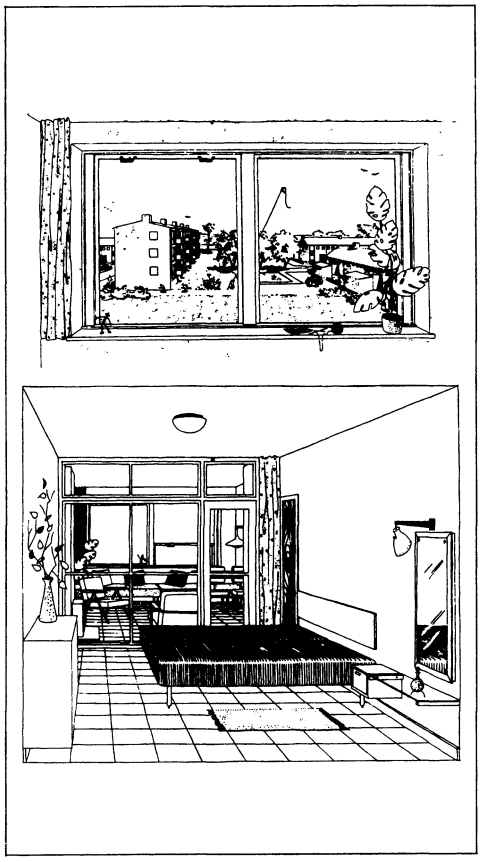

Perspectief van woningen (Leiden 1950) volgens de ideeën van het Nieuwe Bouwen: veel licht en lucht, uitzicht en inkijk.

nauw verbonden met de socialistische gedachte dat een nieuwe en 'open' wijze van bouwen ook een bevrijding uit oude banden zou betekenen voor de bewoners, wist zich in de naoorlogse orde te voegen. Hierbij zijn wel een aantal van de idealen verloren gegaan, alsook een aantal van de mooie en uitgebalanceerde ontwerpprincipes van voor de oorlog. In het Nederland van na de oorlog waar het 'Nieuwe Bouwen' eindelijk een kans kreeg, heersten materiaalschaarste, dwingende voorschriften (zeker bij sociale woningbouw) en een grote concurrentie van de Delftse school. Zo is het opvallend dat bij de bebouwing van de Noordoost-polder eind jaren veertig alle dorpen in traditionele bouwwijze werden uitgevoerd en het 'Nieuwe Bouwen' alleen een kans kreeg in Nagele. Wat na de oorlog overbleef van het 'Nieuwe Bouwen' was een functionalistische woningbouw gericht op de idealen van licht, lucht en hygiëne en op eenvoudige, machinaal te produceren vormen. Mogelijkheden voor spel en recreatie rond de woning waren daarbij belangrijk.

Voor zover er na de Tweede Wereldoorlog eengezinswoningen werden gebouwd, was de doorzonwoning het favoriete type, vanuit de gedachte dat daarmee de dwingelandij werd vermeden van de ouderwetse suite-indeling. Zoals toen werd gesteld: het verwijderen van de schuifdeuren maakte een eind aan de verdeling in salon en eetkamer, het vergroten en verkleinen van de woonruimte en de extra slaapkamer.[9] Anno 1992 lijkt het vreemd dat juist mogelijkheden om soepel de woonruimte te kunnen aanpassen aan de bezigheden van het moment als dwingelandij werden omschreven. Van veel kanten, onder andere vanuit de feministische 'Vrouwen Bouwen Wonen'-beweging worden nu pleidooien gehouden voor flexibele woningindelingen en een terugkeer van schuifwanden.

De doorzonwoning van de jaren vijftig en zestig had als voordeel weliswaar een open woonruimte met veel licht en uitzicht naar buiten, maar als nadeel dat alle gezinsactiviteiten in één vertrek moesten plaatsvinden, met veel inkijk naar binnen. Dit moet zeker bijgedragen hebben aan het 'keurig' wonen zoals dat toen sterk opgeld deed. In de meeste steden werden echter etagewoningen gebouwd, vaak vier hoog op een onderhuis (hoger kon niet gebouwd worden omdat tot in de jaren zestig liften niet toegestaan waren in sociale woningbouw). De verkaveling was vooral in stroken: evenwijdige bouwblokken, waardoor licht en lucht beter tot de woningen doordrongen en het tussenliggende groen goed te zien was.

De uitwerking naar woonwijken

Vlak na de oorlog zijn enkele strikte en eenvoudige principes gehanteerd voor de opbouw van wijken en buurten. Allereerst was er een scheiding van functies: woonwijken waren uitsluitend om te wonen, werkgelegenheid werd er niet gepland (met uitzondering van voorzieningen die het wonen ondersteunden als winkels, artsen, gezondheidscentra en dergelijke). Dit was een duidelijke les uit het verleden, toen industrie en wonen ongepland door elkaar werden gebouwd met veel overlast voor het wonen als gevolg. Daarnaast werden de woningen en voorzieningen in samenhang gepland. Er bestonden standaardnormen over het aantal scholen, sportvoorzieningen, speelplaatsen, winkels, kerken enzovoort bij een bepaald aantal woningen. Volgens goed Nederlandse verzuilingsprincipes waren dit er bovendien meerdere: voor alle godsdienstige richtingen een eigen voorziening, plus een openbare school, behalve in het zuiden van het land waar het katholicisme allesoverheersend was.[10]

9. *Tijdschrift Goed Wonen* (1955) nr. 6, geciteerd in: L. Deben, *Van onderkomen tot Woning*. Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 1988, p. 204.
10. Zie voor een duidelijk overzicht van de basisideeën voor naoorlogse wijken: ir. R.D. Lambert, 'De CIAM-wijken, erfgoed van een tijdverschijnsel', in: *Stedebouw en Volkshuisvesting* (1992) extra nummer 1.

Het resultaat was even doeltreffend als verbijsterend: monotone woonwijken, goed toegerust voor de primaire voorzieningen rond het wonen, waar vrouwen de eerste levensbehoeften in de buurt vonden en waar kinderen onbekommerd konden spelen en leren, maar waar verder weinig te doen was. Leveranciers kwamen nog aan huis, de schooltijden van de kinderen en de arbeidstijden van de man bepaalden het dagelijks werkritme van de vrouwen.

Het is niet eenvoudig om vanuit de jaren negentig een oordeel te geven over de prestatie die geleverd is in de woonwijken van de jaren vijftig. De etage-woningen waren weliswaar klein, maar ze boden toch een comfort dat voordien onbekend was voor de arbeidersklasse: zon, een klein balkon, warm water en een minimale wasvoorziening. Vaak was er in de badkamer nog geen douche, maar wel een lavet dat dienst deed om de was te doen, waar je je aan kon wassen en waar kleine kinderen in bad konden. Allemaal voorzieningen die hoe minimaal ze nu ook aandoen, destijds grote verbeteringen waren voor volwassenen die een gezin stichtten en die de crisistijd en de oorlog hadden meegemaakt. In dit licht moeten we de woningbouw en de wijken van de jaren vijftig bekijken. Er is toen goed en fatsoenlijk gebouwd in Nederland, met alle beperkte middelen die er waren, maar het resultaat was wel saai. Bovendien was de toegang tot de woningmarkt, het verkrijgen van een woning, uitermate beperkt: moeilijk voor gezinshuishoudens en onmogelijk voor andere huishoudens. Voor vrouwen kon de nadruk op de rol van de vrouw als echtgenote en huisvrouw leiden tot frustraties en sociaal isolement.

Morgenstond en Pendrecht: twee wijken uit de jaren vijftig

De ideeën rond volkshuisvesting in de jaren vijftig worden hier toegelicht aan de hand van de ontstaansgeschiedenis en opzet van twee grote naoorlogse wijken uit die tijd: Morgenstond in Den Haag en Pendrecht in Rotterdam.

Aan beide wijken lag de wijkgedachte ten grondslag. De ontwerper van Morgenstond, de architect en stedebouwkundige Dudok, omschreef dit als volgt:

> 'De stedebouwer wenst niet meer de amorphe stad, maar streeft naar een hiërarchische opbouw van woning tot buurt, van buurt tot wijk, van wijk naar stadsdeel, van stadsdeel naar stad. Hij geeft de wijken grote zelfstandigheid en dienovereenkomstig grote volledigheid, en omringt ze, als het kan, met groenstroken. De systematische dooradering van de stenen stad met groene recreatiegebieden is een typisch modern element in de hedendaagse stedebouw.'

Dudok werkte tevens aan een Structuurplan voor Den Haag en ook daarin speelde de wijkgedachte een centrale rol:

Gescheiden auto-, fiets- en voetgangersverkeer in de wijk Morgenstond te Den Haag, gebouwd van 1950 tot 1963.

> 'Men wenst tussen die twee uiterste vormen van gemeenschap – gezin en grote stad – enkele tussenvormen te brengen, die in organisch verband met elkaar staan. Het streven naar geordende opbouw van een stad en haar bevolking wordt veelal aangeduid als wijkgedachte.'

Volgens het Structuurplan zouden op de veengebieden van de stad, het meest landinwaarts gelegen, de wijken verrijzen met woningen voor arbeiders en de kleine middenstand. Hierdoor bleef de oude 'tweedeling' van Den Haag bestendigd: de betere middenklasse woonde bij de duinstrook en de arbeiders op het veen. Ook in de uitwerking naar woningtypen en woninggrootte bleef de klassenmaatschappij de voornaamste maatstaf. Er waren aparte berekeningen gemaakt voor wijken met een 'bescheiden opzet' en wijken met een 'ruime opzet'. Morgenstond hoorde tot de eerste: het was een wijk voor arbeiders en kleine middenstand, volgens bescheiden opzet en met controle op het wonen.[11] Volgens stedebouwkundige normen gold hiervoor een woningdichtheid van 54 wo-

11. *Enige grondslagen voor de stedebouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage 1948, p. 345.

ningen per hectare, waarbij 90% bedoeld was voor gezinshuisvesting, 3% als bejaardenwoningen met 30 m^2 woonoppervlak en 7% woningen voor onvolledige gezinnen met 40 m^2. De bouwvorm was middelhoogbouw, de gemiddelde woninggrootte was weer terug op het oppervlak dat in 1921 gebruikelijk was.

Hoewel de plannenmakers en de beleidmakers ervan overtuigd waren dat de eengezinswoning een betere woonvorm is voor gezinshuishoudens dan gestapelde bouw, werd in Morgenstond slechts 3% eengezinswoningen gebouwd, op een gouden randje van de wijk, naast het Zuiderpark. De gemeenteraad kreeg hierover bij de planvoorbereiding de volgende uitleg:

> 'Nabij de zuidwestelijke ingang van het Zuiderpark is een complex eengezinshuizen ontworpen ten behoeve van de huisvesting van meer welgestelden, die uit hoofde van hun beroep in een arbeiderswijk niet gemist kunnen worden.'

Volgens deze opzet ontstond een wijk van een kleine 10.000 woningen, bijna uitsluitend strokenbouw van drie à vier etages op een onderhuis, verdeeld over verschillende buurten en met alle wijkverzorgingselementen (waaronder een groot winkelcentrum) binnen het eigen grondgebied.

Het is opvallend dat in de discussies rond het plan vooral de technische aspecten een rol speelden: de kosten, het aantal woningen, de materiaalschaarste enzovoort. Over de achtergrondideeën is niet gediscussieerd, al ontstond er in de gemeenteraad wel een algemene ideologische discussie. De liberalen waren zeer ingenomen met het plan, vooral omdat dit kleine en praktische woningen waren die de huisvrouw goed kon onderhouden zonder huishoudelijke hulp. De linkse partijen maakten duidelijk dat deze woningen nu juist bestemd waren voor mensen die nooit huishoudelijke hulp hadden gehad. Integendeel zelfs: zij waren vaak de schoonmaaksters bij anderen. De linkse partijen vroegen om een hogere bouwhoogte langs de brede wegen. Hiervoor werden ze afgestraft vanuit de confessionele hoek met de opmerking dat zij daarmee 'tegen het gezin waren'. Immers: vanaf vierhoog kon je nog naar buiten spelende kinderen roepen. De argumenten uit linkse hoek dat zij juist niet anti-gezin waren, maar dat met een hogere bouwhoogte liften mogelijk waren, waardoor het vreselijk gesjouw met kinderwagens en boodschappen voorbij was, werden weggewoven. Afgezien van deze kibbelarijen, die meer vanuit partijpolitieke achtergronden dan vanuit de opzet van het plan werden gevoerd, sprak de gemeenteraad grote waardering voor het plan uit en werd het plan-Morgenstond unaniem aangenomen. Wel maakte de gemeenteraad nog enkele opmerkingen over het geringe aantal bejaardenwoningen en de huisvestingsmogelijkheden voor jongere zelfstandig werkende vrouwen en voor weduwen en alleenstaanden, maar deze waren kennelijk van ondergeschikt belang.

Wat de wijk- en buurtgedachte was in Noord-Nederland, was de parochiegedachte in Zuid-Nederland. Wat in het zuiden een voortzetting van een bestaande sociale structuur was, moest in het noorden speciaal bij het ontwerpen

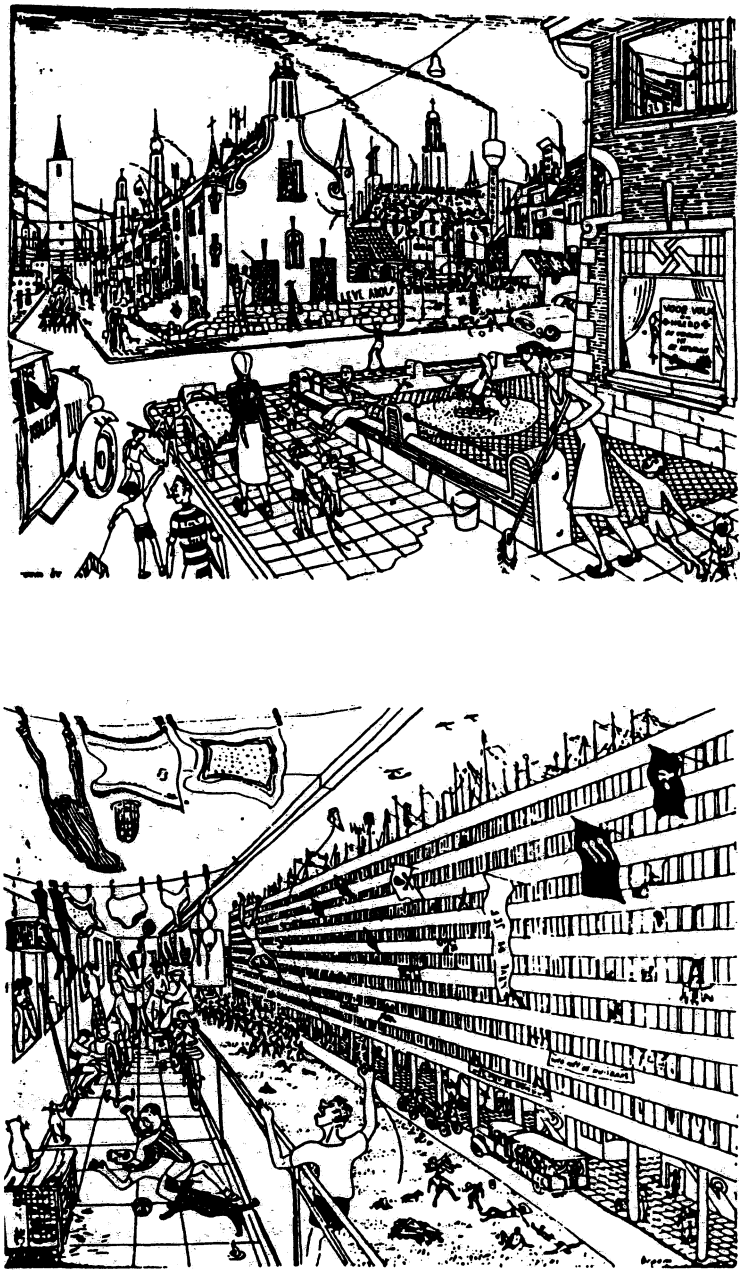

Cartoon van Renaat Braem uit 1953 met de woonideeën van de katholieken gezien door de ogen van de socialisten (boven) en de woonideeën van de socialisten gezien door de ogen van de katholieken (onder).

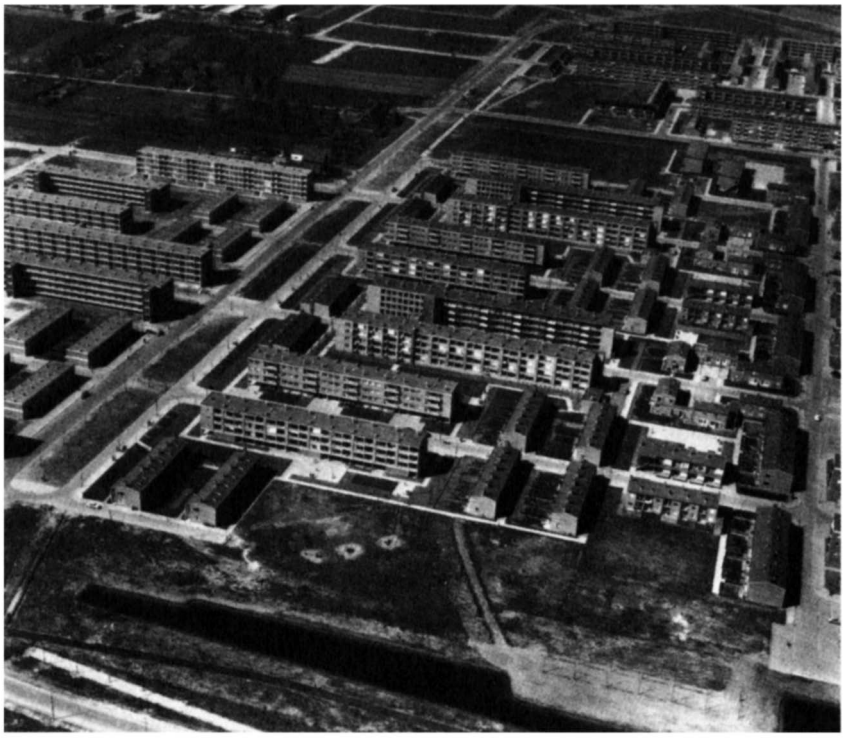

Pendrecht (Rotterdam 1953): strokenbouw, gemeenschappelijke tuin en afwisseling van laag en hoog.

van buurten ingebracht worden. Het duidelijkst is dit gebeurd in de wijk Pendrecht in Rotterdam. In deze wijk komt de zorgvuldige planning in Nederland wel heel sterk tot uiting. Het ontwerp van deze wijk van 6300 woningen is eind jaren veertig gemaakt door een vrouwelijke stedebouwkundige: Lotte Stam-Beese. De wijk was bedoeld om gezinnen te huisvesten van arbeiders die in de nabijgelegen havens werkten. Hoewel zeer planmatig van opzet is Pendrecht geen monotone wijk: de ontwerpster hanteerde duidelijke uitgangspunten over het welbevinden van de mens, dat afhangt van de relatie met de omgeving, met de medemensen. Zij werkte dit uit door woonvormen met een gedifferentieerde opbouw (ook voor niet-gezinshuishoudens) en bouwhoogten in een bepaalde menging bij elkaar te zetten: de wooneenheid. De bedoeling was dat deze fysieke wooneenheid ook een sociale eenheid zou vormen, waarbij vooral ook de gemeenschappelijke tuinen een grote rol zouden vervullen. Deze wooneenheden bestonden uit groepjes woningen voor tachtig huishoudens, en werden ook wel 'stempels' genoemd. Een veelheid van deze 'stempels' vormde de buurt en de wijk (met wijk-winkelvoorzieningen).[12]

12. *Stedebouw in Rotterdam, Plannen en opstellen 1940-1981.* Amsterdam (Van Gennep) 1981. Zie voor uitgebreide achtergronden en beschrijvingen van vele stedebouwkundige plannen ook: *Stede-*

Hiermee werd heel duidelijk uitdrukking gegeven aan het algemene beeld van wonen met een recreatief karakter:

> 'De bewoner moet tot rust kunnen komen in zijn woonwijk, hij moet als hij niet werkt zijn oog kunnen vermeien in een ordelijke, vriendelijke, groene wereld, waar vrouwen en kinderen de boventoon voeren.'[13]

In Pendrecht ging Lotte Stam-Beese echter nog een stapje verder in haar streven het gemeenschapsideaal vorm te geven. Dit ideaal, het ontwikkelen van een gemeenschap vanuit een opbouw van onder naar boven (huishoudens in een blok, de blokken samen in een buurt, de buurten samen in een wijk en de wijken samen in de stad), bleek echter niet te werken. Uit later onderzoek bleek de buurtbinding niet groter te zijn dan elders en de woningen waren kwalitatief niet beter dan destijds gebruikelijk. Bovendien kreeg een meer individualistische leefwijze steeds meer de overhand. Gemeenschapsgevoel is kennelijk niet te ontwikkelen vanuit een stedebouwkundige opbouw. Wat wel overbleef is een zorgvuldig ontworpen wijk, visueel aantrekkelijker dan veel wijken uit die tijd.

De jaren zestig: hoogbouw en slaapsteden

In 1962 werd de miljoenste naoorlogse woning opgeleverd, maar de woningnood bleek veel groter dan was ingeschat. Opnieuw werd de produktie planmatig opgeschroefd. De basisideeën uit de jaren vijftig bleven geldig, alleen werd de schaal waarop dit werd toegepast sterk vergroot. Behalve voor kwantiteit was er ook meer aandacht voor de kwaliteit van de woningen. En ook nu bleef de betaalbaarheid van de nieuwbouw voor het normale arbeidersgezin de norm voor de huurprijsvaststelling.

Met de wisseling van de politieke wacht in 1963 trad Bogaers aan als minister van Volkshuisvesting. Het was een periode van relatief grote welvaart. Bogaers joeg met behulp van subsidies, arbeidsmarktbeleid en industriële woningbouw de produktie op van ongeveer 80.000 woningen tot 120.000 woningen per jaar. Daarbij deed ook de hoogbouw zijn intrede in ons land. Binnen enkele jaren zouden de tekorten zijn ingelopen, zo was de verwachting. Daarna zou een verantwoorde liberalisatie van beleid mogelijk worden, evenals meer nadruk op het herstel van steden en een goede ruimtelijke ordening. Dit bleek echter een te optimistische inschatting: nog lang daarna bleef het woningtekort de jaarlijkse Troonrede en de harten van de mensen beroeren.

De industriële woningproduktie riep vele protesten en discussies op. We-

bouw in Nederland. 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen. Zutphen (De Walburg Pers) 1985.

13. R. Blijstra, *Rotterdam, Stad in beweging.* Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 1965, p. 214.

tenschappers en ook politici ageerden tegen hoogbouw. Vooral de galerijflats moesten het ontgelden. De mensen wilden immers laagbouw, zoals gebleken was uit veel woonwensenonderzoek. Hoogbouw leidde slechts tot vervreemding, anonimiteit en flatneuroses. Algemeen werd onderkend dat hoogbouw voor gezinnen met jonge kinderen geen geschikte manier van wonen was. De kinderen moesten toch op z'n minst op roep- en gezichtsafstand te bereiken zijn. In de praktijk verschilden bovendien kosten en bouwtempo van hoog- en laagbouw niet noemenswaardig. Kortom, stijging van de produktie leidde weliswaar tot grotere aantallen, maar niet tot vergroting van een gewènst woningaanbod. Vanwege de vele kritiek kwam er begin jaren zeventig een eind aan de hoogbouwhausse. In de steden werd een bouwhoogte gangbaar van vier à vijf bouwlagen, een hoogte waarbij het contact met de straat nog aanwezig was.

Tijdens de jaren zestig kreeg ook de ongebreidelde suburbanisatie veel aandacht. De toenemende welvaart maakte het mogelijk om, eenmaal in het bezit van een auto, te wonen in een van die aardige kleine dorpen buiten de stad. Het platteland veranderde van karakter. Ieder dorp was op den duur omzoomd met een nieuwbouwschil en vele provinciale wegen raakten verstopt door al die nieuwe dorpelingen die voor werk en voorzieningen aangewezen bleven op de steden. De overheid besloot rond 1965 tot het bundelen van al deze ruimtelijke ontwikkelingen en startte met een groeikernenbeleid. Een aantal gemeenten op enige afstand van de grote steden werd aangewezen als 'groeikernen'. Kleine stadjes en dorpen als Purmerend, Hoorn, Hellevoetsluis, Zoetermeer en Houten kregen een groeitaak en groeiden op den duur uit tot steden van 50.000 tot 80.000 inwoners. Aanvankelijk was het de bedoeling dat de groeikernen niet alleen zouden bestaan uit in het groen gelegen woongebieden, doch ook werkgelegenheid zouden bieden. Hiertoe werd in de prognoses rekening gehouden met één arbeidsplaats per huishouden: voor de mannelijke kostwinner. Gehuwde vrouwen werden nog steeds niet verondersteld te werken. Maar zelfs deze doelstelling werd niet gehaald. Tot op heden is er te weinig werkgelegenheid in de groeikernen aanwezig, zowel voor mannen als voor vrouwen, met als gevolg sinds jaar en dag files tussen groeikernen en de grote steden.

Het is veelbetekenend dat deze nieuwe steden al gauw 'slaapsteden' genoemd werden, naar het gedragspatroon van de mannelijke bevolking aldaar, die er slechts tussen zeven uur 's avonds en zeven uur 's morgens vertoefde. Het planologisch ideaal van rustig wonen en van licht en lucht en groen betekende in deze variant bovendien voor vele vrouwen uiteindelijk een ruimtelijk isolement. Dat werd nog eens versterkt door de overheersende gezinscultuur in de nieuwbouwwijken.[14]

14. S. van Meijel, *Ruimte voor vrouwen?* Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 1981.

De omslag in de jaren zeventig

Ondanks een grote woningbouwproduktie bleef er een groot woningtekort bestaan. Stelselmatig werd de woningbehoefte door de overheid onderschat, doordat andere dan gezinshuishoudens zich begonnen te manifesteren. Veel inwonenden wilden nu ook eens een eigen woning bemachtigen. Deze wens was kennelijk jarenlang verborgen aanwezig geweest en werd nu bij een ruimere woningmarkt manifest. Dit betekende voor de jaren zeventig een continue bijstelling van de woningbouwprogramma's. Na de oudere alleenstaanden maakten ook de jongeren duidelijk dat zij als woningzoekende erkend wensten te worden. Pas midden jaren zestig echter werden alleenstaande woningvragers ouder dan 27 jaar in Amsterdam ingeschreven als woningzoekend. Het duurde tot 1975, in de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl, dat de woningvraag van alle alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens boven 18 jaar werd erkend. Voor deze kleine huishoudens startte de rijksoverheid een speciaal gesubsidieerd woningbouwprogramma (de zogenaamde HAT-woningen). Ook kwamen er andere categorieën woningvragers op: gescheiden echtparen, migranten, mensen met een LAT-relatie.[15] Ouderen bleven steeds langer op zichzelf wonen. Kortom, aan het woningtekort dat in 1965 optimistisch ingehaald zou zijn, is ook in 1992 nog geen eind gekomen. Het grote verschil met de jaren zestig is dat het woningtekort in de jaren negentig niet meer gezien wordt als volksvijand. Het is daarmee uit de publieke belangstelling verdwenen. Het overgrote deel van de bevolking is redelijk gehuisvest en dat geldt zeker voor de gezinshuishoudens. Volkshuisvesting is daardoor voor de politieke agenda niet meer interessant. Maar toch bestaat er nog een woningtekort voor specifieke groepen, zoals voor migranten en bijstandsvrouwen.

Het herstel van de steden verliep eveneens anders dan Bogaers c.s. zich in de jaren zestig hadden voorgesteld. De verkrotte wijken die gebouwd waren vóór de Woningwet van 1901, werden bewoond door oude mensen die daar geboren en getogen waren en door nieuwkomers zoals migranten, gescheiden mensen en studenten. Kortom, deels door diegenen die nimmer als doelgroep op de woningmarkt waren beschouwd. De oude wijken moesten worden afgebroken om ruimte te bieden voor kantoren en snelwegen. De bewoners zouden naar de groeikernen of naar de hoogbouw aan de stadsrand moeten verhuizen. Hiertegen kwam men massaal in opstand. Juist in de oude wijken woonden veel mensen die gezien hun inkomen slechts een goedkope woning konden betalen en voor hun werk en/of studie aangewezen waren op het wonen in de grote stad. Ook veel ouderen waren niet weg te branden uit de stad. Al die huishoudens die niet aan het beeld van het 'traditionele gezin' beantwoordden, waren tot dat mo-

15. *Nota Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens (Nota-van Dam).* 's-Gravenhage (Tweede Kamer) 1975. Oorspronkelijk bedoeld voor alle leeftijdsgroepen, later vooral uitgewerkt voor huisvesting voor jongeren, de zgn. Van Dam-eenheden of HAT-woningen, gebouwd door corporaties en afwijkend van de standaardnormen voor de woningbouw.

ment aangewezen op de kwalitatief slechte woningvoorraad in de oude stadswijken.

Het 'herstel van de steden' leidde rond 1975, afgedwongen door de zittende bewoners, tot een beleid van 'stadsvernieuwing' waarbij gebouwd werd voor de 'buurt': voor de bewoners die op dat moment in de oude wijken woonden. Voor het eerst werden woningbouwprogramma's ontwikkeld, bestaande uit grotere en kleine woningen, die direct aansloten bij de bevolkingssamenstelling van de te vernieuwen wijken. Ook werd een maximale huurhoogte vastgesteld, aangepast aan de lage inkomens van de bewoners. Bovendien konden sinds 1974 bewoners met een zeer laag inkomen ook nog eens in aanmerking komen voor individuele huursubsidie, zodat nieuwbouw in stadsvernieuwingsbuurten betaalbaar werd voor de heterogene bevolking aldaar. In de wereld van de volkshuisvesting zag men deze ontwikkelingen als een tijdelijk verschijnsel, door actievoerders afgedwongen. Zodra de steden eenmaal vernieuwd waren en al die lastige bewoners weer voorzien waren van een redelijke woning, zou men op de oude voet voort kunnen gaan. Dan zou men in de stad weer gezinswoningen kunnen bouwen.

Terugkijkend op deze periode, zou men kunnen stellen dat er in de jaren zeventig sprake was van een structurele doorbraak, waarin volkshuisvesting en ruimtelijke ordening niet langer in dienst stonden van een specifieke sekse- en gezinspolitiek: voor het eerst voorzag men stelselmatig andere groeperingen van een nieuwe woning.

Conclusies

De organiserende en distribuerende rol die de Nederlandse overheid bij het huisvestingsbeleid en ruimtelijke ordening inneemt, was tot voor kort niet meer weg te denken. Door min of meer gegarandeerde geldstromen in de vorm van rijksfinancieringen, exploitatiesubsidies en individuele huursubsidies is een redelijke woning binnen het bereik van vele mensen gebracht. Jarenlang is volkshuisvesting beschouwd als een goed waarvan de overheid het de moeite waard vond om de produktie en de consumptie te stimuleren vanwege de belangrijke maatschappelijke neveneffecten: gezondheid, welzijn, huiselijk geluk, opvoeding, stedelijke schoonheid, werkgelegenheid. Uiteraard bleef dit binnen de mogelijkheden van de Nederlandse economie.

Kijken we terug op de naoorlogse periode tot de jaren zeventig dan was er sprake van een onomstreden consensus over de doelgroep waarvoor gebouwd werd: dit was het kerngezin met de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw. Dit principe werd op geen enkele manier aangevochten. Hoogstens vonden op den duur andere doelgroepen zoals oudere alleenstaande vrouwen, dat er toch ook wel eens aan hèn gedacht mocht worden. Deze consensus was behalve in ideologische zin, ook sterk bepaald door de economische omstandigheden. In

een tijd van grote schaarste, met de woningnood als 'volksvijand nummer één', was het evident dat juist gezinnen met kinderen een woning behoefden. Voor anderen was het ondenkbaar om ook ruimte voor zichzelf te eisen. Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening waren daarmee expliciet en impliciet deel van de naoorlogse sekse- en gezinspolitiek.

Vlak na de oorlog voelde men bovendien des te meer het wegvallen van de traditionele integratiekaders. Het werd algemeen beleid om de 'hoeksteen van de samenleving' in te kaderen in wijk en buurt. Het verzorgende karakter van de verzorgingsstaat had duidelijk disciplinerende en controlerende trekjes.[16] De emancipatie van de arbeidende klasse, onder meer mogelijk gemaakt door de overheidszorg voor een behoorlijke huisvesting en een goede woonomgeving, was gebaseerd op de vanzelfsprekendheid van de verzorgende rol van de echtgenote binnen het huishouden. Ondanks de tegengeluiden die er waren, werden de woningbouwprogramma's volledig bepaald door de ideologie van het traditionele gezin. Pas in de jaren zeventig breekt in steeds bredere kringen het inzicht door dat het volkshuisvestingssysteem niet in het belang van de ontplooiing van vrouwen is. De actieve opstelling van vrouwen zelf draagt daar in belangrijke mate toe bij.

Het curieuze is dat het huisvestingsbeleid zozeer gericht was op het traditionele gezin, dat daarmee anderen in de kou bleven staan. Wie niet (meer) getrouwd was, moest zonder overheidshulp onderdak zien te vinden. Degenen die niet in 'gezinsverband' leefden moesten een eigen plek op de woningmarkt veroveren, terwijl diezelfde woningmarkt nauwelijks op hen berekend was. De reguliere woningbouw en het daarbij passende stelsel van subsidies en woningdistributie is jarenlang slechts op gezinnen afgestemd geweest. Voor andere doelgroepen werd – tot in de jaren zeventig – mondjesmaat gebouwd en dan nog overwegend in de vorm van tehuizen (voor bejaarden, voor verpleegsters, voor alleenstaande vrouwen, en rond de jaren zeventig voor studenten) met alle disciplinerende kenmerken vandien. De veranderingen in de maatschappij, de opkomst van andere huishoudenstypen en de emancipatie van vrouwen hebben ook de volkshuisvestingswereld door elkaar geschud. Zowel de rijksoverheid als gemeentelijke overheden en corporaties hebben geleidelijk de woningvraag van niet-gezinshuishoudens erkend en ook de woningbouwprogramma's hierop gericht.

De verzorgingsstaat staat op dit moment op alle fronten, ook voor volkshuisvesting, ter discussie. Juist nu de sociale huursector bij nieuwbouw en woningtoewijzing zich geleidelijk op alle typen huishoudens en woningvragers is gaan richten, worden de subsidiestromen afgebouwd. Het is nu aan de vrije markt om woningen te bouwen, die tegen kostprijs gehuurd of gekocht kunnen worden. Het is verbazingwekkend te constateren dat 'de vrije markt', i.c. beleggings-

16. J. Bussemaker, 'Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 48*, 12 (1991) nr. 4, pp. 515-530.

maatschappijen en pensioenfondsen, nog conservatiever reageert dan de overheid jarenlang deed. Dè hypotheekverlener waar op te bouwen valt, lijkt nog steeds 'de hoeksteen' te zijn: het traditionele gezin wordt 'safe' bevonden. Dit blijkt uit hypotheekverstrekkingen, maar ook uit woningtypen en woningplattegronden. Heeft 'de vrije markt' hiermee ook het disciplinerende karakter overgenomen van de 'vroegere' volkshuisvesting, of ging het toch ook in de achter ons liggende eeuw om solvabiliteit en economische zekerheid van het huishouden? Een mannelijke kostwinner heeft nog steeds meer kans op een goede woning op de vrije markt. Een vrouwelijke woningzoekende lukt dit alleen met indrukwekkende carrière-perspectieven en wanneer zij duidelijk maakt dat een eventueel nakomelingschap slechts een randverschijnsel is in het leven. Had men tot in de jaren zestig als alleenstaande vrouw geen enkele toegang tot de woningmarkt, ook niet als men economisch zelfstandig was, nu kan men als vrouw met een láág inkomen bij de woningcorporaties terecht. Vrouwen met een matig tot goed inkomen zijn afhankelijk van de welwillendheid van hypotheekbanken.

Eens was de verzorgingsstaat de hoeder van het traditionele gezin, nu lijkt hij de verantwoordelijke te zijn voor de huisvesting van al die niet-gezinshuishoudens die op de vrije markt niet of nauwelijks aan bod komen. De woningcorporaties die vanaf de Woningwet van 1901 de uitvoerende instanties op lokaal niveau zijn van het volkshuisvestingsbeleid en altijd sterk op 'het gezin' waren gericht, zullen nú en in de toekomst de heterogeniteit van de samenleving tot hun beleid moeten maken.[17]

17. Zie voor een verdere uitwerking: L. Bloeme e.a., *Versteend Beleid, Volkshuisvesting in een geemancipeerde samenleving*. Amsterdam (SUA) 1988.

Jet Bussemaker

Welvaart, welzijn en sekse

Grondslagen van de verzorgingsstaat[1]

De tegenstelling tussen de gezapige, stille jaren vijftig en de luidruchtige, onstuimige jaren zestig, die lange tijd het Nederlandse geschiedenisbeeld heeft gedomineerd, is de afgelopen jaren van vele kanten bekritiseerd. In die beschouwingen zijn de jaren vijftig – vaak vanuit het perspectief van verzuiling en ontzuiling – en de late jaren zestig – meestal vanuit het perspectief van radicale bewegingen en verzet tegen de verkalkte politieke instituties – geanalyseerd. Vanuit het specifieke perspectief van vrouwenstudies zijn de jaren vijftig vooral geanalyseerd vanuit de al dan niet bestaande 'voltooide emancipatie' en vanuit de opkomst en ontwikkeling van de tweede feministische golf eind jaren zestig, waaraan nog altijd de publikatie van Joke Kool-Smit 'Het onbehagen bij de vrouw' is verbonden.[2]

Vreemd genoeg is aan de vroege jaren zestig tot nu toe weinig zelfstandige aandacht besteed. Ik wil me in dit artikel concentreren op deze jaren, en wel vanuit een specifieke invalshoek, namelijk de dynamiek van de opbouw en ontwikkeling van de verzorgingsstaat. De periode die centraal staat is die tussen 1958-1968.[3] Eind jaren vijftig is de wederopbouw voor een belangrijk deel voltooid en is er door de toegenomen welvaart ruimte voor bezinning.[4] De vraag rijst waar het met de maatschappij naar toe moet en hoe de welvaart beoordeeld moet worden. De katholieken reageren op die vraag met het meest lijvige rapport. Tussen 1960 en 1965 verschijnt in zes delen de publikatie *Welvaart, welzijn en geluk.* Ook anderen proberen een antwoord te formuleren op deze kwestie. In 1963 verschijnt bij de PvdA een studie onder de titel *Om de kwaliteit van het bestaan*, de VVD publiceert in 1962 *Liberaal bestek. De grote lijnen van het hedendaags liberalisme* en in antirevolutionaire kring tracht men een nieuw christelijk sociaal program te ontwikkelen.

De auteurs van deze rapporten spreken nagenoeg allemaal over een dynamische maatschappij, waarin sprake is van elkaar zeer snel opvolgende gebeur-

1. Met dank aan Herman de Liagre Böhl voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2. Zie hierover de bijdrage van Saskia Poldervaart in dit tijdschrift.

3. Ik kies hier dus voor een uitgangspunt waarbij ik kijk naar wat er in die tijd wordt opgebouwd en uitgebouwd. Een ander, evenzeer zinvol, maar al vaker gehanteerd perspectief is dat waarbij de ontzuiling (en/of de instituties die aan erosie onderhevig zijn) als reactie op de verzuiling wordt onderzocht. Zie voor een combinatie van beide perspectieven S. Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', in: F. van Besouw e.a. (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland.* Groningen (Wolters-Noordhoff/Forsten) 1987, pp. 263-283.

4. H.W. Von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in: H.W. Von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust.* Houten (De Haan) 1986, pp. 9-36, aldaar p. 21.

tenissen. Sommigen zien daarin een speciale plaats toegekend aan sekseverhoudingen. Zo staat in *Welvaart, welzijn en geluk* te lezen:

> *'Maar de tijden veranderen snel, en misschien nergens zo ontstellend als in de wereld der techniek en in de situatie der vrouw en de man-vrouw-verhouding.'*[5]

Enkele van deze rapporten zullen in dit artikel worden besproken. De nadruk ligt daarbij op publikaties uit sociaal-democratische en katholieke hoek. De invalshoek daarbij is de vraag hoe de relatie tussen welvaart en welzijn enerzijds en tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid anderzijds wordt geconceptualiseerd. Sekse- en gezinsrelaties vormen lang niet altijd het hoofdthema in de genoemde publikaties. Ik wil in dit artikel laten zien op welke manier opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid, of ze nu expliciet of impliciet aanwezig zijn in de teksten, van belang kunnen zijn bij een analyse van de verzorgingsstaat.[6]

Om de discussies uit de jaren zestig goed te kunnen plaatsen is het noodzakelijk enige aandacht te besteden aan sekse als structurerend element van de grondslagen van verzorgingsstaten en de organisatieprincipes die daarmee zijn verbonden. Vervolgens zal ik wat dieper ingaan op de sekse- en gezinspolitiek in de jaren vijftig. Daarna analyseer ik de relatie tussen welvaart, welzijn en sekse in discussies over de verzorgingsstaat tussen 1958 en 1968. Tenslotte worden enkele conclusies getrokken.

Sekse als ordeningsprincipe in de verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat is niet van de ene op de andere dag opgebouwd. De verschuiving van taken en verantwoordelijkheden van individuen naar maatschappelijke organisaties en de staat heeft zich in een lang historisch proces ontwikkeld. Sommige auteurs zien de verzorgingsstaat als het resultaat van een eeuwenlang proces dat een aanvang nam in de moderne tijd.[7] Anderen plaatsen het begin van de Nederlandse verzorgingsstaat aan het eind van de vorige eeuw, wanneer de eerste sociale wetten tot stand komen. Het beginpunt wordt dan ge-

5. *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving*. Hilversum (Paul Brand NV) 1960-1965. Zes delen. Uitgegeven onder auspiciën van de Katholieke Raad voor Overleg Sociaal-economische Aangelegenheden. Zie hier met name deel IV, p. 236.

6. Op het begrip 'verzorgingsstaat' kan de nodige kritiek worden geleverd (het is bijvoorbeeld weinig nauwkeurig en verwijst maar ten dele naar de actieve zorg), maar daar ga ik in deze bijdrage niet verder op in. Ik gebruik de term verzorgingsstaat hier als algemene aanduiding voor de Nederlandse maatschappij- en staatsvorm en concentreer me op de vraag in welke mate en op welke manier – binnen het algemene kader van wat we de 'verzorgingsstaat' kunnen noemen – verschillende politieke stromingen hun denken vormgeven in termen van welvaart of welzijn.

7. Zie bijvoorbeeld Abram de Swaan, *Zorg en de staat*. Amsterdam (Bert Bakker) 1989.

legd bij het 'kinderwetje' van Van Houten uit 1874, dat werd gevolgd door andere sociale wetten zoals de Arbeidswet uit 1889, waarin arbeidsbeschermende maatregelen werden geformuleerd voor vrouwen in fabrieken en de industrie, en de Ongevallenwet uit 1901 die bescherming bood tegen het zogenaamde 'risque professionel'. Het gaat echter bij deze wetten nog niet om een 'verzorgingsstaat', eerder is sprake van een beginnende interventiestaat en van voorzichtige onderlinge waarborgfondsen.[8] Van belang is wèl dat deze wetten een sekse-specifieke grondslag hebben, die veel latere sociale wetgeving heeft bepaald. Zo lag aan de Arbeidswet de veronderstelling ten grondslag dat alle werkende vrouwen bepaalde arbeidsbeschermende maatregelen moeten hebben, die mannen niet nodig hebben. De opvatting over bescherming kwam overigens niet in de eerste plaats voort uit de slechte arbeidspositie van vrouwen, maar uit de veronderstelling dat vrouwenarbeid in fabrieken in het algemeen en van gehuwde vrouwen in het bijzonder ongewenst is. We zouden op grond daarvan kunnen concluderen dat deze wet niet zozeer bedoeld was om zwakke vrouwen te beschermen, maar vooral tot doel had de verzorgende taken van vrouwen in arbeidersgezinnen te garanderen.[9]

De Ongevallenwet, die elf jaar later tot stand kwam, was daarentegen vooral bedoeld om mannen te beschermen in hun rol als kostwinner van het gezin, wanneer inkomen door arbeid als gevolg van een bedrijfsongeval onmogelijk werd. Het wegvallen van hun arbeid mocht er niet toe leiden dat het gezin geen inkomsten meer had en vrouw en kinderen gedwongen zouden worden om in het inkomen te voorzien.[10] Er is bij deze sociale wetgeving sprake van een sekse-specifieke vooronderstelling, waarbij de man als kostwinner wordt gezien.

De sekse-specifieke bepalingen in de vroege sociale wetgeving vormden een antwoord op problemen die ontstonden door de industrialisatie. De combinatie van betaalde arbeid en zorg werd door de industrialisatie – en de daarmee gepaard gaande scheiding tussen de werkplek en het huiselijk leven – vaak onmogelijk. Het leidde tot erbarmelijke situaties, bijvoorbeeld wanneer beide ou-

8. C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat.* Leiden (Stenfert Kroese) 1991, p. 3.

9. Vergelijk Ulla Jansz, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeidswet van 1889', in: Marjan Schwegman e.a. (red.), *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.* Nijmegen (SUN) 1991, pp. 70-90, speciaal pp. 81-82. Zie ook de bijdrage van Mirjam Oostendorp, "'Een openbare parade van veile vrouwen". Politieke debatten in Nederland over zedelijkheid en arbeid aan het einde van de negentiende eeuw' in dezelfde bundel, speciaal p. 61, waar ze stelt dat negatieve gevolgen van arbeid voor vrouwen niet zozeer werden gekoppeld aan de individuele vrouw, maar aan het gezin.

10. Zie voor een interessante vergelijking tussen verschillende vroege (Amerikaanse) sociale regelingen en sekse-specifieke vooronderstellingen Barbara Nelson, 'The origins of the two-channel welfare state. Workmen's compensation and mothers' aid', in: Linda Gordon (red.), *Women, the State and Welfare.* Madison (University of Wisconsin Press) 1990, pp. 123-157. Zie ook Jet Bussemaker, 'Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies 48,* 12 (1991) 4, pp. 515-530.

ders gedwongen waren in de industrie te werken en hun kinderen thuis moesten laten. Dergelijke situaties werden door sociale wetgeving verzacht. Tegelijkertijd werden daarmee specifieke vooronderstellingen over taken en plichten van mannen en vrouwen geformaliseerd en versterkt.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt de sociale wetgeving uitgebreid en gaat voor steeds grotere groepen burgers gelden. Dat vormt voor mij een argument om de verzorgingsstaat in die periode te laten beginnen. Voor Nederland zouden we het rapport *Sociale Zekerheid* van de commissie-Van Rhijn uit 1945 als beginpunt kunnen nemen.[11] Dit rapport geeft een aanzet tot een sluitend stelsel van sociale voorzieningen dat de gehele beroepsbevolking omvat. Het vormt in de jaren vijftig en zestig de basis voor het ontwerp van een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen waarin gezins- en seksepolitiek structurerende elementen zijn. Uitgangspunt bij vrijwel alle voorzieningen is het kostwinnersprincipe: de uitkeringen moeten de kostwinner, ook in tijden van tegenspoed, in staat stellen zijn plicht als kostwinner na te komen. De man is dan ook in bijna alle gevallen de ontvanger van een uitkering. Het principe van 'rechtvaardig gezinsloon' vormt de basis voor de lonen en uitkeringen. De hoogte daarvan dient niet alleen te worden te worden bepaald door het marktmechanisme, maar ook door de gezinsbehoeften.[12] Zowel het recht op de uitkering als de bepaling van de hoogte van de uitkering kennen dus sekse-specifieke elementen.

Naast de inkomenspolitiek krijgt in de jaren vijftig een complex van maatregelen vorm op psycho-sociaal terrein. Onderdeel daarvan zijn onder meer het opbouwwerk, het maatschappelijk werk, psycho-therapeutische adviesinstanties, sociaal-pedagogische instellingen, bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden, de zorg voor 'onaangepaste' gezinnen en de gezinsverzorging. Het ministerie van Maatschappelijk Werk coördineert en ondersteunt deze activiteiten. Dit 'katholieke' ministerie moet het welzijn van burgers bevorderen. Een van de doelstellingen daartoe is het beschermen en versterken van de 'gezinsgemeenschap als vormende en samenbindende kracht in de samenleving'.[13] Het gezin zou aangepast moeten worden aan moderne ontwikkelingen, speciaal aan de veranderingen ten gevolge van de industrialisatie. De sociale politiek van het ministerie van Maatschappelijk Werk vormt het complement van de naoorlogse industrialisatiepolitiek.

Belangrijk in dit verband is dus dat de verzorgingsstaat bestaat uit zowel materiële voorzieningen (inkomens en uitkeringen) als immateriële voorzienin-

11. *Sociale Zekerheid.* Rapport van de Commissie-Van Rhijn, ingesteld bij Beschikking van den Minister van Sociale Zaken van 26 maart 1943. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1945. In andere Westeuropese landen werden soortgelijke systemen ontworpen, waarvan vooral die van Beveridge (Engeland) bekendheid geniet.

12. Waar de overheid in dit opzicht geen garantie kon geven werden andere middelen aangewend. Dat gebeurde na de oorlog bijvoorbeeld met de kinderbijslag die onderdeel werd van de geleide loonpolitiek. Zie Jessica IJlstra, 'Zedelijkheid en redelijkheid. De rechten van vrouwen in de kinderbijslagwetgeving', in: Selma Sevenhuijsen e.a. (red.), *Socialisties-Feministiese Teksten 8.* Amsterdam (Sara) 1984, pp. 176-197.

gen (dienstverlening en maatschappelijk werk) en dat beide opvattingen een specifieke verhouding tussen de seksen veronderstellen. Het beleid dat zich richt op materiële voorzieningen, zoals inkomen, kinderbijslag en pensioen, heeft vooral mannen tot object; het beleid dat is gericht op immateriële voorzieningen, zoals gezinsbegeleiding, speciale begeleiding van maatschappelijk 'onaangepaste gezinnen' en consultatiebureaus voor gezins- en opvoedingsproblemen, heeft vooral vrouwen als object.

Een van de belangrijkste principes van een verzorgingsstaat is dat verschillen tussen individuen en bevolkingsgroepen niet worden overgelaten aan toevallige omstandigheden in de persoonlijke levenssfeer (gezin) of aan de markt, maar dat erkend wordt dat de staat een verantwoordelijkheid heeft in een rechtvaardige verdeling van materiële en immateriële goederen.[14] De mate en vorm van ingrijpen van de staat zijn echter betwistbaar en staan niet vanzelfsprekend vast. Het gaat daarbij onder meer om vragen als: in hoeverre is de staat bijvoorbeeld gemachtigd in te grijpen in het marktmechanisme; wanneer is financiering van therapeutische hulp te rechtvaardigen; wanneer mag de staat verantwoordelijkheden met betrekking tot kinderverzorging overnemen; in hoeverre is de overheid in staat om gewenste ontwikkelingen te sturen dan wel af te dwingen? Anders gezegd, waar liggen de grenzen van de verzorgingsstaat: bij het garanderen van een minimaal inkomen, bij het streven naar een decent bestaan voor iedereen, bij het stimuleren van ontplooiing of bij het werken aan zoiets groots en moeilijks als geluk voor iedereen?[15] In grote lijnen kunnen we in de ontwikkeling van de naoorlogse verzorgingsstaat een verschuiving zien van doelstellingen van minimale inkomensgaranties in de jaren vijftig naar het streven naar welzijn of geluk in de jaren zestig.

Einde van het patriarchaat of voltooide emancipatie? Seksę in de opbouwfase van de verzorgingsstaat

De Nederlandse verzorgingsstaat is als compromis tussen katholieken en socialisten begonnen, maar vooral onder verantwoordelijkheid van katholieke ministers uitgebouwd. Het belangrijkste deel van het sociale-zekerheidsstelsel is onder verantwoordelijkheid van de ministers Veldkamp en Klompé, beiden behorend tot de KVP, tot stand gekomen. De laatste was vanaf 1956 in de hoedanig-

13. P.C.J. van Loon, *Gids voor Maatschappelijk Werk*. Deel I, p. 161, geciteerd in Herman de Liagre Böhl e.a. (red.), *Nederland industrialiseert!* Nijmegen (SUN) 1981, p. 267. Zie ook H. Vossen, 'Het jeugd- en gezinsvraagstuk. Onderwijsbeleid en sociale politiek van de rooms-rode coalitie', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving*. IJsselstein (Bogaerts) 1992.

14. Zie Schuyt, a.w.

15. Zie voor de fundering en problemen bij de fundering van de beginselen van de verzorgingsstaat Robert E. Goodin, *Reasons for Welfare. The Political Theory of the Welfare State*. Princeton (Princeton University Press) 1988.

heid van minister van Maatschappelijk Werk ook nauw betrokken bij de initiatieven op het gebied van gezinszorg, gezinsbegeleiding, onmaatschappelijkheidsbestrijding enzovoort. De katholieken hebben een belangrijk stempel gedrukt op het Nederlandse proces van verzuiling en verstatelijking en de daarmee samenhangende specifieke gezinspolitiek. Dat vormt een van de verklaringen voor de sekse- en gezinspolitiek die het Nederlandse stelsel kenmerkt. In de praktijk werd die sekse- en gezinspolitiek echter mede ondersteund door sociaal-democraten en liberalen. Alle politieke partijen zagen in de jaren vijftig het gezin als kern van het maatschappelijk leven. Confessionelen beargumenteerden die kern met christelijke en zedelijke beginselen, terwijl sociaal-democraten en liberalen meer de nadruk legden op sociale wenselijkheid,[16] maar dat maakte voor de feitelijke ondersteuning van gezinspolitiek lang niet altijd verschil uit.

Het zou echter onjuist zijn uit de gemeenschappelijke ondersteuning van deze sekse- en gezinspolitiek af te leiden dat er geen verschillen van mening bestonden over de wijze waarop de seksen zich tot elkaar zouden moeten verhouden en het gezin. Zo waren hervormden in de jaren vijftig ten opzichte van vraagstukken over seksualiteit, voortplanting en moederschap, veel progressiever dan gereformeerden, antirevolutionairen en katholieken.[17]

In de jaren vijftig is sprake van een uitbreiding van rechten van vrouwen, die hun behalve de identiteit van moeder nu ook die van staatsburgeres toekennen.[18] Deze uitbreiding van juridische gelijkheidsrechten houdt echter niet het einde van de discussie over sekseverhoudingen in. Het idee van 'voltooide emancipatie' wordt door verschillende woordvoerders van naoorlogse vrouwenbewegingen in de jaren vijftig bekritiseerd.[19] De formele gelijkheid betekent volgens hen niet vanzelfsprekend dat de rechten ook geëffectueerd worden. De ARP had bijvoorbeeld in 1948 haar bezwaren tegen het passief kiesrecht van vrouwen ingetrokken, maar het zou nog tot 1963 duren voor de eerste vrouw van AR-huize zitting zou nemen in de Tweede Kamer. Katholieken laten hun

16. De KVP schrijft in haar *Algemeen Staatkundig Program* uit 1962: 'De eerste en voornaamste natuurlijke gemeenschap is het gezin, dat zijn oorsprong vindt in het ene en onverbreekbare huwelijk. Deze gemeenschap, die met haar rechten en plichten aan de Staat voorafgaat, moet in haar grondslag en haar werkzaamheid door de Staat geëerbiedigd, beschermd en zo ruim mogelijk geholpen worden bij de vervulling van haar taak.' De PvdA neemt in haar *Beginselprogramma* uit 1959 de zinsnede op: 'De partij erkent de fundamentele waarde van huwelijk en gezin, zowel voor de groei van de persoonlijkheid van alle gezinsleden, als voor de samenleving.'

17. Zie bijvoorbeeld Nelleke de Jong, 'Van zondig tot ongezond. De Christelijke Vereniging Zedenopbouw over moederschap en seksualiteit', in: S. Sevenhuijsen e.a. (red.), *Socialisties-Feministiese Teksten 8*. Amsterdam (Sara) 1984, pp. 107-125; eveneens opgenomen in: M. Grever en C. Weyers, *Vrouwen in de twintigste eeuw*. IJsselstein (Bogaerts) 1988, pp. 57-65.

18. Zo werd in 1947 een gedeelde ouderlijke macht ingevoerd en werd in 1956 de privaatrechtelijke handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen opgeheven. Zie hierover ook Saskia Poldervaart in dit themanummer.

19. Tjitske Akkerman, 'Inleiding. Ontzuiling, gezinspolitiek en feminisme in Nederland', in: Tjitske Akkerman en Siep Stuurman (red.), *De zondige rivièra van het katholicisme*. Amsterdam (SUA) 1985, pp. 11-37, aldaar p. 18.

bezwaren tegen het buitenshuis werken van vrouwen in de jaren vijftig weliswaar formeel vallen, maar van enige aanpassing om die arbeid ook mogelijk te maken is verder geen sprake.[20] Bovendien is de kwestie van het verschil tussen mannen en vrouwen nog niet opgelost. Mevrouw Diemer-Lindeboom bijvoorbeeld, een actief lid van de ARP, alsook de katholieke psycholoog H. Penders, zien in de nadruk op gelijkheid een ongewenste aanpassing van de waarde van het vrouwelijke aan de norm van het mannelijke. Penders benadrukt tevens het grote belang van de veronderstelde typische gerichtheid van vrouwen op het levende en het persoonlijke in het menselijk bestaan.[21] De kritiek op de idee van voltooide emancipatie beperkt zich niet eenzijdig tot niet-confessionele groeperingen. Met name binnen de katholieke zuil is in het algemeen sprake van meer verdeeldheid ten aanzien van opvattingen over huwelijk, seksualiteit en opvoeding dan vaak wordt aangenomen. Tegenover de aanhangers van het Bisschoppelijk Mandement uit 1954, die het behoud van de traditionele katholieke moraal ten aanzien van seksualiteit voorstaan, bevinden zich 'verlichte' katholieken, onder wie de invloedrijke psychiaters Buytendijk en Trimbos, de theologe Halkes, de politica de Waal en andere vrouwen rond het Katholieke Vrouwendispuut, die pleiten voor vernieuwing en hervorming van de christelijke moraal. De katholieke zuil was dus intern verdeeld over vragen die de sekse- en gezinspolitiek betroffen.

In plaats van een voltooide emancipatie lijkt het juister te spreken van een consensus over 'het einde van het patriarchaat', voor zover dit juridische ongelijkheid tussen de seksen impliceert. Vrouwen staan niet langer onder jurisdictie van hun echtgenoot en worden niet langer als minderwaardig aan mannen gezien. Belangrijk in dit verband is de verandering die in de jaren vijftig zichtbaar wordt ten aanzien van denkbeelden over taak en plaats van mannen en vrouwen binnen het gezin. Begin jaren vijftig komt daarover – in eerste instantie binnen de gezinssociologie – een debat op gang. Kern van de nieuwe opvatting is de overgang van een patriarchaal naar een modern, op gelijkwaardigheid tussen de

20. De KVP schreef in de jaren vijftig verschillende rapporten over het buitenshuis werken van vrouwen. In 1951 verscheen het rapport *Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin*. 's-Gravenhage (Centrum voor Staatkundige Vorming). Wettelijk ingrijpen om arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden wordt in dit rapport losgelaten: men acht het primair de verantwoordelijkheid van echtelieden daarover te beslissen. Dat uitgangspunt impliceert echter niet dat er nu sprake is van een complete ommekeer in het katholieke denken: de eerste en primaire taak van vrouwen ligt volgens dezelfde katholieken op grond van zedelijke beginselen in het gezin. Het genoemde rapport kreeg een vervolg in *Arbeid van de vrouw*. 's-Gravenhage (Centrum voor Staatkundige Vorming) 1953. Dit rapport heeft vooral beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen als onderwerp. In 1955 werd in de Tweede Kamer de motie-Tendeloo aangenomen. Hierdoor kwam formeel een einde aan het wettelijk verbod op betaalde arbeid van gehuwde vrouwen.

21. F.T. Diemer-Lindeboom, in: F.J.J. Buytendijk e.a., *De Niet Aanwezige Huisvrouw. Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Hilversum/Antwerpen (Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg) 1962, p. 66, en H. Vossen, 'Produkties van sekseverschillen in de katholieke levensscholen 1947-1968. Over vaste overtuigingen en twijfels', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies 32*, 8 (1987) nr. 4, pp. 417-437.

seksen gebaseerd, gezinsideaal. Niet hiërarchie en vaderlijke macht moeten vooropstaan, maar gelijkwaardigheid en gezamenlijk overleg. Volgens sociologen als G.A. Kooy hebben vrouwen wel een andere plaats en taak in de wereld dan mannen. Verschillen tussen de seksen in sociale rechten, bijvoorbeeld met betrekking tot arbeid en sociale zekerheid, zien zij als rechtvaardige regels die een gevolg zouden zijn van het verschil tussen de seksen zowel in aanleg en persoonlijkheid als in maatschappelijke functie en taakstelling.[22] Dit moderne gezinsideaal gaat uit van complementaire persoonlijkheidsstructuren en taakstellingen van mannen en vrouwen. Het veronderstelt een 'natuurlijke' heteroseksualiteit en een sekse-specifieke taakverdeling. Er komt niet alleen meer aandacht voor de specifieke functie en taakstelling van vrouwen, maar ook voor de wijze waarop die functie en taakstelling gestalte moeten krijgen. Moeders mogen zich niet langer beperken tot de materiële verzorging van kinderen, maar zouden, om redenen van een evenwichtige en stabiele karaktervorming van de kinderen, ook zorg moeten dragen voor het psychisch welzijn van kinderen. Kinderen zouden vooral veel liefde en aandacht moeten krijgen.

In het moderne gezinsideaal is sprake van een als gelijkwaardig aangemerkte verhouding tussen de seksen, die tegelijkertijd een sekse-specifieke taakstelling van vaders en moeders vraagt; mannen dienen in eerste instantie de welvaart van het gezin te verzekeren door een inkomen in te brengen, terwijl vrouwen in eerste instantie verantwoordelijk worden geacht voor het welzijn van het gezin en van de afzonderlijke gezinsleden.

In de jaren vijftig is dus niet alleen sprake van een dynamische sociaal-economische ontwikkeling – uitbouw van de industrialisatie en welvaart[23] – maar ook van een veranderend gezinsideaal en van verschuivende opvattingen over de sekseverhoudingen. Eind jaren vijftig is in de meeste elementaire materiële behoeften voorzien en is sprake van sociale stabilisatie, terwijl de opvattingen over een modern en open gezinsideaal langzamerhand doordringen tot de politieke partijen. Met name de laatste jaren van 'de jaren vijftig' lijken dynamischer dan vaak wordt aangenomen. Binnen dit kader kunnen we verschuivende opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid in verband brengen met discussies over de aard van de verzorgingsstaat.

Welvaarts- versus welzijnsstaat: discussies over de verzorgingsstaat en sekse tussen 1958 en 1968

De term 'welvaartsstaat', die Nederlandse politici, sociologen en economen in de jaren vijftig gebruikten, is de vertaling van 'welfare state'. De term 'welfare

22. Selma Sevenhuijsen, 'Vaderrecht als historisch-politiek concept' in: Petra de Vries (red.), *Aan het hoofd van de tafel: feministische artikelen over vaderlijk gezag*. Amsterdam (Van Gennep) 1988, pp. 34-54, aldaar p. 37.
23. Vergelijk De Liagre Böhl, a.w.

state' ontstond als reactie op de dictatoriale regimes die streefden naar een 'warfare state'. Op zijn beurt wordt de welvaartsstaat in de jaren zestig afgezet tegen een 'welzijnsstaat'. Inzet van de discussie is de verhouding tussen materiële vooruitgang en welbevinden, tussen economische groei en sociale en culturele ontwikkeling, tussen het economische en het sociale, tussen materiële winst en immaterieel geluk.

De terminologie van welvaartsstaat noch welzijnsstaat zal uiteindelijk dominantie verwerven in Nederland. Het is de term 'verzorgingsstaat' die algemeen gebruikt zal worden als aanduiding voor de specifieke Nederlandse staats- en maatschappijvorm van de laatste decennia. Ook de term 'verzorgingsstaat' is overigens begin jaren zestig ontwikkeld en wel in het proefschrift van Pieter Thoenes *De elite in de verzorgingsstaat.* Thoenes signaleert hierin het belang van welzijn, binnen een maatschappij die economische welvaart kan voortbrengen. Thoenes geeft de volgende definitie:

> 'De verzorgingsstaat is een maatschappijvorm, die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich – bij handhaving van een kapitalistisch produktiesysteem – garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen.'[25]

Voor Thoenes houdt staatsinterventie niet op bij sociale-zekerheidsregelingen. Hij rekent ook een zekere garantie van koopkracht, cultureel leven en burgerzin tot het collectieve sociale welzijn. Ondanks het feit dat er ook bezwaren bestonden tegen deze definitie,[26] raakt de term verzorgingsstaat, die zowel het welvaarts- als het welzijnsaspect incorporeert, meer en meer ingeburgerd.

Een discussie over terminologie kan ons nu als een futiliteit voorkomen, maar ik geloof niet dat het dat per se is. Wanneer we deze discussie in een breder verband plaatsen, in dit geval van verschuivende opvattingen over sekseverhoudingen en gezinsleven, kan ze meer licht werpen op de wijze waarop opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn verbonden met maatschappelijke ordenings- en organisatieprincipes. Ik wil dit illustreren aan de hand van publikaties uit sociaal-democratische en katholieke hoek. Betoogd zal worden dat er sprake is van een relatie tussen 'welvaartspolitiek' of 'welzijnspolitiek' enerzijds en opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid anderzijds. Die relatie hangt nauw samen met de reikwijdte die aan de verzorgingsstaat als *politiek* project wordt toegekend.

24. Vergelijk S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio* 25 (1984) 8, pp. 10-12, en Hélène Vossen, 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955', in: Selma Leydesdorff e.a., *Vrouwengeschiedenis. Acht essays.* Tilburg (Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek) 1989, pp. 21-34.

25. Pieter Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat.* Leiden (Stenfert Kroese) 1962, p. 124. Zie ook Bussemaker, a.w.

26. Sommigen ging de omschrijving van 'garantie' die Thoenes gaf te ver; zij wilden de taak van de staat beperken tot 'het bevorderen' van volledige werkgelegenheid en een behoorlijk levenspeil. Vergelijk bijvoorbeeld M. Ruppert, *De welvaartsstaat.* Kampen (Kok) 1965.

Sociaal-democraten gebruiken begin jaren zestig, waarschijnlijk niet geheel toevallig, vooral de term 'welvaartsstaat'. Volgens de meeste sociaal-democraten komt het er primair op aan de welvaart op een juiste manier te herverdelen. Wanneer die welvaart ten goede wordt aangewend, zal het welzijn bijna als vanzelf komen, zo lijkt het. In veel PvdA-publikaties uit die tijd is een nadruk te vinden op de machtspolitieke aspecten en de herverdeling van financiële middelen.

Den Uyl, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, is een van de grootste pleitbezorgers van een benadering van wel*vaarts*verdeling. Hij wijst de kritiek die hij hoort op de 'rekenachtigheid', het rationalisme en het calculatieprincipe van dit model, resoluut van de hand. Daarbij brengt Den Uyl een scherpe scheiding aan tussen politieke en niet-politieke kwesties. Hij erkent bijvoorbeeld dat verschijnselen als vereenzaming en vervreemding zijn verbonden met de welvaartsstaat, maar plaatst ze buiten de orde van de politiek: het zijn zaken die psychologisch en sociologisch van belang zijn. Op politiek niveau gaat het volgens Den Uyl om machtsvorming.[27] Onder invloed van de Amerikaanse econoom Gailbraith zien sociaal-democraten de ontwikkeling van de welvaartsstaat vooral als een economisch probleem, waarin de verdeling van financiële middelen tussen de publieke sector en de particuliere consumptie centraal staat.[28] Diezelfde benadering domineert in het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*: daarin wordt weliswaar gepleit voor uitbreiding van sociale voorzieningen ten behoeve van vergroting van het welzijn, maar de nadruk ligt daarbij op een planmatige, beheersbare ontwikkeling van de welvaart.[29]

Met de nadruk op financiële (her)verdeling en de hierboven genoemde definitie van politiek, verdwijnen vragen over de betekenis van welzijn (voor zover ze geen kwestie zijn van besteding van algemene middelen in de publieke sector) gemakkelijk naar de achtergrond. Daarmee lijken ook de vragen over sekseverhoudingen te worden weggedefinieerd uit de context van de politieke discussie. In documenten van de PvdA en de Wiardi Beckman Stichting is daarover in ieder geval opvallend weinig terug te vinden, of het zijn nogal obligate opmerkingen over gelijk loon voor gelijk werk voor mannen en vrouwen. Een enkele keer komt de verhouding tussen welvaart, welzijn en sekse aan de orde, bijvoorbeeld in een artikel uit 1970 van de econoom De Galan, voormalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting. De Galan vraagt zich af of de overheid crèches moet subsidiren om betaalde arbeid van vrouwen te stimuleren. Hij beantwoordt die vraag negatief met het argument dat de vergroting van welvaart door inkomensgroei als gevolg van betaalde arbeid van vrouwen 'wordt inge-

27. J. den Uyl, 'Complexe wereld, complexe plannen', in: *Socialisme en Democratie* 18 (1961) pp. 94-104, aldaar p. 104.

28. J.K. Gailbraith, *The Affluent Society*. New York (Penguin) 1958. Zie ook E. Jonker, *Socialisme en Democratie 50 jaar*. Jubileumnummer 1989, speciaal pp. 23-24.

29. *Om de kwaliteit van het bestaan. De besteding van de groei van het nationaal inkomen*. Amsterdam (Wiardi Beckman Stichting) 1963. Den Uyl drukt ook sterk zijn stempel op deze studie.

ruild tegen een stukje gezinswelzijn'.[30] De Galan associeert vrouwelijkheid direct met gezinswelzijn dat in tegenspraak lijkt met betaalde arbeid buiten de directe levenssfeer. Betaalde arbeid van vrouwen en hun bijdrage aan het gezinsleven staan hier in een specifieke relatie tot welvaart en welzijn, waarbij meer van het een altijd minder van het ander zal betekenen. De associatie van vrouwelijkheid met (gezins)welzijn blijft in de meeste discussies echter impliciet en vormt nauwelijks onderwerp van politieke discussie. Aangenomen wordt dat het stimuleren van welvaart vanzelf zal leiden tot vergroting van welzijn.

Welzijn, vrouwelijkheid en menselijkheid

Waar de sociaal-democraten het welvaartsaspect in de verzorgingsstaat benadrukken, kritiseren confessionelen dit concept. De belangrijkste kritiek is dat de welvaartsstaat teveel gericht is op materiële produktie en consumptie en niet genoeg oog heeft voor de manier waarop welzijn en geluk vorm moeten krijgen. De jurist Henc van Maarseveen plaatst in 1961 in het *Katholiek Staatkundig Tijdschrift* de welvaartsstaat tegenover een door hem bepleite cultuurstaat. Hij spreekt zich uit:

> 'Tegen de staat, die de welvaart tot maat aller dingen heeft gemaakt, die doortrokken is van een stuitend materialisme, die rekent met de mens als met een kwantitatief gegeven, een sociaal-economisch verschijnsel, niet met de mens als qualitatieve eenheid, als individu. Tegen de door de staat beïnvloede maatschappij met haar dwang tot gelijkvormigheid, leidend tot afzondering en vereenzaming.'[31]

Soortgelijke kritiek valt te beluisteren in antirevolutionaire en christelijk-historische kring. De aandacht voor economische factoren dreigt ten koste te gaan van de vergroting van 'levensvreugde'. In het *Christelijk Historisch Tijdschrift* signaleert F. Goud in 1963 de dreiging van een

> '"brood- en spelen-maatschappij", een volstrekt vermaterialiseerde beschaving waarin het steeds groter inkomen niet leidt tot een vollediger ontplooiing van het waarlijk mens-zijn, maar integendeel tot een eenzijdige ontwikkeling van één en-

30. C. De Galan, 'Subsidiëren we crèches?', in: *Economisch Statistische Berichten* 17-6-1970, pp. 594-595.

31. Mr. H.Th.J.F. van Maarseveen, 'De cultuurstaat, een nieuw begin?', in: *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 11 (1960/1961) pp. 369-377, aldaar pp. 373-374. Zie voor de katholieke visie ook H.G. de Ras, 'Politiek en welzijn: welzijnspolitiek', in: *Politiek* 22 (1968) pp. 1-8. *Politiek* is de opvolger van het *Katholiek Staatkundig Maandschrift*. Beide worden uitgegeven door het Centrum Voor Staatkundige Vorming van de KVP. Van Maarseveen werd overigens later, als hoogleraar staatsrecht, een fervent pleitbezorger van feministische visies op het recht. Hij publiceerde onder andere over feministische rechtstheorie, het huwelijk binnen het recht en over theorie en praktijk van discriminatie.

kel facet van de mens, waarbij, naar de ervaring leert, de andere veelal tot atavismen vervallen'.[32]

De staat dient zich volgens deze confessionelen niet alleen en primair met economische aangelegenheden te bemoeien, maar moet nadrukkelijk aandacht schenken aan immateriële zaken als welzijn en geluk van burgers. Hier is dus sprake van een zeer breed concept van 'politiek'. In dit brede concept is, via de nadruk die wordt gelegd op welzijn en geluk, ruimte om aandacht aan sekseverhoudingen te besteden. Een specifieke taakopvatting voor vrouwen maakt daarvan onderdeel uit. Dat komt het meest duidelijk naar voren in het katholieke rapport *Welvaart, welzijn en geluk* dat in verschillende delen tussen 1960 en 1965 is geschreven door een aantal vooraanstaande katholieken,[33] onder wie de verlichte katholiek J.A. Ponsioen. Deze socioloog had al in 1956 een opvallend modern beeld van het gezin geschetst, door te spreken over een 'open gezin in een open maatschappij'. Dit gezinstype zou een eigen verantwoordelijkheid hebben in het bepalen van waarden en normen. In het gezin zouden afzonderlijke gezinsleden op voet van gelijkwaardigheid ervaringen kunnen uitwisselen die ze in de buitenwereld opdeden. Ponsioen stond een ideaal voor van (vorming van) autonome, geëmancipeerde gelovigen, die in staat zouden zijn 'kritisch en selectief te zijn in wat de maatschappij biedt en daaruit (een) eigen keuze te maken'.[34]

Het ideaal van een 'open gezin in een open samenleving' is ook in *Welvaart, welzijn en geluk* terug te vinden. Maar behalve voor de verhouding tussen gezin en samenleving, is er nu ook aandacht voor de verhouding tussen mannen en vrouwen. Terwijl in het 'moderne gezinsideaal' vooral aandacht bestond voor de taak van vrouwen om welzijn te organiseren in besloten gezinskring, ligt de nadruk nu meer en meer op de taak die vrouwen hebben om een bijdrage te leveren aan het maatschappelijk welzijn.[35] Het zorgdragen voor welzijn bin-

32. Mr. F. Goud, 'Welvaartsstaat of welzijnsstaat', in: *Christelijk Historisch Tijdschrift* 8 (1963) 6, pp. 14-28, aldaar p. 23. Zie ook J. van Helleman en A.A. Soetekouw, 'Overheid en welvaart', in: *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) 4/5/6, pp. 62-71; en C. Blankenstijn, 'Mens, welzijn en overheid. Welzijnsbeleid in de moderne samenleving', in: *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) 4/5/6, pp. 72-85. Ook in antirevolutionaire kring wordt gediscussieerd over de welvaarts- versus welzijnsstaat. Zie onder meer W. Albeda, 'Enkele gedachten over de sociale politiek en de welvaartsstaat', in: *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 29 (1959) pp. 197-210; S.U. Zuidema, 'Antirevolutionaire politiek in de welvaartsstaat en de welvaartsstaat in de antirevolutionaire politiek', in: *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 34 (1964) pp. 188-196; J. Stellinga, 'De welvaartsstaat', in: *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 35 (1965) pp. 133-140.

33. Tot de schrijvers behoorden onder meer J.A. Ponsioen, G.M.J. Veldkamp, W.K.N. Schmelzer, J.H. Walgrave en S.W. Couwenberg.

34. J.A. Ponsioen, 'Het gezin', in: J.A. Ponsioen en G.M.J. Veldkamp, *Vraagstukken der hedendaagse samenleving*. Bussum (Paul Brand) 1956, pp. 119-138, aldaar pp. 128-129. Zie ook M. Gastelaars, 'De lange Mars door de zuilen. Sociologie en sociaal beheer in naoorlogs Nederland (1945-1965)', in: *Grafiet* 4 (herfst 1983) p. 51.

35. Het Nederlands Gesprekscentrum, een discussiegezelschap dat poogt mensen uit verschillende levensbeschouwelijke richtingen en politieke stromingen nader tot elkaar te brengen, pleitte al eerder

nen het gezin wordt weliswaar nog steeds als specifieke taak van vrouwen omschreven, maar een beperking tot het gezin zou het eigenbelang boven het maatschappelijk belang van welzijn en geluk voor iedereen plaatsen.

Zoals welvaart en welzijn niet los van elkaar kunnen worden gezien, zo kunnen volgens de auteurs van *Welvaart, welzijn en geluk* ook de mannelijke en vrouwelijke visie pas te zamen ('evenals het rechter en het linker oog') de juiste kijk op het leven geven. Dit samengaan acht men noodzakelijk, wil de 'mensengemeenschap' in al haar vormen tot volledige ontplooiing komen. De ontwikkeling van het 'vrouwelijke' is in deze visie essentieel om ontplooiing en maatschappelijk welzijn te genereren. In dit verband besteedt men eveneens aandacht aan vrouwenemancipatie. Volgens de auteurs van *Welvaart, welzijn en geluk* is, wat in de vorige eeuw was begonnen als een 'vrouwenemancipatiebeweging', al lang niet meer sec een emancipatiebeweging van vrouwen, maar behoren vragen waarmee deze beweging zich bezig had gehouden tot de 'belangrijkste structuurvragen van onze tijd':

> 'Uitgaande van de overtuiging, dat man en vrouw beiden hun eigen-geaarde bijdrage aan het gemeenschapsleven hebben te leveren, is het vrouwenvraagstuk van de vorige eeuw dus, via een nog voortgaande integratie-beweging, thans uitgegroeid tot het alomvattende "mens-vraagstuk" van de juiste man-vrouwverhouding op elk levensgebied.'[36]

Zo wordt het 'vrouwelijke' van betekenis in de maatschappelijke sfeer buiten het gezin. Men benadrukt weliswaar dat het huwelijk een sacrament is en het gezin een eigen betekenis en eenheid kent, los van het feit dat het ook de basisconditie vormt voor andere gemeenschappen, zoals de rechts- en de economische 'nutsgemeenschap', maar tegelijkertijd is er sprake van openheid ten aanzien van veranderingen in het gezin en tussen de seksen. Liefde dient daarbij samen te gaan met respect voor elkaars zelfstandigheid in zijn of haar relaties met de buitenwereld.[37] Daartoe dienen verschillende maatschappelijke taboes te worden opgeheven, waaronder het taboe op betaalde arbeid van gehuwde vrouwen:

voor een vergroting van de bijdrage van vrouwen aan het maatschappelijk leven. Wanneer leden van dit gezelschap in 1956 discussiëren over 'de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin' constateren zij het gevaar van een isolement van de huisvrouw. Het is niet meer genoeg wanneer zij zich alleen richt op de beperkte kring van huis en haard: 'Iedere huisvrouw, ook de kinderrijke en zij die weinig schoolse ontwikkeling heeft genoten, behoort belangstelling te bezitten voor de grote samenleving, naar gelang van begaafdheid.' Vrouwenorganisaties moesten hiervoor 'de weg wijzen door een "venster op de wereld" te zijn'. *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin.* Uitgave: Nederlands Gesprekscentrum nr. 13. Kampen/Utrecht/Antwerpen/Den Haag 1956, pp. 21-22. Zie hiervoor ook J. Plantenga, 'Gelijk of gelijkwaardig. Opvattingen over de vrouw, vrouwenarbeid en beloningsverschillen', in: J.J. Schippers (red.), *Beloningsdiscriminatie tegen vrouwen: normen, feiten, beleid.* Z.p. 1988, pp. 39-56.

36. *Welvaart, welzijn en geluk* a.w., deel I, p. 147.

37. *Welvaart, welzijn en geluk*, a.w., deel II, p. 20.

> '... als de vrouw kans ziet maatschappelijke verantwoordelijkheden op zich te nemen naast die voor het gezin, èn het echtpaar meent dat dit nuttig en nodig is, zowel voor de geestelijke ontplooiing van de vrouw als ook ter wille van het gezin en de maatschappij, dan moet een sociaal beleid dit mogelijk maken. Vooral in de sector van maatschappelijke diensten en het onderwijs is er een werkelijke behoefte aan rijpe, gehuwde vrouwen, heus niet alleen uit de betere stand.'[38]

Er moet volgens de auteurs van *Welvaart, welzijn en geluk* gewerkt worden aan een persoonsontwikkeling van vrouwen die past bij de moderne tijd. Het infantiliserend en irriterend toespreken van vrouwen als kindvrouwtjes en de verwijzingen naar weeë romantiek, die aangetroffen wordt in verschillende damesbladen, wordt om die reden bekritiseerd:

> 'Het beeld en de verschijningsvorm van de vrouw zijn aan het veranderen. (...) Het is een vals beeld de vrouw alleen als een stralende schoonheid, een lachende moeder en altijd jeugdige oma ten tonele te voeren. De vrouw wil of moet naar een eigen persoonlijkheid toe en ook de man gaat zien dat het kindvrouwtje wel aantrekkelijk is, maar de karakteristieke en toch charmante vrouw boeiender blijkt.'[39]

Deze opmerkingen zijn opvallend progressief voor een politieke stroming die, speciaal wanneer het om kwesties van zedelijkheid en gezinspolitiek gaat, tot de meest traditionele wordt gerekend. Deze progressief getinte opvattingen zijn ook terug te vinden in de publikaties uit de jaren vijftig van andere progressieve katholieken, maar vinden nu hun uitdrukking in dit belangrijke politieke document. Een verklaring voor het progressieve karakter van dit document kan dan ook voor een deel worden gezocht in eerdere moderniseringstendensen uit de jaren vijftig. *Welvaart, welzijn en geluk* vormt een uitwerking van de in het Bisschoppelijk Mandement uit 1954 uitgesproken wens te komen tot de opstelling van een breed katholiek sociaal program.[40] Dit Mandement blijkt, achteraf beschouwd, een laatste poging te zijn geweest om vernieuwingstendensen binnen het katholicisme te keren. *Welvaart, welzijn en geluk* zou in dat verband gelezen kunnen worden als een verlate reactie op moderniseringstendensen waarmee andere partijen al eerder hadden ingestemd. De auteurs van *Welvaart, welzijn en geluk* constateren dat die modernisering niet tegen te houden is, en dat er daarom beter op kan worden ingesprongen. Het zou volgens hen gaan om het vinden van een middenweg tussen het star vasthouden aan overgeleverde ideaalbeelden en het vervallen in zedelijk nihilisme.[41] De strijd tussen traditie en moderniteit binnen de katholieke stroming lijkt met *Welvaart, welzijn en geluk* op dit punt te zijn beslecht ten gunste van de pleitbezorgers van moderniteit. Een daarmee samenhangende verklaring ligt in de afkeer die katholieken hebben van het toene-

38. *Welvaart, welzijn en geluk*, a.w., deel II, p. 21.
39. *Welvaart, welzijn en geluk*, a.w., deel IV, p. 238.
40. *Welvaart, welzijn en geluk*, a.w., deel I, p. 2.
41. *Welvaart, welzijn en geluk*, a.w., deel II, p. 19.

mende materialisme en consumentisme, waartoe de welvaartsstaat volgens hen zou leiden. De modernisering van gezins- en sekserelaties dient volgens deze visie samen te gaan met een vergroting van de aandacht voor welzijnsaspecten. Daarin wordt een specifieke koppeling aangebracht tussen vrouwelijkheid en welzijn. Vrouwen hebben nu niet langer uitsluitend een taak binnen het gezin, maar dienen ook het maatschappelijk welzijn als geheel te dienen. Het 'vrouwelijke' lijkt daarmee een tegenwicht te moeten vormen tegen de dynamische, technocratische, industriële moderne maatschappij. De herdefiniëring van het vrouwenvraagstuk in het 'mensvraagstuk' betekent dat vrouwen een bijzondere taak wordt toebedacht in het 'vermenselijken' van de samenleving.

In deze visie behouden mannen als voornaamste taak het voorzien in welvaart van het gezin (inkomen) en het leveren van een bijdrage aan de gemeenschappelijke welvaart van de samenleving, terwijl vrouwen in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor het leveren van een bijdrage aan welzijn van gezin en samenleving.[42] Waar mannelijkheid vooral in verband wordt gebracht met een arbeidend bestaan, met expansie en een instrumentele instelling, wordt vrouwelijkheid in verband gebracht met een zorgend bestaan, met adaptatie en expressiviteit.

De opvatting dat vrouwelijkheid en vrouwelijke waarden niet alleen van belang zijn voor het welzijn en geluk van het gezin, maar tevens betekenis hebben voor de 'buitenwereld', was al eerder in bepaalde katholieke kringen te horen. Buytendijk definieerde 'het vrouw-zijn' of 'vrouwelijkheid' reeds in 1951 als 'zorgend in de wereld zijn'. Zijn opvattingen wonnen in de jaren vijftig aan invloed.[43] Maar terwijl dat in de jaren vijftig nog in beperkte kringen het geval was, onder meer bij een aantal psychologen, psychiaters, pedagogen en leden van vrouwenorganisaties, krijgt het in *Welvaart, welzijn en geluk* een plaats in een richtinggevend politiek document. De idee van het open gezin en de relatie tussen vrouwelijkheid, welzijn en menselijkheid is daarmee doorgedrongen tot de politieke visie van katholieken op de verzorgingsstaat.

Het nieuwe ideaal van het 'open gezin' is in de jaren zestig niet alleen bij de katholieken terug te vinden, maar krijgt ook bij andere politieke partijen in de jaren zestig een toenemende invloed. Het heeft op het niveau van de staat het

42. Wat welzijn nu precies is wordt overigens niet erg duidelijk. Het houdt verband met ontplooiing en geluk, maar die termen verwijzen steeds weer naar elkaar. Zo zou welzijn een hoger geluk inhouden, een hoger gerichte ontplooiing en een hogere volmaaktheid der welvaart. Maar hoe dan ook, de maatschappij zou haar voordeel kunnen doen met de ontwikkeling van het welzijn. Het heeft als gevolg dat 'iedere burger, zich ontwikkelend naar eigen oorspronkelijkheid, naar eigen aanleg en talenten, aan de gemeenschap de rijkdom schenkt van verscheidenheid'. Zie *De wereld van morgen.* Werkprogramma van de KVP, 1963, p. 11.

43. Zie F.J.J. Buytendijk, *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan. Een existentieel-psychologische studie.* Utrecht/Antwerpen (Aula-Boeken) 1951. Zie ook Plantenga, 1987, a.w., en Vossen, a.w. Daarbij paste ook de idee van 'geestelijk moederschap'. Moederschap diende niet beperkt te worden tot kinderen, maar in een bredere context van maatschappelijk leven te worden gezien.

oude patriarchaal-confessionele model van gezinspolitiek grotendeels vervangen.[44] In dat ideaal vormt het moderne, open gezin de bemiddelende factor in de relatie tussen welvaart en welzijn in de verzorgingsstaat. Het is zowel eenheid van welvaart (consumptie) als van welzijn (geluk). Het zijn vooral de katholieken die, behalve aan gezinspolitiek, specifieke aandacht besteden aan de relevantie van sekseverhoudingen voor politieke en maatschappelijke vraagstukken, door een verband te formuleren tussen vrouwelijkheid, ontplooiing en individueel en maatschappelijk welzijn.

Conclusie

Sekse vormt een structurerend element in de geschiedenis van de verzorgingsstaat. Sociale voorzieningen zijn sekse-specifiek. Zo veronderstelt bijna alle naoorlogse wetgeving op het gebied van sociale zekerheid de aanwezigheid van een mannelijke kostwinner en een vrouwelijke verzorgster. Terwijl de meeste materiële voorzieningen uit die tijd op mannen gericht waren, hadden de meeste immateriële voorzieningen vrouwen als object. Beide hadden tot doel een specifiek gezinstype te beschermen en te versterken.

Het sekse-specifieke karakter van de verzorgingsstaat komt echter niet alleen naar voren in de organisatie en de effecten van sociale voorzieningen, maar vormt ook een structurerend element in het denken over de functie en doelen van de verzorgingsstaat als staats- en maatschappijvorm. Dat blijkt onder meer uit de discussies die begin jaren zestig tussen en binnen politieke partijen worden gevoerd over de grondslagen van de verzorgingsstaat. De problematisering van de verhouding tussen welvaart en welzijn die hierbij plaatsvindt, wordt over het algemeen niet direct met opvattingen over de seksen in verband gebracht. Dat lijkt in eerste instantie wellicht ook niet voor de hand te liggen: de hierboven genoemde discussies hebben immers niet sekse als inzet. Bij nader inzien blijken ze echter wel verbonden te zijn met specifieke opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid, ook waar niet direct over mannen en vrouwen wordt gesproken. Begrippen als welvaart en welzijn veronderstellen specifieke opvattingen over sekse en bevestigen die ook weer. Bij sociaal-democraten is die relatie verborgen: zij hebben het vooral over de economische term welvaart en over daaruit voortkomende problemen in de economische sfeer. Ze spreken niet of nauwelijks over sekse, maar veronderstellen wèl dat er een niet-politieke sfeer is – die van het gezinsleven – die de groei en verdeling van welvaart mogelijk maakt. De taak van de staat ligt in het verlengde van de economische benadering van welvaart (namelijk als het herverdelen van financiële middelen). De nadruk ligt hier op het denken in termen van het beheersbaar maken van in-

44. Vergelijk Siep Stuurman, 'De politiek, het sociale en het persoonlijke', in: Meindert Fennema en Ries van der Wouden (red.), *Het politicologen-debat: wat is politiek?* Amsterdam (Van Gennep) 1982, pp. 71-99.

dividuele en collectieve uitgaven. Daarentegen zien de katholieken de taak van de staat in het verlengde van zowel de economische benadering van welvaart als de sociale benadering van welzijn. Welvaart kent daarbij een associatie met mannelijkheid, terwijl welzijn een connotatie met vrouwelijkheid heeft. Door nu beide aspecten als onderdeel van het terrein van de politiek te benoemen, is er sprake van aandacht voor vrouwelijkheid op het niveau van de politiek. De brede formulering van het terrein van de politiek stelt de katholieken in staat sekse *expliciet* als relevante categorie in de verzorgingsstaat te zien. Hun opvatting over de verzorgingsstaat behelst zowel het ingrijpen in de (materiële) economische sfeer, als in de (immateriële) individuele levenssfeer van welzijn en geluk.

De tweede feministische golf kon eind jaren zestig ontstaan als gevolg van de redelijk gegarandeerde welvaart die de verzorgingsstaat had voortgebracht en uit de toenemende kritiek die valt te beluisteren op diezelfde welvaartsstaat. Het zijn dan overigens niet meer alleen katholieken die aandacht hebben voor immateriële aspecten van de welvaart, ook in sociaal-democratische kring vinden dan discussies daarover plaats. Feministen stellen op hun beurt de tegenstrijdigheid ter discussie die is ontstaan als gevolg van het tegelijkertijd streven naar stabilisatie van een specifiek type gezinsleven en de belofte van individuele ontplooiing voor individuele gezinsleden.[45] Zij problematiseren sekse als politieke categorie.

Feministen en katholieken leggen beide een relatie tussen sekse en politieke vraagstukken. Dit kan verklaren waarom *bepaalde* feministische opvattingen vrij gemakkelijk ingang konden vinden bij katholieken. De meeste katholieken maakten bezwaar tegen de term feminisme, tegen het gelijkheidsdenken en tegen de acties en stijl van opereren van feministische groeperingen. Ze hadden echter veel minder bezwaar tegen 'emancipatie', voor zover dat beschouwd kon worden als een allesomvattend vraagstuk van ontplooiing en maatschappelijk welzijn, als een aanklacht tegen een maatschappij die welvaart als norm hanteert en geen rekening houdt met de negatieve kanten van de 'zucht naar winst en materiële genoegens', èn als een pleidooi voor een bijdrage van vrouwen op alle terreinen van de samenleving, juist omdat zij geacht werden 'anders in de wereld te staan'. Daarmee zijn echter ook direct de grenzen gegeven van de doorwerking van feministische ideeën: ze werden 'herkend' voor zover ze aansloten bij al bekende opvattingen over vrouwelijkheid. Enerzijds werd de relatie tussen vrouwelijkheid en welzijn op het niveau van de politiek als probleem geformuleerd, maar anderzijds hield dat de connotatie van vrouwelijkheid en welzijn ook weer in stand. Dat betekende eerder een bevestiging van de veronderstelde relatie tussen vrouwelijkheid, welzijn, geluk en menselijkheid dan het doorbreken daarvan.

45. Zie hiervoor Jet Bussemaker, 'Feminism and the welfare state. On individualism in the Netherlands', in: *Journal of the History of European Ideas* (ter perse).

Fotokatern

Vrouwen en de publieke sfeer

De eerste vrouwelijke staatssecretaris in Nederland, mej. dr. A. de Waal., 1953 (foto: Spaarnestad archief).

Premier dr. W. Drees in gesprek met de eerste vrouwelijke minister in Nederland mej. dr. M.A.M. Klompé van het ministerie van Maatschappelijk Werk, 1956 (foto: Spaarnestad archief).

De Amsterdamse makelaarster mevr. Zijlstra-Garsten, 1955 (foto: Spaarnestad archief).

Mevr. van Engelen, de eerste wegenbouwster in Nederland, 1961 (foto: Spaarnestad archief).

De eerste vrouwelijke verkeersagent in Amsterdam aan het werk op de Dam, 1955 (foto: Spaarnestad archief).

In 1954 luidde het commentaar bij deze foto: 'Amsterdam heeft de primeur een vrouwelijke motorinstructrice te bezitten, het is de 20-jarige Mej. Marie Voerman die reeds vele mannen heeft opgeleid tot het begeerde rijbewijs ...' (foto: Spaarnestad archief).

Het commentaar in 1960: 'Een groot garagebedrijf in Amsterdam heeft, gedwongen door de toenemende schaarste aan mannelijk personeel, dezer dagen Mevr. Tiggelaar uit Amsterdam in dienst genomen als vermoedelijk eerste vrouw in Nederland tot wier dagtaak het doorsmeren van auto's en andere bepaald niet zo prettige karweitjes behoort.' (foto: Spaarnestad archief)

De verkoopsters van de Hema in Nijmegen in 1958 op de trap van het tegenover gelegen Waaggebouw.

Op kantoor, 1954 (foto: Spaarnestad archief).

De omroepsters van het eerste uur, 1956. V.l.n.r. Tanja Koen (NCRV), Hannie Lips (KRO), Vertie Dixon (VPRO), Ageeth Scherphuis (AVRO) en Karin Kraaykamp (VARA).

Proefschriftfragmenten

Francisca de Haan

Sekse op kantoor

Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940

Op 25 juni 1992 promoveerde Francisca de Haan aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Haar proefschrift is uitgegeven bij Historische Uitgeverij Verloren te Hilversum. Onderstaande fragmenten zijn ontleend aan het eerste en het vijfde hoofdstuk.[1]

'Is administratieve arbeid in zijn wezen een zuiver mannelijk, dan wel veeleer een vrouwelijk beroep? Of wel, is daarin geen verschil van grote betekenis, ten aanzien van het sexenonderscheid, te bespeuren?' Aldus Jac. Bakker in 1933 in het gerespecteerde tijdschrift *Administratieve Arbeid*. Jac. Bakker was van 1905 tot 1932 actief in de bond van handels- en kantoorbedienden Mercurius, waarvan de laatste elf jaar als voorzitter. Tevens was hij de auteur van talrijke artikelen over onderwerpen als de werkloosheid, arbeidsbemiddeling en beroepskeuze van en voor kantoorbedienden.

De aanleiding voor Bakker om deze vragen te stellen waren de kritische opmerkingen van de Engelse Miss Bailey Parker op een internationaal congres over handelsonderwijs te Londen in de zomer van 1933. Zij had daar beweerd dat de vraag of bepaalde arbeid 'paste' bij de 'vrouwelijke natuur', pas gesteld werd wanneer beter betaalde en 'belangwekkende werkzaamheden' in het geding waren. Bakker meende dat er in het algemeen geen 'physieke bedenkingen' tegen het verrichten van kantoorarbeid door vrouwen waren aan te voeren. Om zijn vraag te beantwoorden ging hij daarom over tot een uiteenzetting over 'de verhouding tusschen de psyche van man en vrouw, ten aanzien van het speciale karakter van den administratieven arbeid', waarbij hij zich baseerde op de bevindingen van de bekende professor Heymans in diens *Psychologie der vrouwen*.

Bakkers vraagstelling en exposé brengen ons middenin de kwestie van 'sekse en kantoorarbeid', of, in de formulering van de Amerikaanse historica Lisa Fine: in de discussie over de 'gender'definitie van kantoorarbeid. Een van de belangrijkste traditionele criteria voor een 'mannelijk beroep' was fysieke kracht (die mannen meer zouden hebben dan vrouwen). Die fysieke kracht was voor het beroep van kantoorbediende niet vereist, zoals in kringen van kantoor-

1. De noten zijn hier vanwege de beperkte ruimte niet afgedrukt.

Afbeelding uit een advertentie voor een typemachine uit *Pitman's Shorthand and Typewriting Yearbook* 1921, aanwezig in het archief van Instituut Schoevers.

bedienden meer dan eens werd opgemerkt ('Wilt gij kantoorbediende worden, welnu een geweldige, stoere lichaamsbouw zal u daarbij niet in den weg staan, maar is evenmin een vereischte.') We mogen aannemen dat dit aspect niet bijdroeg aan de status van het beroep. De titel van E.J. Potgieters opstel uit 1842: ''t Is maar een pennelikker', duidt op weinig respect voor de mannelijke kantoorbediende. In het negentiende-eeuwse Engeland bestond zelfs de uitdrukking 'Born a man; died a clerk', die over de 'mannelijke' status van het beroep al helemaal weinig illusies laat. De stereotypen over de niet-zo-mannelijke kantoorklerk zijn niet verdwenen, maar bestaan tot op de dag van vandaag, vaak in de vorm van een wat sullige oudere boekhouder.

Gold het beroep van kantoorbediende niet als 'mannelijk', evenmin werd het als een 'vrouwelijk' beroep beschouwd, zoals dat bijvoorbeeld met dat van onderwijzeres en verpleegster wel het geval was. Een commentaar in 1935 luidde dan ook: 'Ik kan me een kantoorboek al heel slecht denken als een object van uitleving der moederlijkheid, die in de vrouwelijke psyche vervat ligt, ik kan met geen mogelijkheid in de machine een voorwerp van dienende liefde zien, waarvoor de vrouw bij uitstek is geschapen.'

Dat het niet eenvoudig was om kantoorarbeid in te delen bij de 'specifiek vrouwelijke' of 'mannelijke' beroepen (zoals de standaardterm luidde) betekende niet dat dit een arbeidsveld was waarin 'sekse' geen rol speelde als ordenend principe (en hoe zou het anders kunnen in een samenleving waarin sekse zo'n belangrijk ordenend principe is?). Integendeel, er deed zich in Nederland sinds de jaren zestig van de negentiende eeuw een langdurige strijd voor om beteke-

nissen van vrouwelijkheid (en impliciet ook: mannelijkheid) in relatie tot 'kantoorarbeid'. Die strijd vormt het onderwerp van deze studie. (...)

(fragment uit hoofdstuk vijf):

(...) Het kantoor als sleutel tot nieuwe mogelijkheden voor vrouwen – die betekenis werd rond 1900 enkele keren door Theodore Haver verwoord. Vrouwen uit de 'middelklassen' hadden, tot eind negentiende eeuw de studie- en beroepsmogelijkheden voor hen langzaam toenamen, maar één toekomstperspectief en bestemming: het huwelijk. Kwam het huwelijk niet, dan gingen ze behoren tot de groep van vrouwen die als mislukt en overbodig werden beschouwd: de zogenaamde oude vrijsters. Een lot dat vanwege de dreigende armoede en afhankelijkheid en het sociale stigma dat eraan kleefde zo afstotend was, dat veel vrouwen liever welke man dan ook trouwden, dan geen. In de emancipatieroman *Hilda van Suylenburg* werd deze dwang om te trouwen aan de kaak gesteld. Theodore Haver maakte in de polemiek rond de toelating van vrouwen tot de Vereeniging van Handelsbedienden Mercurius duidelijk dat 'moderne vrouwen' die angst niet meer hadden/hoefden te hebben: zij konden een werkkring kiezen en in haar eigen levensonderhoud voorzien. In reactie op een brief uit 1901 van een Mercuriaan, die dreigend schreef dat werken op een kantoor de huwelijkskansen van een vrouw niet verhoogde, schreef zij:

> 'Voor de ontwikkelde, denkende vrouwen is de benaming: *Oude vrijsters* geen schrikbeeld. Als de heer M. meent succes te hebben met een niet meer bruikbare caricatuur uit de oude doos, moeten wij hem teleurstellen; (...) Wie in het heden helder uit de oogen kijkt vindt de positie van de zelfstandige, ongehuwde vrouw verre te verkiezen boven die van menige gehuwde.'

Ruim een jaar later werd Haver uitgenodigd om voor Mercurius te spreken. De Mercurianen hadden het principebesluit om vrouwen toe te laten tot hun vereniging al genomen, maar dit moest nog met een tweederde meerderheid op de Algemene Vergadering in 1903 bekrachtigd worden. Haver, die op de protestvergadering tegen Mercurius op 12 september 1901 als feministisch woordvoerster was opgetreden, werd nu uitgenodigd om haar standpunt in een heel wat rustiger situatie nader toe te lichten. *Evolutie*, het blad waarvan zij met Wilhelmina Drucker de redactie voerde, berichtte in januari 1903:

> '(...) Mevr. Haver, die de uitnodiging aannam, omdat zij de verhouding in het heden beschouwde als een tijd van wapenstilstand, waarop – zooals zij vast vertrouwde – een glorieuse vrede zou volgen. *Was het wonder dat zij had gekozen tot onderwerp*: "De moderne vrouw"? Natuurlijk legde zij het meest den nadruk op het goed recht der vrouw om te worden geplaatst in gelijke omstandigheden, opdat ieder individu zich ontwikkele in de richting die het meest met zijn aanleg strookt. Niets geweigerd noch opgedrongen, *om*dat de persoon in quaestie behoort tot het

> mannelijk of tot het vrouwelijk geslacht, doch wijd opengezet voor *allen* de poorten die leiden naar het terrein, waar is te verwerven de economische onafhankelijkheid, dat is de leuze, waarop in het heden heel de opvoeding en vorming der jeugd moet zijn gebaseerd, dat is in hoofzaak wat wil de "moderne vrouw".'

Geen beperkingen meer van het arbeidsterrein op basis van sekse en openstelling van het terrein – kantoor – 'waar is te verwerven economische onafhankelijkheid.' Aldus Havers omschrijving van het ideaal van de 'moderne vrouw' in 1903. (...)

Tjitske Akkerman

Women's Vices, Public Benefits

Women and Commerce in the French Enlightenment

Op 27 februari 1992 promoveerde Tjitske Akkerman aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de sociale wetenschappen. Het proefschrift is verschenen bij uitgeverij Het Spinhuis te Amsterdam. Hieronder volgt een samenvatting en een fragment uit hoofdstuk een.

De titel van mijn boek is een parafrase op de stelling 'private vices, public benefits', die in het begin van de achttiende eeuw opgeld deed. Met deze paradox verdedigde Bernard Mandeville op kernachtige wijze een commerciële moraal. Traditionele ondeugden als ijdelheid, trots en hang naar luxe werden via deze formulering geherwaardeerd als in economisch opzicht nuttige eigenschappen. Mijn parafrase van deze stelling belicht het seksespecifieke karakter ervan. Dat dergelijke 'ondeugden' vaak als typisch vrouwelijke ondeugden beschouwd werden, blijkt uit het feit dat de moderne handelsnatie nogal eens gekenmerkt werd als een 'verwijfde' natie door diegenen die vreesden voor een uitholling van traditionele politieke deugden en voor een overwoekering van commerciële belangen. De metafoor van de 'verwijfde' natie dook herhaaldelijk op in een debat tussen republikeins geïnspireerde verdedigers van klassieke deugden als moed, eer en roem die een Spartaanse levenswijze propageerden enerzijds en verdedigers van commerciële waarden anderzijds, die het economische belang van een luxueuze levenswijze ontdekten.

Deze politiek-filosofische discussie over de publieke moraal en vrouwelijke waarden waaide over van Engeland naar Frankrijk, waar de kritiek zich met name richtte op de unieke rol die vrouwen speelden in de salons. De salonnières

hadden een belangrijke rol in de ontwikkeling van een mondaine levensstijl, die door de elites in andere Europese landen nagevolgd werd. Sinds de zeventiende eeuw vervulden de salons een belangrijke functie voor de hoge bourgeoisie als 'school' voor een aristocratische levensstijl. Via hun leidende rol in de salons hadden vrouwen een brugfunctie tussen de krijgsadel met zijn passies voor eer en roem en de handelsaristocratie.

In dit boek wordt aan de hand van een analyse van het werk van twee filosofen, Montesquiue en Rousseau, het debat over 'de verwijfde natie' in Frankrijk nader bekeken. Op basis van deze analyse wordt de stelling verdedigd dat de revival van het republikanisme in Frankrijk halverwege de achttiende eeuw zijn kracht als politiek alternatief voor de monarchie verloren had. Het republikanisme herleefde voornamelijk als inspiratiebron voor een manier van leven. Als morele inspiratiebron werd het republikeinse ideeëngoed echter sterk gemodificeerd door het besef dat de publieke deugden die in de klassieke, kleine republieken heersten, niet meer model konden staan voor de grote moderne handelsnaties. Montesquieu was de eerste die deze verschillen in maatschappijtypes tot uitgangspunt nam en er de conclusie uit trok dat het 'decadente' leven in Parijs niet beoordeeld kon worden naar de maatstaven van de klassieke republiek. In zijn ogen was het Spartaanse ideaal van de vrouw als patriottische moeder en puriteinse echtgenote een ideaal uit vervlogen tijden. In plaats daarvan stelde hij dat de Parijse dames als consumenten een positieve en beschavende rol speelden. Vrouwelijke 'ondeugden' als ijdelheid, een hang naar luxe en een grillige smaak droegen in zijn ogen bij aan de ontwikkeling van fijnzinnige en vreedzame omgangsvormen. Zijn verdediging was vervat in een ironische opvatting van beschaving als het onbedoelde effect van eigenbelang.

Montesquieu's vernieuwing van het republikanisme bepaalde in belangrijke mate het vervolg van de discussie. Hoewel Rousseau nogal eens beschouwd wordt als een onvervalste republikein, werd hij sterk beïnvloed door Montesquieu. Ook zijn kritiek op de Franse levensstijl werd getemperd door het besef dat morele principes geen algemene geldigheid kunnen hebben, maar in hun historische en nationale context beschouwd moeten worden. Met name in zijn roman *Julie ou la nouvelle Héloise* nam hij afstand van een universalistische ethiek. In plaats daarvan stelde hij het grensconflict tussen de Zwitserse patriottische deugden en de Franse elegante levensstijl centraal. Uit deze roman blijkt dat het Spartaanse, militante ideaal ook in de ogen van Rousseau herziening behoefde.

Montesquieu en Rousseau zijn wel als representanten van het republikanisme in Frankrijk beschouwd. Uit de analyse van hun werk blijkt dat het Franse politieke denken van vóór de Franse Revolutie veel minder republikeins en 'puriteins' was dan wel is gesuggereerd door feministische en andere historici. De invloed van het 'economisch individualisme' was niet meer weg te denken uit deze politieke traditie. Bovendien wordt duidelijk dat tot ver in de achttiende eeuw de 'economische mens' veeleer geassocieerd werd met vrouwelijkheid of

verwijfdheid en dat de rationalistische en zelfverzekerde 'economische man' een negentiende-eeuwse uitvinding is.

Uit hoofdstuk I

Montesquieu en Rousseau behoorden tot verschillende werelden, gescheiden door generatie en sociale achtergrond. Er was echter een periode waarin een ontmoeting tussen hen erg voor de hand gelegen zou hebben. De plaats waar zij elkaar ontmoet zouden kunnen hebben was het huis van Madame Dupin. Montesquieu verkeerde op vrij intieme voet met haar tot 1751. Onder de indruk van haar charme schreef hij haar vleiende brieven, maar misschien kwam zijn hoffelijkheid ook voort uit het feit dat Madame Dupin zijn wijn kocht. Als Montesquieu en Rousseau elkaar daar ontmoet hadden, hadden zij niet op voet van gelijkheid verkeerd. De salon van Madame Dupin werd bezocht door een select gezelschap. 'Zij ontving graag briljante mensen – edellieden, schrijvers, en mooie vrouwen. In haar huis zag men alleen hertogen, ambassadeurs, en mannen met decoraties ... en de arme Jean-Jacques hoefde zichzelf niet te vleien met de gedachte dat hij een goed figuur zou slaan in zo'n omgeving', schreef Rousseau, terwijl hij zich zijn buitengewone verlegenheid herinnerde en zijn angst dat haar deur voor hem gesloten zou blijven. Hij had dergelijke contacten dringend nodig daar hij niet kon bogen op een adellijke afkomst, noch geld of roem bezat. Rousseau was niet minder onder de indruk van de schoonheid van Madame Dupin dan Montesquieu. Hij durfde haar niet aan te spreken maar schreef haar één amoureuze brief, die ze met zo'n ijzingwekkende kilheid beantwoordde dat Rousseau's hoop voorgoed de bodem ingeslagen werd. Niettemin bleef hij haar trouw bezoeken. Rond 1746, toen hij alle hoop op aanzien en roem had opgegeven, accepteerde hij noodgedwongen Madame Dupin's aanbod om haar secretaris te worden. In die positie assisteerde hij haar bij het schrijven van een bibliografie over de positie van vrouwen. Dit project bracht Rousseau in een nogal gecompliceerde positie toen Montesquieu in 1748 zijn *L'esprit des lois* publiceerde. Madame Dupin nam aanstoot aan enkele passages in dit boek van Montesquieu en ze besloot om aan haar bibliografie een kritiek op Montesquieu's werk toe te voegen. Dit leidde ertoe dat de vriendschap tussen Montesquieu en Madame Dupin bekoelde. Rousseau bevond zich nu in een moeilijk parket. Hij was uit op een carrière als schrijver en had zich aangesloten bij de kring van Diderot, Grimm, D'Alembert en andere *philosophes.* In deze kring werd Montesquieu bewonderd als een vooraanstaand denker en ook voor Rousseau bleef hij altijd 'de illustere Montesquieu'. En nu werd hij ervoor betaald om deze vereerde filosoof te kritiseren. Rousseau benadrukte dan ook in zijn *Confessions* dat hij in dienst van Madame Dupin alleen schreef wat zij hem dicteerde en hij verzweeg zijn betrokkenheid bij de veroordeling van Montes-

quieu's werk. In al zijn werk zou Rousseau veel respect voor Montesquieu tonen, zelfs wanneer hij diens principes kritiseerde.

Terwijl de intellectuele carrières van Montesquieu en Rousseau elkaar kruisten in de salon van Madame Dupin, dreef zij hen ook weer uit elkaar. De betrekking bij Madame Dupin was een vernederende ervaring die Rousseau er wellicht toe aangezet heeft om zich geheel en al terug te trekken uit het elegante leven van Parijs. In 1749 schreef hij zijn *Discours sur les sciences et les arts* waarin hij de ontwikkeling van de beschaving veroordeelde. Het succes van dit vertoog deed Rousseau besluiten zijn leven in overeenstemming te brengen met de morele principes die hij met zoveel kracht verwoord had. Toen hij het bericht ontving dat hij de prijsvraag van de academie van Dijon gewonnen had, herinnerde hij zich weer de republikeinse geestdrift die hem als jongen bezield had, 'die eerste heilzame uitwerking van heldendom en deugd die mijn vader, mijn geboorteland, en Plutarchus gezaaid hadden in mijn jeugd'. Met de herontdekking van deze jeugdige, republikeinse idealen sloeg Rousseau een weg in die hem zou scheiden van zijn intellectuele vrienden. Die weg zou hem ook tot een opponent van Montesquieu maken in wat ik aangeduid heb als het debat over 'de verwijfde natie'. Het feit echter dat zij enige tijd in hetzelfde sociale en intellectuele milieu verkeerden, kan ons er aan herinneren dat hun perspectieven ondanks de contrasten ook mogelijke raakpunten hadden.

Stellingen:

De voorstelling van de 'homo economicus' als zelfverzekerde, rationalistische *man* is een negentiende-eeuwse uitvinding. Tot ver in de achttiende eeuw wordt de 'economische mens' geassocieerd met vrouwelijkheid of verwijfdheid. (J.G.A. Popock, 'The Mobility of Property and the Rise of Eighteenth-Century Sociology')

Tot eind achttiende eeuw hadden de letteren meer aanzien in Frankrijk dan de natuurwetenschappen. De cultivering van stijl stond hoog in aanzien, getuige de uitspraak 'style est l'homme même'. De typering 'style est la femme même' zou nog beter geweest zijn, daar vrouwen via de salons een vooraanstaande rol speelden in de ontwikkeling van een elegante spreek- en schrijfcultuur.

Josine Blok

Amazones antianeirai

Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaïsch Griekenland

Groningen (Egbert Forsten) 1991
407 blz., *f* 70,-

Op 31 oktober 1991 promoveerde Josine Blok aan de RU Leiden tot doctor in de letteren. Het proefschrift bestaat uit twee delen, waarvan de inhoud in de subtitel is omschreven. Deel II behandelt het oudste materiaal dat van de Amazonenmythe getuigt. De betekenis van de Amazonen in de Griekse archaïsche cultuur (ca. 800-500 voor Christus) blijkt ten nauwste verbonden te zijn met het Homerische heldendicht. Zo vormt het verhaal over de Amazonenkoningin Penthesileia een episode in een epos getiteld *Aethiopis*. Aan het slot van hoofdstuk III wordt een eerste balans opgemaakt; daaraan is het volgende fragment ontleend. De voetnoten zijn weggelaten; enkele (Griekse) kernbegrippen zijn kort toegelicht.

De Amazonen zijn uiterst ambigue wezens, die op ingewikkelde wijze mannelijkheid en vrouwelijkheid in zich verenigen. Juist in het epos kon deze ambiguïteit gestalte krijgen. Mannelijk is de strijdbaarheid van de Amazonen, aangegeven met de bewapening en wapenrusting in het beeldmateriaal, in het woord [aristeia][1] dat Penthesileia in de overgeleverde samenvatting van de *Aethiopis* kenmerkt als een [aristos],[2] in het [kleos][3] dat Penthesileia zich derhalve moet hebben verworven en dat is neergelegd in de stof van de *Aethiopis*. Deze mannelijkheid is ook latent te vinden in de epische formule,[4] waar het ethnicon[5] [Amazones], zeker in de context van het epos, deze associatie oproept en waarin

1. [Aristeia]: bewijzen dat men [aristos] (zie noot 2) is in de strijd, dus heldenmoed tonen en glansrijk de tegenstander overwinnen.
2. [Aristos], plur. [aristoi]: de beste man, d.w.z. hij die uitblinkt in de strijd (en de voornaamste plaats bekleedt in de raad van mannen). Vandaar ook: de beste strijder na zijn heroïsche dood.
3. [Kleos]: de roem, die iemand zich verwerft en die in de vorm van traditionele verhalen of gedichten eeuwig bewaard blijft.
4. Formule: vaste, traditioneel overgeleverde woordcombinatie die in een orale voordracht kan worden benut. De Amazonen doen hun intrede in de Griekse verbeeldingswereld – voor zover dat is na te gaan – als de [Amazone antianeirai], de aan mannen gelijkwaardige Amazonen; Homerus, *Ilias* III, p. 189 en VI, p. 186.
5. Ethnicon: benaming van een volk (ethnos). In het Grieks, evenals in het Nederlands, duidt een ethnicon in principe een groep aan die uit mannen en vrouwen bestaat met behulp van het mannelijk meervoud. De spanning tussen het ethnicon [Amazones] als cultureel vastgelegde vorm en zijn inhoud, die uitsluitend vrouwen betreft, is besproken in hfdst. II.

het epitheton [antianeirai] door het begrip 'gelijkwaardigheid' tegelijkertijd 'gelijk aan' als 'verschillend van' mannen aanduidt. Mannelijkheid vloeit ook voort uit hun afstamming van Ares, de god die bij uitstek in staat is de strijdersnatuur van de Amazonen op te roepen. Mannelijk is met name de [thumos][6] van de Amazone, die verantwoordelijk is voor haar mateloze strijdlust en die met de mentaliteit van de Thraciërs overeenstemt. De mannelijkheid van de Amazonen, kortom, is de kwaliteit van de [anèr],[7] in contrast met de natuur van de vrouw, een wezenlijke eigenschap die zich toont in hun [andreia][8] daden. De strijdersuitrusting maakt ook visueel de Amazonen aan mannen gelijk.

Maar de Amazonen zijn ook vrouwelijk. Vrouwelijk is in de eerste plaats hun lichaam, dat in het Attische zwartfigurige vaatwerk wit is weergegeven. De dierenhuid die Penthesileia dan draagt is een attribuut, dat naar exces verwijst en vervolgens naar vrouwelijkheid door zijn associatie met de maenaden. De plaatsen waar de Amazonenkoningin dodelijk gewond wordt, de hals en de borst, zijn bij uitstek de lichaamsdelen waar vrouwen een gewelddadige dood ondergaan. De taal drukt de vrouwelijkheid van de Amazonen op verschillende wijzen uit: grammaticaal zijn de Amazonen altijd vrouwelijk, de namen van de Amazonen zijn dat eveneens en het al eerder genoemde epitheton [antianeirai] verwijst tegelijkertijd naar vrouwelijkheid en mannelijkheid. De latere voortplantingsverhalen, tenslotte, evenals de Griekse etymologieën geven overduidelijk aan dat de Amazonen als volk uitsluitend uit vrouwen bestaan. De betekenis van het vrouwelijk lichaam van de Amazonen komt nog nader aan de orde.

Kortom, de ambigue natuur van de epische Amazonen bestaat uit de aanwezigheid van een mannelijke [thumos] in een vrouwelijk lichaam. De [thumos] geeft deze vrouwen het recht om te strijden, juist deze combinatie maakt de Amazonen [antianeirai]: vrouwen die aan mannen gelijkwaardig zijn. Deze ambiguïteit heeft verschillende aspecten en verschillende consequenties.

Laten we eerst vaststellen, dat deze ambiguïteit van het Amazonenvolk geen onmiddellijke parallel heeft in de Griekse mythen. Kentauren zijn een lichamelijke hybride, bestaande uit paard en mens, een toestand waarop hun geestelijke conditie aansluit. Ook hermafrodieten, die tegelijkertijd mannelijk en vrouwelijk zijn, tonen deze natuur in hun lichamelijke staat. Echte monsters zijn eveneens lichamelijke composieten, zoals de Chimaira die uit drie verschillende dieren bestaat, of Medousa, een vrouwelijk wezen met slangenhaar. De Amazonen bezitten echter geen lichamelijk hybride natuur. Lichamelijk zijn zij volledig vrouwelijk, maar hun [thumos] is mannelijk en beide aspecten zijn naar menselijke maatstaven gemodelleerd.

Deze menselijkheid hangt samen met de genese, ontwikkeling en functie

6. [Thumos]: psychische instantie in de mens waar zich gevoelens en meningen verenigen tot een geestesgesteldheid; min of meer vergelijkbaar met de ziel.
7. [Anèr], gen. [andros]: man. Afhankelijk van de context heeft dit woord verschillende connotaties, die meer de lichamelijke dan wel de mentale betekenis benadrukken. Vgl. [anti-anèr-a-i].
8. [Andreia]: mannelijkheid als sociaal-culturele, ook wel mentale kwaliteit.

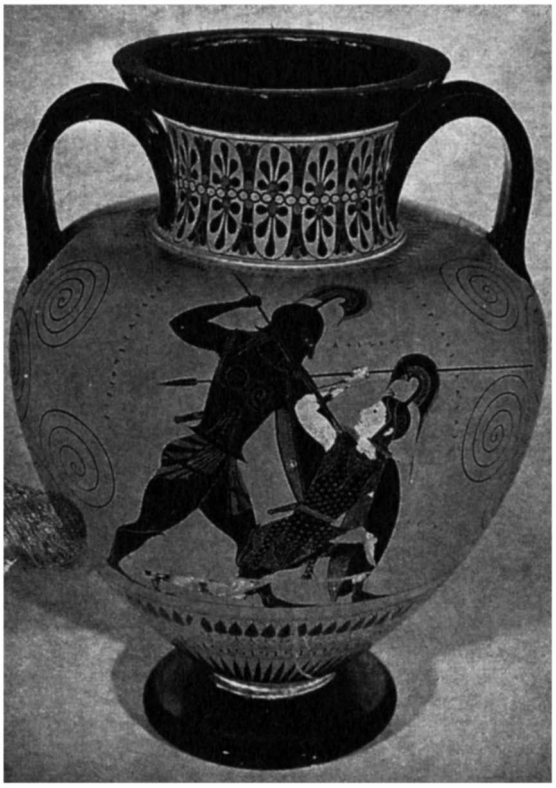

van de Amazonen in de wereld van de epische heroën. (...) Het is niet toevallig, dat Penthesileia tegenover Achilles een plaats inneemt tussen Hektor en Memnon. In Hektor overwint Achilles de mannelijke heros, in Penthesileia de vrouwelijke heros, wellicht afkomstig uit Thracië, en in Memnon de Aitiopiër, mannelijk maar uit een andere wereld. In deze drie opponenten overwint Achilles derhalve alle denkbare menselijke tegenstanders, die op de voorwaarden van het epos aan hem gelijkwaardig zijn en dus als tegenstanders kunnen optreden, maar die eveneens respectievelijk de eigen wereld en de andere wereld vertegenwoordigen. Dit menselijke, heroïsche aspect kan verklaren waarom de Amazonen nimmer als monsters gelden, in weerwil van hun buitenwereldlijke karakter. (...)

De Amazonen zijn zeker Anderen: bij de Grieken is het strijden voorbehouden aan mannen en hoort een mannelijke [thumos] in een mannelijk lichaam thuis. Dat betekent echter niet dat de Amazonen absoluut tegengesteld zijn aan de Grieken. Het mannelijke element in de Amazonen is volkomen vergelijkbaar met dat van de Griekse mannen: Ares inspireert de [thumos] van beide volken

tot de strijd. De vrouwelijkheid van de Amazonen leidt echter potentieel tot een gebrek aan maat. In dit opzicht zijn de Amazonen als Thraciërs, zodat hun attitude als strijders een analogie kan vertonen met ongedisciplineerde [eroos]. Op het slagveld zijn de Amazonen echter gerespecteerde, als gelijkwaardig erkende menselijke tegenstanders, die ook in hun wapenrusting en bewapening het spiegelbeeld vormen van de Grieken. De voorstelling van de Amazonen, onder meer als dochters van de Griekse oorlogsgod Ares, is uiteindelijk gebaseerd op Griekse waarden: de Amazonenstrijd is niet te beschrijven zonder een beroep te doen op een begrip van de Griekse heroïek. Op de afbeeldingen bezitten de Amazonen veelal ieder een Griekse naam, zoals in de literaire traditie nog talloze Amazonenamen aan het oudere bestand zouden worden toegevoegd. Op deze wijze vertonen de Amazonen de combinatie van eigen met niet-eigen elementen die de projectie van de Ander typeert.

De Amazonologie[9] toont een relatief concrete interpretatie van de Amazonen-ambiguïteit. Op het niveau van de sociale organisatie, de seksualiteit en de verwantschap leidt de combinatie van mannelijkheid en vrouwelijkheid tot problemen, die vanaf de klassieke tijd de aandacht gevangen hielden. De discussie die vooral in de Griekse geleerde literatuur te vinden is, tekent de intellectuele respons op de mythische traditie, die ook in de beeldende kunst van de tweede helft van de 6e eeuw en in de Attische tragedies op verschillende wijzen tot uitdrukking komt. Het Amazonenmotief bood zeker stof tot nadenken. Mannen zijn van de Amazonengemeenschap uitgesloten, de oerverwekker Ares heeft de Amazonen van een zo strijdbare [thumos] voorzien dat mannen voor de bij uitstek mannelijke strijdersfunctie niet nodig zijn: in de [andreia] is al voorzien. Dan rest het vraagstuk van de lichamelijke, seksuele component in de voortplanting, dat tot de vele interpretaties aanleiding heeft gegeven die ik met het begrip Amazonologie heb samengevat. Deze interpretaties zijn, hoe uitvoerig ook, uiteindelijk beperkt in strekking, appendices bij de oorspronkelijke, wezenlijke ambiguïteit van de [Amazones antianeirai]. De Amazonologie gaat immers uitvoerig in op het vrouwelijk lichaam van de Amazonen met de daarin aanwezige capaciteit tot voortplanting. Deze concentratie van de aandacht heeft twee grote voordelen. Ten eerste komt zo ogenschijnlijk een oplossing tot stand voor het probleem hoe de Amazonen, als exclusief vrouwenvolk, toch in leven kunnen blijven om telkens weer vanachter de grens van de bekende wereld tevoorschijn te komen. In de tweede plaats leidt deze gedachtengang de aandacht af van de strijdersrol van de Amazonen, van hun mannelijke [thumos]. Dat lijkt paradoxaal: de voortplanting van de Amazonen is immers alleen een probleem omdat hun veelgeroemde strijdbaarheid een 'gewoon' huwelijk onmogelijk maakt. Toch meen ik, dat deze zorg om de voortplanting het voordeel biedt de strijdersfunctie naar de achtergrond te dringen. Juist in hun rol als strijders plaatsen de Amazonen de Griekse mannen voor een veel groter probleem, zelfs

9. Amazonologie: een begrip waarmee ik de post-epische, veelal half-geleerde exegese van de Amazonenmythe aanduid.

voor een onoplosbaar dilemma. Dit brengt ons terug naar de heroïek en het epos.

Het is een in de Griekse cultuur fundamenteel beginsel dat mannen strijden. De man, die in het epos een andere man als opponent op het slagveld tegemoet treedt, (h)erkent deze als een mens van een wezenlijk gelijke identiteit. Het epos betrekt beide mannen nog in het bijzonder op elkaar omdat de heroïsche roem van deze gelijkheid afhankelijk is. Beiden streven naar de kwaliteit van [aristos], zowel in het leven als na de dood. Er is hier geen sprake van een projectie tot Ander, er is een ander die in wezen is als de 'ego' zelf. De overwinning is aan hem, die de grootste strijdkracht bezit; 'waren zij in [thumos] gelijk, dan zou de een de ander, dan wel de ander de een overwinnen'. De goden kunnen de [thumos] van een van beiden versterken of verzwakken en zo tot de uitslag bijdragen. Maar de fundamentele gelijkheid van beide opponenten vormt de voorwaarde tot alle verdere ensceneringen van de epische heroïek.

Als een vrouw het slagveld betreedt, wordt dit gelijkheidsbeginsel verstoord. Waarom precies, waarin is een vrouw niet-mannelijk? Uit de discussie over het woord [anèr] zijn twee betekenissen gebleken: het lichamelijk verschil, dat tot betrekkingen tussen de seksen kan leiden op grond van [philia] of [eroos], en het kwalitatieve verschil tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, dat uitdrukkelijk als exclusief wordt voorgesteld omdat dit onderscheid nooit wezenlijk en volledig is. (...)

Het mannelijk lichaam is een indicatie van, maar geen zekere garantie voor de ultieme kwaliteit van [andreia]. In het algemeen mag men hieruit afleiden, dat normaal gesproken een man en een vrouw elk beide aspecten van het sekseverschil in zich verenigen, maar dat de sekse van een lichaam nooit absolute zekerheid verschaft over de sekse als psychische kwaliteit.

Tegen deze achtergrond is het strijden tegen een vrouw riskant voor de mannelijke identiteit van een heros, en derhalve cultureel abject gedrag. Een man hoort een vrouw niet gewapend als opponent tegemoet te treden, want een vrouw is een onwaardige tegenstander; een vrouw te doden is in principe een schande. De Amazonen nemen in dit opzicht een uitzonderlijke plaats in: zij zijn immers vrouwen die wèl strijden. Griekse mannen kunnen dan ook alleen hen als volwaardige opponenten bejegenen omdat de Amazonen [antianeirai] zijn. Alle aandacht moet dan gevestigd blijven op het mannelijke van de Amazonen, terwijl het vrouwelijke, hun lichaam, bijvoorbeeld door een kuras aan het zicht onttrokken moet zijn. Paradoxaal genoeg moet derhalve allerwege verhuld blijven wat de traditie met grote stelligheid geponeerd had en met even grote inzet bleef etaleren: het feit dat de Amazonen vrouwen zijn. Deze ambivalentie bleek ook al aanwezig in de epische formule: het lichamelijke, vrouwelijke en dus potentieel seksuele aspect van de Amazonen werd in de opeenvolgende betekenissen, die de formule herbergt, ondergeschikt aan hun optreden als strijders. Het dilemma strekt zich echter nog verder uit.

Wanneer iemand sterft en dus ook als een strijder sneuvelt, verlaat zijn

[thumos] zijn lichaam. Ook de [psuchè] verlaat het lichaam; deze entiteit gaat naar de Hades, waar de [thumos] blijft is niet duidelijk. Het [menos], een derde geestesinstantie in de Homerische mens, beëindigt bij de dood zijn functies maar verlaat het lichaam niet. Wanneer nu het mannelijke van de Amazonen in hun [thumos] berust, zal precies de essentiële instantie die de Amazonen tot gelijkwaardige en zelfs geduchte tegenstanders maakt, na het sterven zijn verdwenen. Wat dan rest, is een vrouwelijk lijk. Dit gegeven maakt het probleem ten volle zichtbaar. Het strijden met een Amazone is een heroïsche daad, een strijd van man tegen 'man'. Als de Amazonen gedood is loopt echter de eer van de overwinnaar gevaar: de aan mannen gelijkwaardige opponent is immers veranderd in een dode vrouw. Om te vermijden dat de potentiële schande van de mannelijke heros virulent wordt, moet derhalve een duidelijke markering van de vrouwelijkheid van de Amazone achterwege blijven. (...)

Het lichaam van een heros blijft ... als mannelijk herkenbaar; op het vaatwerk zijn de genitaliën altijd duidelijk zichtbaar aangegeven. Als lijk is het mannelijk lichaam een edel object en voorwerp van beschouwing. De Amazonen zijn echter tot in de klassieke periode nimmer naakt; ook als zij op de grond liggen – dood? of toch zwaargewond? – dragen zij nog hun volledige wapenrusting en chiton, hun vrouwelijk lichaam mag niet worden vertoond. (...) De significante vergelijking is hier, eventueel onder een kuras, de mannelijke, heroïsche naaktheid, die niet vertaald is in een vergelijkbare weergave van de Amazonen. Wat de kleding betreft nemen de Amazonen – opnieuw – een eigen plaats in tussen de mannelijke heroën en de vrouwen. (...)

Marianne van den Wijngaard

Reinventing the sexes

Feminism and biomedical construction of femininity and masculinity 1959-1985

Op 4 december 1991 promoveerde Marianne van den Wijngaard aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift beschrijft hoe opvattingen over vrouwen en mannen een rol spelen in de ontwikkeling van kennis. Het betreft een voorbeeldstudie over de uit 1959 daterende organisatietheorie, een theorie over het verband tussen prenatale invloed van hormonen op de hersenen en later vrouwelijk of mannelijk gedrag. Het analysemateriaal voor dit proefschrift, biomedische onderzoekspublikaties uit de periode 1959-1985, werd gepubliceerd in een periode waarin opvattingen over vrouwen en mannen aan verandering onderhevig waren. Deze verandering bleek gevolgen te hebben voor het gebruik van modellen, methoden en dus ook de resultaten van het onderzoek, evenals

voor de medische behandelingen gebaseerd op de ontwikkelde kennis. Het onderstaande fragment is een vertaling, ontleend aan het laatste hoofdstuk. Het boek is uitgegeven door Eburon te Delft en kost *f* 39,50.

5.6. Feminisme herzien

Tot voor kort was feministisch onderzoek vooral gericht op sociale verschijnselen in relatie tot gender of 'vrouwelijkheid'. Feministische theoretici beschouwden biologische kennis over sekse als niet behorend tot hun onderzoeksdomein. Zij zagen de biologie als een discipline die onbelangrijk was voor sociale verandering. Sommigen leverden kritiek op 'deterministische' of stereotyperende resultaten, bijvoorbeeld op het idee dat effecten van prenatale hormonen op de ontwikkeling van de hersenen de oorzaak zouden zijn van ambities voor het moederschap.

Ironisch genoeg, te meer daar biomedici trachtten externe invloeden op hun onderzoek te vermijden, droeg het feminisme bij aan de verbreiding van het idee dat aangeboren factoren een rol spelen bij vrouwelijkheid en mannelijkheid in de hersenen en in gedrag. De door feministische onderzoeksters gestelde vragen omtrent vrouwelijk seksueel gedrag en omtrent 'echte' psychologische verschillen tussen vrouwen en mannen, maakten de weg vrij voor de biologische dichotomie in een vrouwelijk en een mannelijk brein en vrouwelijk en mannelijk gedrag. Waarschijnlijk zullen feministen dit als een onverwacht en onbedoeld resultaat beschouwen.

Vrouwelijke onderzoekers en feministes echter hadden evenwel ook invloed op een fundamenteel niveau in de produktie van kennis. Hun door het feminisme geïnspireerde vragen maakten 'vrouwelijkheid' zichtbaar èn tot object van onderzoek. Dit leidde tot verandering van bestaande en ontwikkeling van nieuwe onderzoeksconcepten. Deze vrouwen onderschreven het bestaan van een waarheid over de biologische achtergronden van sekseverschillen en de mogelijkheid om deze met wetenschappelijke methoden te ontrafelen.

Andere onderzoekers die eveneens door het feminisme geïnspireerd waren, twijfelden aan de waarheid van de resultaten van biologisch onderzoek naar seksedifferentiatie in de hersenen. Zij bekritiseerden de gebruikte methoden en hadden invloed op de acceptatie van de geproduceerde kennis. De publikaties waarin de onderzoeksmethoden naar prenatale hormooneffecten bij zowel dieren als mensen bekritiseerd werden, waren invloedrijk. Uiteindelijk leidde deze kritiek tot de roep om een biosociaal onderzoeksperspectief. Deze publikaties maakten andere onderzoeksvragen mogelijk en dus andere resultaten. Een voorbeeld zijn Slijpers bevindingen, dat de twijfel van ouders over het geslacht van hun kind, en het feit dat intersekse-kinderen die onder medische behandeling staan, ziek zijn, hun gedrag meer beïnvloeden dan hun afwijkende prenatale hormonen.

Betekent dit dat kritiek op onderzoeksmethoden noodzakelijk is om aan biologisch determinisme te ontkomen? Dergelijke kritiek is waardevol, maar daarnaast wil ik een verandering voorstellen van de feministische perceptie van de biologische en sociale factoren die ons (gedrag) beïnvloeden. In eerdere hoofdstukken bleek hoe neuro-endocrinologisch onderzoek naar sekse afhankelijk is of zelfs het resultaat is van een culturele context. Sekse bleek geen onbevraagbare objectieve eigenschap van het lichaam te zijn. Immers, onderzoekers verplaatsten of breidden de locatie van sekse uit van de geslachtsorganen, via de chemische stoffen die deze produceren – de hormonen – naar de hersenen. Tussen 1959 en 1985 veranderde de betekenis van sekse en deze verandering bleek samen te hangen met hoe belangrijk homoseksualiteit of sekseverschillen, sociaal gezien, waren. In de medische praktijk waar artsen en psychiaters kinderen behandelen die met een onduidelijk geslacht geboren werden, maakte men het universele karakter van de betekenis van sekse letterlijk 'waar'. Evenals eigenschappen vallend onder gender, zoals bestudeerd door psychologen, kreeg biologisch aangeboren sekse een betekenis voor het leven van mensen die een 'normale' vrouw of man wilden worden. Deze betekenis veranderde met de tijd en de plaats waarin onderzoekers sekse of gender als voorwerp van onderzoek kozen. Zoals we zagen hadden onderzoekers in de neuro-endocrinologie van gedrag evenveel moeite als feministen met het onderscheid tussen sekse en gender. Daarmee komen we op de vraag: op welke gronden berust het feministische onderscheid tussen sekse en gender en het onderscheid tussen het biologische en het sociale?

Ik stel voor deze dualiteiten te verlaten en onderzoek te ontwikkelen op basis van het model dat Lynda Birke beschreef. Zij beargumenteerde dat niet slechts interacterende biologische en omgevingsfactoren resulteren in bepaalde gedragscategorieën, maar dat gedrag zelf deel uitmaakt van deze interacties. Zij suggereert dat we biologie, omgeving èn gedrag als drie interacterende factoren zouden moeten opvatten. In dit model is gender, of een eigenschap die we als mannelijk of als vrouwelijk beschouwen, niet de afhankelijke variabele van een interactie tussen sociale en biologische factoren. Gender maakt deel uit van interactieve processen en is geen vaste individuele eigenschap. Volgens Birke: 'Adult gender identity, as woman or as man, can only be understood as the present dynamic point in a continually evolving process which includes the real lived experience of our biological selves as well as the social meaning and economic context of our lives.'

In dit model is dus de sekse/gender-dualiteit getransformeerd tot een dynamisch begrip van gedrag en identiteit. Iemands gender-identiteit is niet langer een onveranderlijk onderdeel van haar/zijn eigenschappen. Gender wordt gedurende het leven voortdurend gereconstrueerd door sociaal-biologische gebeurtenissen zoals menstruatie, seksuele activiteit, bevalling en ouderschap of afwezigheid van een of meer van deze gebeurtenissen. Individuele genderreconstructies leiden uiteindelijk tot verandering van maatschappelijke betekenis van soci-

aal-biologische gebeurtenissen. Vroeger impliceerde mannelijkheid bijvoorbeeld in de eerste plaats economische verantwoordelijkheid voor een gezin en dus carrière. Nu kan het ook zorg voor kinderen en relatie betekenen.

Deze manier van denken over gender geeft ons de ruimte om ons biologische zelf te beleven als onderdeel van complexe sociale interactieve processen. Deze processen kunnen iemands leven veranderen en kunnen ook historisch gezien verandering inhouden voor de verwachting van vrouwen en mannen ten opzichte van elkaar. Zeker als de sociale en economische context van het leven van mensen verandert. Op zichzelf kan het biologische noch het sociale iets vastleggen voor onze gedragingen of vaardigheden.

5.7. De toekomst van 'science en gender'

In deze voorbeeldstudie over de ontwikkeling van kennis gebaseerd op de organisatietheorie, zagen we hoe ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid daarbij een belangrijke rol speelden. Publikaties van diverse feministische theoreticae tonen aan dat dit onderzoeksgebied niet het enige biologische vakgebied is dat door deze ideeën beïnvloed is. Ruth Hubbard publiceerde een artikel getiteld: 'Have only men evolved?', waarin zij liet zien op welke manieren ideeën over mannen en vrouwen aanwezig zijn in de evolutiebiologie. Ook Elizabeth Fischer en Sarah Blaffer Hardy beschreven in welke aannames in de huidige evolutietheorie de rol van vrouwen over het hoofd gezien of onderschat is. Zij bekritiseerden de ideeën over bepaalde mechanismen waarvan men nu denkt dat ze belangrijk zijn bij evolutionaire processen. Elaine Morgan en anderen ontwikkelden alternatieve theorieën voor de evolutie van de mens, berustend op hetzelfde feitenmateriaal als de gangbare theorie over dit onderwerp. In deze theorieën is niet de man-de-jager, maar de vrouw-de-verzamelaar het aangrijpingspunt in evolutionaire processen. Deze alternatieve theorieën maakten duidelijk dat de interpretatie van de feiten in hoge mate afhangt van de vooronderstellingen van onderzoekers. Mogelijk kan een integratie van de traditionele en de nieuwe zienswijze leiden tot de ontwikkeling van minder eenzijdige kennis.

Onderzoekers in tal van vakgebieden baseren zich tot op zekere hoogte op kennis over de evolutie van mensen. Ruth Bleier maakte een opsomming: anatomie en fysiologie van primaten, onderzoek naar diergedrag, fysische antropologie en paleontologie, psycho-biologie, fysiologie van seksualiteit en reproduktie, populatie-genetica, evolutionaire en ecologische veld-biologie en sociale of culturele antropologie. We kunnen dus verwachten dat de vraag naar de rol van opvattingen over mannen en vrouwen, of begrippen die geassocieerd zijn met vrouwelijkheid of mannelijkheid, binnen deze onderzoeksgebieden belangwekkende onderzoeksresultaten zullen opleveren. Daarom is mijn suggestie dat omwille van vernieuwing van het onderzoek en de ontwikkeling van minder eenzijdige kennis het gebruik van begrippen die met mannelijkheid en vrouwelijkheid

zijn geassocieerd, bediscussieerd wordt door onderzoekers. Nog belangrijker is dat studenten, de nieuwe generatie onderzoekers, geïnformeerd worden over de manier waarop dergelijke begrippen een rol kunnen spelen in onderzoek.

De conclusie dat ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol spelen in de ontwikkeling van wetenschap heeft betekenis voor toekomstig onderzoek. Tot nu toe lokaliseerden feministische verklaringen de oorsprong van 'gendered science' in het feit dat het mannen waren die gewoonlijk de onderzoeksvragen stelden. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat dit feit slechts een deel van het probleem is. De relatie tussen wetenschap en sekse is veel complexer dan eerdere studies suggereerden. Sociaal-culturele beelden over vrouwelijkheid en mannelijkheid en sociale omstandigheden binnen de wetenschap zelf hebben invloed op de ontwikkeling van kennis en omgekeerd. Dit betekent niet dat er geen relatie is tussen individuele onderzoekers en culturele beelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Volgens de wetenschapssocioloog Downey beperkt de identiteit van een onderzoeker de mogelijke betekenissen van onderzoeksvragen, hypothesen en theorieën. Deze werkt als een interpretatieve 'lens' en levert een betekeniscriterium. Er zijn echter altijd mogelijkheden tot verandering. Individuen zijn nooit beperkt tot handelingen die consistent zijn met eerder vastgelegde identiteiten. Deze reeds gevormde identiteiten beperken echter wel de reikwijdte van elk oordeel.

Analyse van de relatie tussen ontwikkeling van kennis en sociale omstandigheden betreffende de seksen blijkt een krachtig instrument te zijn voor de verandering van de relatie tussen sekse en wetenschap. Dergelijke analyses leveren ons kennis over sociale en cognitieve omstandigheden die veranderbaar zijn. Onderzoekers kunnen vragen stellen over de relatie tussen de historische context en het ontwerp van een wetenschappelijke theorie of concept en in welke vorm een theorie of concept in hedendaags onderzoek nog in gebruik is. In dit onderzoek bleek hoe gebruikte onderzoeksconcepten veranderden binnen een veranderende historische context. De nieuwe vragen over de ontwikkeling van vrouwelijk seksueel gedrag bijvoorbeeld, die mogelijk werden binnen de context van het feminisme, transformeerden de locatie van de essentie van vrouwelijkheid van de geslachtsorganen, via 'vrouwelijke' hormonen naar een 'neurologische' vrouwelijkheid in de jaren zeventig. In de jaren negentig bleek deze transformatie de ontwikkeling van neurologische verklaringen voor verschillen in vaardigheden tussen vrouwen en mannen bespoedigd te hebben. De vragen over wetenschappelijke concepten en theorieën met betrekking tot sekse stellen ons in staat om deze uitspraken, die eerder als 'natuurlijk' beschouwd werden, binnen de context van de periode waarin zij ontstonden te plaatsen.

Verslagen van bijeenkomsten

Annemieke Keunen
Vijftien jaar Vrouwengeschiedenis
Verslag van de derde lustrumviering van de *Vereniging voor Vrouwengeschiedenis*
Amsterdam, 16 november 1991
en van het daarbij gepresenteerde boek:
In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland
Sylvia Dumont, Marja Otten, Jet Spits en Marjolein Zaal (red.)
Zutphen (Walburg Pers) 1991
192 blz., *f* 39,50

Feest! De Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) bestond in 1991 vijftien jaar en dat werd gevierd op een druk bezochte middag met lezingen, de uitreiking van een erelidmaatschap èn de presentatie van een jubileumboek *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland.* Voor veel van de aanwezigen fungeerde de bijeenkomst als een eerste reünie van de VVG. De lezingen werden verzorgd door Selma Leydesdorff en Karin Jusek. Leydesdorff hield een persoonlijk verhaal over haar beleving van de beginperiode van de VVG, Jusek deed helder verslag van haar onderzoek naar de prostitutiekwestie in Wenen rond 1900.

'De vereniging was en is een zeer bedrijvig netwerk dat weliswaar interne conflicten heeft gekend, maar desondanks een van de weinige organisaties binnen vrouwenstudies dat een eigen gezicht naar buiten heeft. Dit succes is met name te danken aan de tomeloze inzet en het enthousiasme van de vele individuele leden die de VVG in haar geschiedenis heeft gekend' (p. 168). Met deze woorden besluit Willy-Anne van der Heijden haar overzicht van de geschiedenis van de VVG in de bundel *In haar verleden ingewijd.* In de vijftien jaar van haar bestaan is de VVG veranderd van een horizontaal georganiseerd landelijk samenwerkingsverband tussen met name universitaire vrouwengeschiedenisgroepen, tot een verticaal georganiseerde vereniging met een lijvig beleidsplan en internationale contacten. De VVG heeft dan ook reeds drie maal haar naam aangepast.

De activiteiten van deze vereniging zijn veelzijdig. Vanaf de oprichting stonden diverse zaken op de politieke agenda: meer aandacht voor vrouwen in het geschiedenisonderwijs, het aanstellen van docentes met vrouwengeschiedenis als specialisatie, aantonen dat vrouwen wel degelijk in bronnenmateriaal te vinden zijn, het populariseren van het onderzoek enzovoort. Een aantal van deze zaken is in de afgelopen jaren verwezenlijkt. Aan andere is helaas nog maar weinig gehoor gegeven. Diverse spreeksters op de dag en auteurs in de bundel noemen het gemis aan een hooglerares vrouwengeschiedenis en het onbegrijpelijke besluit van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen om één jaar voordat het CSE-onderdeel vrouwengeschiedenis voor het eerst werd afgenomen, de subsidie voor het informatiebureau van de VVG te stoppen.

Van het begin af aan is bewust getracht om onderzoeksresultaten onder de aandacht van een breed publiek te brengen. Dit gebeurt middels de publikatiereeks *Tipje van de sluier* en het organiseren van themadagen. Het hoogtepunt van deze ontwikkeling vormt natuurlijk het feit dat in 1990 en 1991 een onderwerp uit de vrouwengeschiedenis in het Centraal Schriftelijk Eindexamen (CSE) geschiedenis werd opgenomen. Maria Grever noemt dit met recht een wereldprimeur. In haar vlot geschreven artikel zet zij uiteen hoeveel verzet er op landelijk politiek niveau en uit de onderwijswereld tegen dit plan bestond. Mevrouw Ginjaar-Maas, de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, verrichtte veel lobbywerk ten gunste van het CSE-vrouwengeschiedenis. Tijdens de lustrumviering werd zij dan ook beloond met het eerste erelidmaatschap van de Vereniging.

Grever zet in haar artikel de opmerkelijke resultaten van het CSE-vrouwengeschiedenis op een rij. Tot 1990 scoorden meisjes bij het CSE-geschiede-

nis altijd slechter dan jongens, ook al kiezen meisjes vaker geschiedenis dan jongens. In 1990 en 1991 halen de jongens voor het CSE-onderdeel 'De Tweede Wereldoorlog' op alle onderwijsniveaus betere resultaten dan de meisjes. Maar, voor het CSE-onderdeel 'Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten, 1929-1969' behalen meisjes op drie van de vier onderwijsniveaus (mavo-D, havo en het vwo) betere resultaten dan jongens. Alleen voor het mavo-C niveau gaat dit niet op. Voor dit laatste geeft Grever helaas geen verklaring. Zou het zo zijn dat het onderdeel inhoudelijk helemaal niet aansloot bij de belangstelling van de mavo-C meisjes of sterker; dat ze niet met zoiets als vrouwengeschiedenis geassocieerd willen worden? Een interessant gegeven om in de toekomst rekening mee te houden. Voor het vwo betekende een en ander dat meisjes het eindexamen geschiedenis als geheel, voor het eerst beter hebben gemaakt dan jongens. Dit wordt aantoonbaar veroorzaakt door het CSE-vrouwengeschiedenis. Maria Grever spreekt de hoop uit dat dit resultaat in de toekomst ook voor de andere niveaus het geval zal zijn.

In het boek *In haar verleden ingewijd* staat ook één artikel over een periode van ver voor de VVG-tijd. In 'Een schatkamer van feministische kostbaarheden', doet Jolande Withuis verslag van de beginperiode van het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging (IAV) (1935-1952). Ze beschrijft hoe vrouwen zich in de jaren dertig bewust waren van de schat aan materiaal van en over vrouwen dat verzameld en bewaard zou moeten worden en geeft antwoord op de vraag wie waarom wat wilde bewaren. Withuis tekent daarbij fraai de sfeer waarin een groep vrouwen samen probeerde om hun eigen archiefbewaarplaats in te richten en hoe men in de loop der jaren van mening veranderde over de aard en het doel van de aan te leggen collectie. Het IAV fungeerde voor vrouwen als ontmoetingsplaats en men kwam elkaar ook bij vele andere activiteiten tegen. Withuis noemt de actieve dames van vóór de Tweede Wereldoorlog een vrouwennetwerk *avant-la-lettre*. Voor een ieder die geïnteresseerd is in de achtergronden van hoe een archiefcollectie wordt opgebouwd en het IAV in het bijzonder, is dit een zeer boeiend artikel.

Hoe vrouwengeschiedenis de afgelopen vijftien jaar inhoudelijk vorm heeft gekregen, komt uitvoerig in de bundel *In haar verleden ingewijd* aan de orde. Wat dit betreft spraken Selma Leydesdorff en Bernadette de Wit, die het eerste exemplaar van het boek in ontvangst mocht nemen, op 16 november over het boek als 'een nette bundel'. Daarin hebben zij helemaal gelijk. Uit de interviews en artikelen spreekt namelijk een hoop worsteling met de richting van het vakgebied. Openlijk wordt beschreven of verteld hoe die worstelingen tot felle of juist langdurig sluimerende confrontaties tussen opvattingen en personen hebben geleid. De oorzaken hiervan hebben niet alleen te maken met spanningen op het terrein van de wetenschappelijke richting van vrouwengeschiedenis maar ook met praktische politieke keuzes, of juist een combinatie van beide, terug te voeren tot de beginperiode van de VVG. In de jaren zeventig trachtten vrouwen de politieke eisen van de vrouwenbeweging en het doen van historisch onderzoek met elkaar te verenigen. Men wilde de strijd van de vrouwenbeweging historisch onderbouwen: 'alle andere motieven om onderzoek te doen leken mij nutteloos', zegt Suzanne van Norden in een interview met Maria Henneman (p. 173). En in alle interviews wordt duidelijk dat de vrouwen de 'ontdekking' van vrouwengeschiedenis waardoor hun feministische idealen en geschiedenisstudie konden samengaan, zeer belangrijk vonden: 'toen was ik verkocht' (Van der Burg, p. 179), 'Ik werd er leergierig door en er ging een wereld voor me open' (Matthée, p. 125), 'Vrouwengeschiedenis is de kern van mijn studietijd geweest' (Van Norden p. 172). De relatie tussen politiek engagement en historisch onderzoek ontwaakte. Inmiddels is de directe relatie tussen de vrouwenbeweging en vrouwengeschiedenis onderzoek losgelaten. De verstandhouding tussen politiek engagement en historisch onderzoek is echter gebleven en de aard daarvan leidt tot op de dag van vandaag tot vele misverstanden en meningsverschillen.

Francisca de Haan heeft een aantal daarvan op een rijtje gezet in haar artikel 'Na vijftien jaren. Vrouwengeschiedenis in Nederland'. Op felle toon stelt ze dat de redacties van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* vanaf 1980 jarenlang één

soort vrouwengeschiedenis voorstonden en andere opvattingen buitensloten. Ze doelt hierbij met name op de jaren bestaande controverse tussen vrouwen die zich meer afficheerden met een onderzoekstraditie die bekend staat onder termen als 'herstory' of 'vrouwencultuur' tegenover de onderzoekstraditie die De Haan de 'integrationistische' noemt. In beide tradities is het doel doorslaggevend; bij herstory koos men ervoor 'een (meer) "autonome" feministische traditie te creëren en oriënteerde men zich op vrouwenstudies en feministische theorie' (p. 31). Francisca de Haan vindt dat de Jaarboekredacties eenzijdig voor de andere traditie kozen. Deze stond voor integratie en oriënteerde zich in haar ogen vooral op de traditionele geschiedwetenschap. Ze noemt dit de 'integratie of autonomie'-controverse. De Haan betreurt het dat hierover binnen de vrouwengeschiedeniswereld maar geen openlijke discussie van de grond wilde komen. Ik vind het jammer dat ze in haar artikel geen preciezer onderscheid maakt tussen wetenschappelijke opvattingen, die natuurlijk mede door politieke voorkeuren beïnvloed worden, en praktisch politiek beleid met name over de vraag of vrouwengeschiedenis nu een apart vakgebied moet zijn of niet. Naar mijn mening lopen die twee zaken namelijk voortdurend door elkaar heen en lijken ze onlosmakelijk met elkaar verbonden. En dat staat een vruchtbare discussie over de grondslagen en richting van het vakgebied in de weg want zo'n discussie moet gevoerd kunnen worden zonder dat de politieke praktijk onmiddellijk mogelijkheden uitsluit.

Dat een dergelijke discussie binnen vrouwengeschiedeniskringen moeizaam is, heeft mijns inziens vooral te maken met de voortdurende spanning waaraan dit jonge onderzoeksterrein onderhevig is. Verschillende spreeksters wezen er ook op: er bestaat van buitenaf nog steeds een nimmer aflatende stroom negatieve reacties ten aanzien van het bestaansrecht van deze nieuwe onderzoekstraditie en wel zo erg, dat zelfs beoefenaarsters van vrouwengeschiedenis zich regelmatig van het onderzoeksterrein distantiëren. Dit leidt op zijn beurt weer tot wrijving binnen het kleine vrouwengeschiedeniswereldje.

Gezien de vele mogelijkheden tot stevige discussie, was het een nogal keurig feestje op 16 november. Het enige opwindende dat plaatsvond was dat Helen Kamperveen (actrice) getooid in een feestjurk met veel bloemen, halverwege de middag onverwachts kwam 'boren' (Sranang voor ongevraagd bij een feestje binnenvallen) en het publiek vroeg waarom zwarte vrouwen nog maar zo weinig aandacht hadden gekregen in de vrouwengeschiedschrijving. Aan de ietwat gegeneerde reactie van het publiek te merken, gedroeg zij zich veel te brutaal en luidruchtig, nog afgezien van het feit dat zij een van de meer gevoelige punten uit het verenigingsverleden oprakelde. Het lijkt me dat ze het goede voorbeeld gaf door openlijk en vrolijk, een aantal heikele punten aan te snijden.

Francisca de Haan

Tegen de stroom in? Een historische benadering van het patriarchaat

Bespreking van een lezing en seminar van Gerda Lerner aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 oktober 1991

De Amerikaanse historica Gerda Lerner was in oktober 1991 een dag te gast bij de studierichting Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij maakte dit bezoek op doorreis naar het Rockefeller Foundation Study Centre in Bellagio, waar ze de laatste hand ging leggen aan het tweede deel van een werk met de overkoepelende titel *Women and history*. Het eerste deel, *The creation of patriarchy*, verscheen in 1986. De term 'patriarchaat' is in kringen van feministische historicae niet populair. Het wordt geassocieerd met een 'a-historische' benadering van vrouwengeschiedenis en met het hanteren van een slachtofferperspectief.[1] Wie het werk van Lerner enigszins kent weet dat dergelijke al dan niet terechte nadelen van het begrip patriarchaat daar nauwelijks van toepassing op kunnen zijn. Hoe is haar werk te kenschetsen?

Lerner publiceerde zes boeken en vele artikelen, waarin ze de parameters van het vak vrouwengeschiedenis voor een belangrijk deel uitzette. Een van de opvallendste kenmerken van haar werk is de voortdurende aandacht voor de geschiedenis van zwarte vrouwen in de Verenigde Staten. Voorbeelden zijn de door haar geredigeerde bronnenuitgave *Black women in white America. A documentary* (1972) en het artikel 'Black women in the United States. A problem in historiography and interpretation'.[2] Het is van belang hierop te wijzen, omdat witte historicae weliswaar regelmatig de noodzaak onderkennen van een grotere aandacht voor verschillen tussen vrouwen op basis van ras, kleur of etniciteit, maar dit in de praktijk van het onderzoek lang niet altijd waarmaken. Het blijft vooralsnog gemakkelijker gezegd dan gedaan.

Een tweede kenmerk van het werk van Lerner is haar overtuiging dat vrouwen niet als passieve slachtoffers van mannen of patriarchale sociale relaties beschouwd en beschreven moeten worden. Lerner bouwde in dit opzicht voort op het werk van

De Amerikaanse hoogleraar vrouwengeschiedenis Gerda Lerner tijdens haar bezoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 oktober 1991.

de Amerikaanse historica Mary Beard, die in de eerste helft van de twintigste eeuw diverse studies over de geschiedenis van vrouwen publiceerde. Mary Beards centrale idee was dat vrouwen altijd actief zijn geweest en zich in het centrum van de geschiedenis hebben bevonden. In de woorden van Lerner ging het om het volgende: 'Wie vrouwen als slachtoffers van onderdrukking behandelt, plaatst hen in wezen opnieuw in een mannelijk begrippenkader: onderdrukt, tot slachtoffer gemaakt van de normen en waarden die door mannen zijn gevestigd. De ware geschiedenis van vrouwen is de geschiedenis van hun voortdurend functioneren in die door mannen gedefinieerde wereld, *op hun eigen termen*. De vraag naar onderdrukking brengt dit verhaal niet aan het licht, en is daarom een werktuig met beperkt nut voor de historicus.'[3] Dit aspect van Lerners werk is in Nederland vooral bekend geworden door een artikel van Mineke Bosch uit 1983, waarin zij wees op het alternatief dat Lerners visie bood voor het toen in vrouwengeschiedenis dominante slachtofferperspectief en waarin ze het werk van Lerner in zijn historiografische context plaatste. Het artikel van Bosch was het begin van een jarenlange controverse in Nederlandse vrouwengeschiedeniskringen.[4]

Verbonden met het basisprincipe van Lerners werk dat vrouwen niet als passieve slachtoffers beschreven moeten worden is haar inzicht dat vrouwen niet vergelijkbaar zijn met enige andere overheerste groep in de geschiedenis. Vrouwen hebben behoord tot de heersende *en* de onderdrukte groepen en zij vormen ten minste de helft van de mensheid. De titel van Lerners beroemde artikelenbundel *The majority finds its past* verwijst hiernaar. Dit is minder vanzelfsprekend dan het misschien lijkt. Ook in teksten van feministische historicae wordt nog steeds en zeer regelmatig gesproken van 'vrouwengeschiedenis' versus 'algemene' geschiedenis.

Bij alles wat Lerner deed om vrouwengeschiedenis te ontwikkelen – ook in institutionele zin – was ze doelgericht bezig, zich baserend op een visie voor de lange termijn. Voor zichzelf maakte ze een onderzoeksprogramma voor twintig jaar (het aantal jaren dat ze toen gezien haar leeftijd zou kunnen verwachten onderzoek te kunnen doen), waaraan ze zich heeft gehouden. Dit is kenmerkend voor haar houding tegenover en betrokkenheid bij vrouwengeschiedenis en iets wat ze tijdens het seminar in Rotterdam probeerde over te brengen. De algemene vraag op het seminar was: hoe zijn we met het vak bezig en is dat de beste manier om het verder te ontwikkelen? Na een inventarisatie te hebben gemaakt van het werk van de aanwezige doctoraalstudentes en onderzoeksters merkte ze op dat negentig procent bezig was met de laatste honderd jaar en met onderwerpen die 'dicht bij huis' lagen. Volgens Lerner was dit kenmerkend voor vrijwel iedere groep van onderzoeksters die ze waar dan ook over de wereld spreekt, maar is het zeer de vraag of dit de beste weg is. De keuze van onderzoekobjecten en -perioden zou minder afhankelijk moeten zijn van factoren als de toevallige aanwezigheid van archieven in de buurt en een meestal zeer vage voorkeur van de onderzoekster voor een onderwerp, en zou daarentegen méér moeten worden bepaald door de vraag welk onderzoek van belang is voor de toekomst van vrouwengeschiedenis. In dit verband merkte ze op godsdienstgeschiedenis van cruciaal belang te vinden, omdat een groot deel van de strijd van vrouwen om autonomie zich op dat terrein afspeelde.

Er werd haar de vraag gesteld hoe ze over 'gendergeschiedenis' (in Scottiaanse zin) denkt.[5] Lerner was erg duidelijk en stellig in haar antwoord: 'gender'geschiedenis is een gevaar. De essentie van 'gender' in het patriarchaat is dat het een machtsrelatie betreft en in de door Joan Scott voorgestelde vorm van gendergeschiedenis dreigt dat aspect volgens Lerner te verdwijnen. De aantrekkingskracht van genderstudies voor universiteiten is gelegen in het feit dat genderstudies mannen opnieuw in het centrum van de belangstelling plaatsen. Het bestuderen van mannen en vrouwen (mannelijkheid en vrouwelijkheid) wordt als waardevoller beschouwd dan een benadering die vrouwen centraal stelt. Voor we evenwel op een evenwichtige wijze de geschiedenis van mannen en vrouwen kunnen schrijven, moeten we een achterstand van drieduizend jaar geschiedschrijving inhalen: de tijd die mannen hebben besteed aan het schrijven en ontwikkelen van hun geschiedenis. 'Pas als we dezelfde hoeveelheid kennis over vrouwen hebben als over

mannen, zullen we het eens over integratie gaan hebben', aldus Lerner.

Een andere vraag tijdens het seminar was hoe Lerner denkt en schrijft over verschillen tussen vrouwen. In haar antwoord verwees ze naar haar boek over de geschiedenis van het patriarchaat. Het patriarchaat is volgens haar niet van de ene dag op de andere ontstaan, maar als gevolg van een eeuwenlang proces in Mesopotamië, dat ruwweg van 3100 tot 600 v.C. duurde. In dit proces werden eerst 'vrouwen' en daarna andere 'anderen' onderdrukt, waarbij de overheersing steeds gebaseerd was en gelegitimeerd werd op basis van 'verschil'. Lerner beschouwt ongelijkheid op basis van sekse, ras of kleur en klasse dan ook niet als aparte of wezenlijk verschillende vormen van maatschappelijke ongelijkheid, maar als aspecten van één en hetzelfde patriarchale systeem, waarbij soms de ene, soms de andere vorm van verschil/ongelijkheid domineert.[6]

De lezing van Lerner was gebaseerd op haar komende boek, deel twee van *Women and history*. Daarin behandelt ze de vraag, conform haar boven vermelde uitgangspunten, hoe vrouwen gereageerd hebben op de patriarchale relaties waaronder ze leefden en vooral hoe en wanneer een feministisch bewustzijn kon ontstaan. Een centraal punt is daarbij de geschiedenis van 'vrouwengeschiedenis'. Lerner meent dat het uitgesloten zijn van vrouwen van de culturele bronnen en van de geschiedschrijving, ofwel van datgene wat onder 'geschiedenis' wordt verstaan, in belangrijke mate hun positie heeft bepaald. Daaruit volgt dat het toegang krijgen tot onderwijs en tot de mogelijkheden om zelf (vrouwen)geschiedenis te schrijven van cruciaal belang is voor een 'anti-patriarchale strijd' (mijn term, *F.d.H.*). Lerner benadrukt dan ook steeds het feit dat wij de eerste generatie vrouwen in de geschiedenis zijn die werkelijk gelijke toegang tot het onderwijs hebben en ze beschouwt vrouwengeschiedenis als een wezenlijk onderdeel van de culturele transformatie die de vrouwenbeweging beoogt.

Persoonlijk heb ik minder moeite met Lerners specifieke studie van het patriarchaat, die een voorbeeld is van erudiet en nauwgezet historisch onderzoek en waarin ze zich rekenschap geeft van haar eigen beperkingen, dan met haar historisch-realistische kader: ze wil ons de historische werkelijkheid tonen en een *ware* geschiedenis van vrouwen schrijven. Deze aspecten van Lerners werk kunnen in het poststructuralistische 'tijdperk' in vrouwengeschiedenis bezwaren oproepen. Dat neemt niet weg dat het bijwonen van haar lezing en seminar een verrijkende ervaring was, omdat wij in Nederland niet al te vaak de gelegenheid hebben om van gedachten te wisselen met een 'Grand Old Lady' in het vak vrouwengeschiedenis.[7]

Noten

1. Een recent pleidooi voor een herwaardering van de term geeft Judith M. Bennett in 'Feminism and history', *Gender and History* 1 (1989) pp. 249-272. Voor een reactie zie Marjan Schwegman, 'Fairy tales or history? The future of women's history', in: *In de ban van het verhaal.* Elfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, Nijmegen (SUN) 1990, pp. 119-124, aldaar p. 119.
2. Dit artikel in G. Lerner, *The majority finds its past. Placing women in history*. New York (Oxford University Press) 1979, pp. 63-82.
3. 'Essentially, treating women as victims once again places them in a male-defined conceptual framework: oppressed, victimized by standards and values established by men. The true history of women is the history of their ongoing functioning in that male-defined world, on their own terms. The question of oppression does not elicit that story, and is therefore a tool of limited usefulness to the historian.' Gerda Lerner, 'Placing women in history: a 1975 perspective', in: B.A. Carroll (red.), *Liberating women's history. Theoretical and critical essays*. Urbana (University of Illinois Press) 1976, pp. 357-367, aldaar 358-359. De vertaling is van Mineke Bosch, zie volgende noot.
4. Mineke Bosch, 'De geschiedenis van een en ander. Naar een discussie tussen lesbische en vrouwengeschiedenis', in: *Lover* 10 (1983) pp. 115-125. De controverse is door mij gedetailleerd beschreven in 'Na vijftien jaren. Vrouwengeschiedenis in Nederland 1976-1991', in: Sylvia Dumont e.a. (red.), *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland.* Zutphen (De Walburg Pers) 1991, pp. 13-44.
5. De Amerikaanse historica Joan W. Scott pleit voor het gebruik van 'gender' als een analytische categorie, die geïntegreerd zou moeten worden *in alle historisch onderzoek*, hetgeen een herschrijving van de bestaande geschiedschrijving inhoudt. Zie voor een bespreking van haar werk José Eijt en Hélène Vossen, 'Het verschil als

actor in de geschiedenis? Bespreking van *Gender and the politics of history* en andere essays van Joan Wallach Scott', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 43*, 11 (1990) pp. 299-311.

6. Zie hierover ook haar artikel 'Reconceptualizing differences among women', in: *Journal of Women's History* 1 afl. 3 (1990) pp. 106-122.

7. Zowel de betekenis van Lerner voor de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis als de weerstanden die ze soms oproept door haar eigenzinnige aanpak werden erkend in een bijeenkomst op de laatste Berkshire Conference on the History of Women in juni 1990, getiteld 'A celebration of the career of Gerda Lerner'.

Hillie van de Streek

Een familiegesprek dat om voortzetting vraagt

Verslag van het voorjaarscolloquium van het Nederlands Historisch Genootschap over vrouwengeschiedenis Den Haag, 10 april 1992

Zo gaat dat nu altijd: wordt er een bijeenkomst over de politieke deelname van vrouwen georganiseerd, dan komen daar alleen vrouwen op af. Vindt een colloquium plaats over het thema Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een ontmoeting, dan vult de zaal zich grotendeels met vrouwelijke historici. Deze situatie voltrok zich op het voorjaarscolloquium van het Nederlands Historisch Genootschap (NHG), dat op 10 april 1992 in Den Haag plaatsvond. De heren historici lieten het nogal afweten. Het doel van de ontmoeting werd daarmee maar ten dele bereikt. Het zijn voornamelijk vrouwen die zich op het terrein van de vrouwengeschiedenis begeven, terwijl met name mannen de 'gevestigde' geschiedwetenschap representeren. Dat zij de grote afwezigen waren viel ook NHG-voorzitter prof. dr. P. Klein op. In zijn welkomstwoord gaf hij te kennen dat het NHG doorgaans een wat grijzend genootschap begroette. Vandaag was dat niet zo. De zaal was tot zijn vreugde gevuld met vele jongeren en vrouwen. 'Irritant veel vrouwen', vond een bezoekster.

Het streven van het NHG met het colloquium was de verhouding tussen vrouwengeschiedenis en de zogenaamde 'gevestigde' geschiedwetenschap te bediscussiëren. Of, in de woorden van de Amsterdamse historica dr. M. Schwegman, het houden van een familiegesprek tussen de feministische historische benadering en de rest van de familie. De aanwezigen kregen daartoe twee lezingen gepresenteerd. Daarna was ruim tijd voor discussie.

De eerste lezing werd gehouden door drs. M. Aerts, universitair docente vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Aerts liet aan de hand van 'het geval Klompé' zien welk eigen perspectief vrouwengeschiedenis op de politieke geschiedenis heeft. Aerts schetste een biografie van Nederlands eerste vrouwelijke minister Marga Klompé en zij liet onder meer zien op welke wijze dit beeld door deze politica bewust zelf mede geschapen was. Klompé stond (en staat) bekend als een principieel progressief katholiek bestuurder. Volgens Klompé had haar sekse geen invloed op haar functioneren en had dit geen enkele betekenis voor de wijze waarop zij zich manifesteerde. Uitlatingen als 'Nee, nooit belemmeringen ondervonden vanwege mijn vrouwzijn...' vielen in interviews met haar regelmatig te beluisteren. Aerts maakte een analyse van dit beeld door te kijken naar de factor 'sekse'. Zij wees erop dat Klompé tot aan haar ministerschap in 1956 nauw betrokken was bij haar katholieke seksegenoten. Daarna trad een distantie van haar vrouwzijn in, vergezeld van een toenemende nadruk op haar katholiciteit. Aerts maakte aannemelijk dat deze opstelling van Klompé als 'one of the boys' exemplarisch was voor de manier waarop vrouwen zich in de naoorlogse decennia in politiek bestuurlijke functies gedroegen, wilden zij geaccepteerd worden. Klompé trachtte in het politieke milieu zichzelf te blijven, maar ook het spel volgens de daar geldende regels mee te spelen. Aerts' co-referent, hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis prof. dr. J. Bank, vulde haar betoog aan met een accent op de invloed van de confessionele omgeving op Klompés loopbaan. Hij illustreerde hiermee tevens de multidisciplinaire synthese die er naar zijn mening tussen vrouwengeschiedenis en politieke geschiedenis diende plaats te vinden.

Na de inleiding van Aerts, waarin zichtbaar werd gemaakt welke bijdrage vrouwengeschiedenis aan de politieke geschiedenis kon leveren, volgde

een historiografisch betoog van dr. J. Blok, waarin zij probeerde de wat moeizame relatie tussen vrouwengeschiedenis en de gevestigde geschiedwetenschap te verklaren. De Groningse vrouwenhistorica zette uiteen hoe binnen de jonge discipline vrouwengeschiedenis de vraag opkwam in hoeverre de gevestigde geschiedwetenschap, gezien haar oorsprong en ideeënhistorische lading, compatibel was met vrouwengeschiedenis. Blok was van mening dat beide tot voor kort onverenigbaar waren. De verklaring die zij hiervoor vervolgens presenteerde, reikte terug tot het ontstaan van de speculatieve cultuur-historische ontwikkelingsmodellen in de achttiende eeuw. In de modellen van de speculatieve geschiedfilosofen namen de begrippen 'cultuur' en 'natuur' een belangrijke plaats in. Cultuur gaf het veranderlijke en natuur het blijvende en onbeweeglijke in de wereldgeschiedenis aan. De geschiedfilosofen verbonden cultuur met het mannelijke element in de samenleving, met geschiedenis en ontwikkeling, terwijl het vrouwelijke gebonden werd aan de natuur, dus aan het onbeweeglijke en onveranderlijke. De vrouw werd daarmee uit de geschiedenis verbannen. Pas in een verre toekomst zouden cultuur en natuur weer worden verenigd, zoals dat ook in de oertijd het geval was, voordat de beschaving intrad. Blok betoogde dat de afwezigheid van de vrouw de geschiedwetenschap aan is blijven kleven, ondanks de professionalisering en de vele veranderingen die de geschiedwetenschap sinds de late achttiende eeuw heeft ondergaan. Pas met het veld winnen van het poststructuralisme werd het mogelijk vrouwen en geschiedenis te verenigen.

De Utrechtse hoogleraar cultuurgeschiedenis prof. dr. W. Mijnhardt tekende in zijn co-referaat vooral bezwaar aan tegen de reikwijdte en langdurige invloed die Blok aan de speculatieve geschiedfilosofie toekende. Hij wees op de Franse Revolutie die het mogelijk maakte dat met patriarchale normen werd afgerekend. De negentiende eeuw stond bol van het politieke debat over de rechten en vrijheden van vrouwen op het publieke terrein. Vanwege deze voorgeschiedenis van de maatschappelijke integratie van vrouwen achtte professor Mijnhardt het weinig plausibel dat de integratie van vrouwengeschiedenis in de gevestigde geschiedwetenschap moest wachten op de komst van de postmoderne geschiedfilosofie.

Vooral het betoog van Blok bevatte rijkelijk stof tot discussie. Toch was de tijd die voor het familiegesprek was uitgetrokken te kort om tot de oorzaak van de relationele problemen tussen vrouwengeschiedenis en de gevestigde geschiedwetenschap door te dringen. De deelnemers moesten het enigszins filosofische verhaal van Blok duidelijk nog verwerken. Het gevolg was dat haar betoog in de discussie enigszins op de achtergrond bleef. De discussie spitste zich op meer 'aardser' zaken toe: om te beginnen op de gebrekkige aandacht die de gevestigde geschiedwetenschap voor vrouwengeschiedenis heeft.

De historicus prof. dr. P. Klep (hoogleraar economische en sociale geschiedenis te Nijmegen), een van de deelnemers, achtte deze kritiek terecht, maar riposteerde met de opmerking dat vrouwengeschiedenis zich nog veel te weinig bezighield met het zichtbaar maken van de werking van sekse in de economische geschiedenis, bijvoorbeeld in economische processen en theorieën. In zijn ogen concentreerde vrouwenhistoricae zich te veel op begripsontwikkeling en de activiteiten van vrouwen.[1] Zijn opmerking riep onder de aanwezigen vervolgens de vraag op in hoeverre vrouwengeschiedenis het voorzien in ontbrekende historische gegevens is, dan wel het aanreiken van nieuwe perspectieven op veel gehanteerde begrippen als bijvoorbeeld 'politiek'. De waarde van het poststructuralisme en de daarmee samenhangende gender-benadering werd in dit licht benadrukt. Uit de discussie viel op te maken dat de kloof tussen vrouwenhistorisch onderzoek volgens een feministische postmoderne geschiedfilosofie enerzijds en meer aandacht voor vrouwen in de gevestigde geschiedwetenschap anderzijds groot bleef. Kon het laatste ook zonder het postmodernisme? En kon het ook door *vrouwen* worden verricht die zich van deze benadering distantieerden? De thematiek inzake de sekse van de onderzoekster en haar eventuele afwijzing van een feministisch-historisch perspectief bleef als een schim door de zaal waren. Ze klonk door in gedachten zoals die werden uitgesproken door een theologisch geschoold historica. Zij keerde zich tegen de suggestie dat alle vrouwen vrouwenhistori-

cae zouden zijn en de gevestigde geschiedwetenschap uitsluitend door mannen werd beoefend. Zij was vooral voor integratie van sekse binnen de algemene geschiedenis en voelde zich bijzonder aangetrokken tot de door Bank gepropageerde multidisciplinaire benadering en het synthetische perspectief. Ook professor Mijnhardt verkoos deze positie. Evenals politieke geschiedenis en cultuurgeschiedenis was ook vrouwengeschiedenis naar zijn mening geen autonome discipline. Alledrie vormden zij het object van een geschiedenis die een en ondeelbaar is. NHG-voorzitter Klein trok op grond van de discussie ter afsluiting dezelfde conclusie, met de woorden 'vrouwengeschiedenis *is* gevestigde geschiedenis'.

Deze eensgezindheid op grond van één oppervlakkige ontmoeting betekent echter niet het einde van het familiegesprek. De conclusie van Klein ontstond onder tijdsdruk. Begrippen als 'vrouwengeschiedenis' en 'feministisch-historisch' waren niet nader gepreciseerd, met alle verwarring vandien. Aan tal van gesprekspunten werd voorbijgegaan, onder andere de door Blok aangesnedene. Ook kwam bijvoorbeeld niet aan de orde hoe het komt dat vrouwengeschiedenis aan sommige universiteiten onderdak vindt bij vrouwenstudies en waarom vrouwengeschiedenis binnen vakgroepen geschiedenis nogal eens het gevaar loopt een ondergeschoven kindje te worden. Eén op het colloquium gestelde vraag was in het bijzonder illustratief voor de verhouding tussen vrouwen, geschiedenis en de gevestigde wetenschap. Dat was de vraag waarom vrouwen in bestuurs- en beleidsfuncties binnen de historische wereld en met name binnen het NHG ondervertegenwoordigd zijn. Alom klonk de wens in deze situatie verbetering aan te brengen.

Zoals reeds in het redactioneel van dit nummer ter sprake kwam, was vrouwengeschiedenis in 1991 Centraal Schriftelijk Eindexamenonderwerp (CSE) binnen het voortgezet onderwijs (lbo/mavo en havo/vwo). Tijdens het middagdeel van het colloquium werd door verschillende sprekers – onder wie de voorzitter van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) en van de werkgroep implementatie eindexamen geschiedenis, Joke van der Leeuw-Roord – ingegaan op het genoemde eindexamenonderwerp en de resultaten ervan. Het streven van de VGN is om sekse als categorie in de onderwerpen die na het genoemde eindexamenonderwerp over vrouwengeschiedenis aan de orde komen te integreren, bijvoorbeeld in het CE voor 1993 en 1994 'Nederland op weg naar een modern-industriële samenleving'.

Ook de organisatie van het voorjaarscolloquium van het NHG – het bolwerk van de gevestigde wetenschap – laat zien hoezeer vrouwenhistoricae bereid zijn en zich inspannen om de discussie met de gevestigde wetenschap aan te gaan. Het voorjaarscolloquium nodigt uit tot een volgende ontmoeting, waar de discussie kan worden voortgezet.

Noten

1. Verschillende vrouwenhistoricae wezen erop dat meer vrouwenhistoricae zich hiermee bezighielden, dan Paul Klep wellicht voor mogelijk hield. Zij verwezen onder meer naar J. Scott, *Gender and the Politics of History*. Columbia (Columbia University Press) 1988.

Recensies

Josine Blok

Writing Women's History. International Perspectives

Karen Offen, Ruth Roach Pierson en Jane Rendall (red.)

Basingstoke en Londen (MacMillan) 1991

552 blz., *f* 64,15

Vrouwengeschiedenis wordt over de gehele wereld beoefend. Afgemeten aan het grote aantal vrouwenhistorici en de enorme hoeveelheid publikaties, heeft de discipline zich bepaald succesvol ontwikkeld. De oprichting van de International Federation for Research in Women's History/Fédération Internationale pour la Recherche de l'Histoire des Femmes markeert dit succes. De federatie verenigt de aangesloten vrouwenhistorici mondiaal en is, na de oprichting in april 1987, in september van datzelfde jaar erkend als een Internal Commission of the International Committee of the Historical Sciences, de wereldorganisatie van vakhistorici. Deze erkenning bevestigt de status van vrouwengeschiedenis als een zelfstandig onderzoeksterrein binnen de historische discipline. Ook biedt dit internationale verband de mogelijkheid voor uitwisseling met andere specialisaties, maar ik ben benieuwd hoeveel interactie op den duur zal plaatsvinden. In de meeste landen staat de bloei van vrouwengeschiedenis als vakgebied namelijk in scherp contrast met de ontvankelijkheid van de 'gevestigde' geschiedbeoefening voor haar resultaten en ideeën. Dat deze stand van zaken, die ons in eigen land zo welbekend is, ook elders de regel is, blijkt uit de nationale verslaglegging die een groot deel beslaat van *Writing Women's History*. De uitgave van deze bundel houdt met de oprichting van de IFRWH/FIRHF direct verband. Dankzij dit internationale netwerk konden vertegenwoordigers uit vele landen worden verenigd om de beoefening van vrouwengeschiedenis in kaart te brengen.

De opzet van de bundel is tweeledig. Het eerste deel bevat een aantal artikelen met een internationaal, cross-cultureel perspectief. Hierin staan conceptuele en methodologische kwesties centraal, die de beoefening van vrouwengeschiedenis ook over de lands- en cultuurgrenzen heen vormgeven en verbinden. Gisela Bocks artikel, 'Challenging Dichotomies. Perspectives on Women's History' neemt een drietal oppositionele begrippen onder de loep (sekse – gender; gelijkheid – verschil; integratie – autonomie), die in aanvang tot de positiebepaling van vrouwengeschiedenis hebben bijgedragen, maar vervolgens de discussie hebben verstard.[1] De Zwitserse Anne-Lise Head-König behandelt demografische processen op comparatieve grondslag. Patronen van geboorte, migratie, huwelijksmogelijkheden en sterfte hebben immers de levensmogelijkheden van vrouwen in hoge mate bepaald. Dergelijke gegevens verdienen de aandacht, te meer omdat zij voortvloeien uit een andere vraagstelling over historische processen dan de constructivistische benadering, die vrouwelijkheid en mannelijkheid als culturele ideeën centraal stelt. Overigens gaat Head-König op dergelijke theoretische implicaties niet in. Dat doet het Franse collectief, dat zijn bijdrage 'Women's Culture and Women's Power. Issues in French Women's History' al eerder in de *Annales* publiceerde, wèl. Dit artikel biedt een scherpe analyse van benaderingen, methoden en resultaten, die recht doet aan de ambitieuze titel, en is naar mijn smaak een van de beste van de gehele bundel. De auteurs vormen al enige tijd een collectief, dat in vrouwengeschiedenis-seminars discussies houdt over de gehele breedte van de geschiedwetenschap. Zij profiteren daarbij van de vertegenwoordiging van alle perioden, van Oudheid tot contemporaine geschiedenis, en van de theoretische diversiteit in de Franse geschiedbeoefening. De door Bock bekritiseerde dichotomieën zijn in deze Franse bijdrage al gedeconstrueerd. De auteurs houden steeds de betekenis van vrouwengeschiedschrijving in het politieke strijdveld van de geschiedbeoefening in het vizier. De combinatie van radicalisme en pluriformiteit maakt dit tot een veeleisend, maar inspirerend historiogra-

fisch programma, te rijk geschakeerd om in een samenvatting recht te kunnen doen – lezen!

Ida Blom, voorzitter van de IFRWH, licht in 'Global Women's History. Organising Principles and Cross-Cultural Understandings' toe, hoe zij en haar medeauteurs hun *Women's History of the World from the Earliest Times to the Present Day* hebben vormgegeven. In dit project is de spanning tussen enerzijds de erkenning van alle historische en culturele verschillen tussen vrouwen en anderzijds het scheppen van een gemeenschappelijke identiteit op basis van sekse, haast tastbaar. Deze spanning tussen overeenkomst en verschil is immers al eigen aan elk historisch onderzoek en vormt in vrouwengeschiedenis een grote politieke factor. Het doel van de *Women's History of the World* is 'reaching a cross-cultural agreement on how to analyse and explain gender inequalities in various cultures', maar gezien de zojuist genoemde problematiek zou ik graag iets meer willen weten over de zingeving van dit project. Ruth Roach Pierson snijdt in 'Experience, Difference, Dominance and Voice in the Writing of Canadian Women's History' vergelijkbare kwesties aan. Met de studie van een blanke historica over Indiaanse geschiedenis als aanknopingspunt, behandelt zij de vraagstukken uit haar titel voor een geschiedschrijving, die zich rekenschap wil geven van etnische en linguïstische pluriformiteit.

Terwijl Roach Pierson aan de Canadese historiografie vraagstukken van algemener belang weet te ontlenen, zijn de redenen om Jane Rendalls bijdrage over Groot-Brittannië en die van Phyllis Stock-Morton over de Verenigde Staten in het eerste deel op te nemen, mij niet echt duidelijk geworden. Rendalls ' "Uneven Developments". Women's History, Feminist History and Gender History in Great Britain' geeft een beeld, dat misschien als prototypisch voor veel Westeuropese landen is bedoeld – maar waarom nu juist Engeland als prototype? De verschillen met bijvoorbeeld de situatie in Nederland – een langduriger invloed van socialistische geschiedopvattingen en een institutionele basis in het hbo, meer dan in de klassieke universiteiten – hebben in deze sectie over 'Concepten en methoden' geen duidelijke functie gekregen. Stock-Mortons verslag 'Finding Our Ways. Different Paths to Women's History in the United States' biedt een wirwar van namen en titels, waaruit moet blijken hoeveel ruimte in de VS wordt ingeruimd voor verschillen tussen vrouwen. In het algemeen treft mij in deze sectie een gespannen verantwoordelijkheidsgevoel om toch vooral niet een groep vrouwen te vergeten. Ras, klasse, seksuele voorkeur, leeftijd, er zijn veel categorieën van verschil die niet veronachtzaamd mogen worden, op straffe van medeplichtigheid aan het verzwijgen van vrouwenlevens. Desondanks bevestigt de positie van het Britse en VS-verslag impliciet de geprivilegieerde status van Engelstalige visies, waar Mineke Bosch bezwaar tegen heeft aangetekend.[2]

In het tweede deel beschrijven vertegenwoordigers van negentien landen de nationale ontwikkeling van het vak. Deze staalkaart van de vakbeoefening per land biedt ruimte aan verschillen, die veelal terug te voeren zijn op de nationale geschiedenis en dito academische geschiedbeoefening. Ook het feminisme heeft zich op uiteenlopende wijzen gemanifesteerd. Dat in de meeste landen vrouwengeschiedenis in de jaren zeventig ontstond in het kader van de tweede feministische golf, is nauwelijks een verrassing; juist verschillen zijn hier interessant. In Zwitserland, met zijn geringe feministische traditie, begon de ontwikkeling relatief laat. In de voormalige DDR daarentegen was vrouwengeschiedenis al sinds de Tweede Wereldoorlog een verplicht thema als factor in de klassenstrijd. Het kader van de Oostduitse geschiedbeoefening heeft tot een ander soort vrouwengeschiedenis geleid dan wat in West-Europa daaronder wordt verstaan, maar het *is* vrouwengeschiedenis. Wat betreft de voormalige Sovjetunie is alleen een bibliografie betreffende allerlei terreinen van vrouwenstudies opgenomen. Ik was het meest benieuwd naar de situatie in landen als India, Japan en Nigeria: wat houdt vrouwengeschiedenis in zo'n totaal andere cultuur in? Voor Aparna Basu, auteur van 'Women's History in India. A Historiographical Survey', is vrouwengeschiedenis in belangrijke mate de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Dat de strijd voor de meest elementaire levensomstandigheden en rechten voor vrouwen het leeuwendeel van de aandacht vergt, spreekt eigenlijk vanzelf. Bolanle Awe plaatst 'Writing Women into History. The Nigerian

Experience' in het kader van de herwinning van de eigen geschiedenis in algemene zin; het ontbreekt vrouwenhistorici in Nigeria duidelijk niet aan ideeën en plannen, maar de mogelijkheden voor geschiedbeoefening, en dus eens te meer voor vrouwengeschiedenis, zijn (financieel) beperkt. Vooral Noriyo Hayakawa's bijdrage 'The Development of Women's History in Japan' bevestigde mijn indruk hoe moeilijk het is om de geschiedschrijving in andere culturen werkelijk te begrijpen. De titels van door haar genoemde publikaties klinken voor Westeuropese oren vertrouwd, evenals de herwaardering van geschiedschrijving van vóór de tweede golf. Maar de Japanse cultuur neemt veel westerse elementen over, terwijl het culturele gezichtspunt Japans blijft. Wat zit er nu achter die vertrouwd klinkende titels? Ik weet het niet.

De bijdrage van Francisca de Haan over Nederland verdient aparte aandacht. Zij laat in 'Women's History Behind the Dykes. Reflections on the Situation in the Netherlands', waarvan een nieuwe versie is verschenen in *In haar verleden ingewijd. De Ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen, Walburg Pers 1991), vooral zien welke opvattingen van vrouwengeschiedenis hier ontwikkeld zijn. De meeste aandacht besteedt zij aan het debat over autonomie versus integratie, waarbij zij zich afzet tegen het 'gender'standpunt dat het *Jaarboek* zou domineren, terwijl haar eigen voorkeur duidelijk een andere richting uitgaat. Het zwaartepunt van haar bijdrage is zo komen te liggen bij de polemiek tussen twee stromingen in de jaren tachtig. Het is een sterk persoonlijke visie, die ik om haar optische kracht kan waarderen, maar die wel een indruk achterlaat van intern gekrakeel. Aan belangrijke publikaties (Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap*; Schwegman, *Feminisme als boetedoening*) die op dit debat zelf niet onmiddellijk betrekking hebben, besteedt zij geen aandacht. Maar deze stukken zijn misschien ook niet als visitekaartjes te beschouwen. Wellicht zijn ook de andere bijdragen geen representatieve verslagen van de situatie per land.

Juist door de historiografische en culturele breedte is *Writing Women's History* een schitterende bundel geworden, die de resultaten en aspiraties van vrouwenhistorici in internationaal perspectief illustreert. Dit document van twintig jaar vakbeoefening is zowel inhoudelijk als politiek van grote waarde.

Noten

1. Haar pleidooi om dergelijke dichotome concepten te verlaten is in bekorte versie te vinden in het *Elfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.*
2. Zie eveneens het *Elfde Jaarboek.*

Hillie van de Streek

Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis
Marjan Schwegman, Ulla Jansz, Mirjam de Baar, Fia Dieteren, Tineke van Loosbroek, Anja Petrakopoulos en Jolande Withuis (red.)
Nijmegen (SUN) 1991
192 blz., *f* 29,95

'Het feminisme is, zeker in de standaardwerken over de politieke geschiedenis, geen onderwerp van betekenis.' Dit schrijft Ulla Jansz in *Op het strijdtoneel van de politiek*, het jongste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Jansz wijt deze afwezigheid onder meer aan het verschil dat doorgaans gemaakt wordt tussen sociale en politieke geschiedenis. Het feminisme wordt impliciet als een sociale beweging gedefinieerd en dus gerangschikt onder sociale geschiedenis. Het gevolg van deze rangschikking is dat vrouwen als onderwerp van historisch onderzoek veelal buiten de politieke geschiedenis vallen, ook als het wetgeving omtrent vrouwen betreft. Thema's als de invoering van het vrouwenkiesrecht en huwelijkswetgeving met betrekking tot vrouwen komen in de politieke geschiedschrijving relatief weinig aan bod. Deze geringe aandacht bevalt Jansz niet. De politieke geschiedenis is vanuit historisch oogpunt immers de meest gerespecteerde tak van geschiedschrijving.

Dat vrouwen in dit 'hart van de geschiedbeoefening' nog steeds niet zijn doorgedrongen is niet alleen Jansz al enige tijd een zorg, maar ook Mieke Aerts en Jolande Withuis. Gezamenlijk namen zij daarom in 1990 het initiatief het derde seminar *Heden-verleden-vrouwen* te wijden aan de (on)moge-

Ansichtkaart, periode 1915-1920 (Beeldarchief, IIAV Amsterdam).

lijkheden van een feministische politieke geschiedenis. Een aantal op dit seminar besproken papers is bewerkt en opgenomen in *Op het strijdtoneel van de politiek*. De twaalfde aflevering van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis is gecompleteerd met enkele bij het thema passende bijdragen en een discussie tussen Geertje Mak en Josine Meurs over de interpretatie van stiltes in feministisch historisch onderzoek, een discussie die voortvloeit uit het vorige, elfde jaarboek.

Het inleidende artikel van Mieke Aerts begint met uiteen te zetten wat feministische politieke geschiedenis is. Eerst en vooral is dat historisering van het politieke, dat wil zeggen dat bekeken wordt hoe het begrip politiek in het verleden gestalte werd gegeven. Soms lijkt 'politiek' uitsluitend betrekking te hebben op de staat, soms wordt het beschouwd als synoniem voor collectieve strijd. De tweede dimensie van feministische politieke geschiedenis wordt door Aerts als volgt omschreven: 'zowel seksuering van het politieke als historisering van sekse'. Het gaat hierbij niet zozeer om de inbreng of positie van vrouwen in de politiek, als wel om constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid die fungeren als beeldspraak. Zo komt de vrouw in de bijdrage van Marijke Mossink over de teloorgang van de vrouwenvredesbeweging tijdens het Interbellum in Nederland ter sprake als symbool van de vrede. Feministische politieke geschiedschrijving kent nog een derde dimensie, te karakteriseren als politisering van het historische. Dit houdt in dat bezien wordt in hoeverre een op sekse gerichte invalshoek leidt tot herschrijving van de gangbare politieke geschiedenis – waarin sekse nu veelal nog als een tamelijk marginale factor wordt beschouwd.

De uitwerking van deze theoretische principes in historische studies en de problemen en vragen die dat oproept, komen in de zeven hieropvolgende bijdragen aan bod. Ze vormen een kleurrijke schakering van onderwerpen en invalshoeken. In de eerste bijdrage probeert Jolande Withuis de betekenis van sekse in de Koude Oorlog te traceren. Aan de hand van twee historische voorbeelden laat zij zien hoe noties over vrouwelijkheid in de beeldvorming van het Westen over de tegenpartij achter het IJzeren Gordijn een rol speelden. Vooral het voorbeeld over de Sovjet-kosmonaute Walentina Teresjkowa spreekt tot de verbeelding. Dat zij in 1963 als eerste vrouw een ruimtevaart maakte, werd in het Westen reeds provocerend geacht. Maar dat zij daarnaast voldeed aan alle westerse normen van vrouwelijkheid maakte de schok des te groter. Withuis sluit af met een oproep tot het verrichten van onderzoek naar de betekenis van sekse in de internationale politiek. Ze draagt alvast een thema aan: de Golfoorlog.

Mirjam Oostendorp brengt de lezer weer snel terug naar het verleden met een bijdrage over de liberale inbreng in de politieke debatten over zedelijkheid en arbeid die aan het einde van de negentiende eeuw in Nederland plaatsvonden. Haar analyse concentreert zich op de vraag hoe opvattingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de debatten gekoppeld worden aan de begrippen privé en openbaar.

De bijdrage van Jansz over de totstandkoming van de Arbeidswet van 1889 ligt qua onderwerp dicht bij dat van Oostendorp, maar wijkt af wat benadering betreft. De Arbeidswet had tot doel overmatige arbeid van vrouwen en jeugdige personen tegen te gaan. Jansz beoogt aan het voorbeeld van deze wet te laten zien wat men zich moet voorstellen bij het herschrijven van de bestaande politieke geschiedenis. Ze verricht daartoe een onderzoekje naar de manier waarop de totstandkoming van de Arbeidswet in de gangbare politieke geschiedschrijving beschreven wordt. Haar conclusie: in de standaardwerken wordt weinig aandacht besteed aan het seksespecifieke karakter van de wet. Vragen als 'Waarom kwam juist vrouwenarbeid voor beperkende wetgeving in aanmerking?' worden niet gesteld. Het zijn juist dergelijke, vanuit het sekseperspectief opkomende vragen die verschijnselen begrijpelijk maken die in de bestaande geschiedschrijving niet verklaard worden en historische lacunes opvullen.

Ook Marjan Schwegman probeert in haar bijdrage een aanzet te geven tot herschrijving van de geschiedenis. Zij gaat in op de betekenis van vrouwelijke eigenschappen bij de vorming van de Italiaanse nationale identiteit in de loop van de negentiende eeuw. Ze maakt duidelijk dat de identiteitsvorming zich aanvankelijk onderscheidde door een

relatief grote nadruk op vermeend vrouwelijke kwaliteiten als idealisme, offervaardigheid en het vermogen om te lijden, maar dat later steeds vaker werd verwezen naar met mannen geassocieerde eigenschappen als realisme, gewelddadigheid en kracht.

Marijke Mossink vraagt zich af of het na de komst van het vrouwenkiesrecht in 1919 nu afgelopen was met het feminisme of niet. Zij richt zich daarbij op de geschiedenis van de vrouwenvredesbeweging in het Interbellum en komt tot de conclusie dat het voor de beantwoording van de opgeworpen vraag noodzakelijk is het begrip 'feminisme' ter discussie te stellen.

Saskia Poldervaart laat in haar bijdrage zien hoe Franse feministes in de jaren van 1830 tot 1850 omgingen met utopisch-socialistische theorieën. Ze contrasteert hun opvattingen over vrouwelijkheid met de worsteling van hun mannelijke mede-socialisten met dit begrip. Daarna bespreekt Poldervaart de feministische analyses van het utopisch-socialisme van Joan Scott en Leslie Rabine, waarbij zij tevens ingaat op een discussie over vrouwelijkheid die de hoogleraren Vrouwenstudies R. Braidotti en S. Sevenhuijsen recentelijk voerden.

In de laatste politieke bijdrage aan het jaarboek besteedt Irene Costera Meijer aandacht aan het begin van de tweede feministische golf. Het artikel van Joke Smit in 1967 in *De Gids* wordt veelal als het startsein voor de golf gezien. Costera Meijer vraagt zich af waarom het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' deze status verwierf. Uit een vergelijking van het artikel met andere teksten blijkt dat Smit de eerste vrouw is die niet als deskundige over vrouwen oordeelt, maar als betrokkene uit eigen ervaring schrijft. Dit geeft Smits artikel volgens Costera Meijer terecht een unieke status.

Op het strijdtoneel van de politiek is behalve een bundel met een brede schakering aan benaderingswijzen en onderwerpen ook een boek van hoog intellectueel gehalte. De politieke geschiedenis wordt vanuit nieuwe feministisch-wetenschappelijke benaderingen bezien. Ongebaande paden worden niet uit de weg gegaan. Dit geeft het jaarboek hier een verkennend (Withuis), daar een illustrerend (Jansz) en elders een initiërend (Schwegman) karakter. De redactie heeft zonder meer een verdienstelijk produkt afgeleverd. Maar, is de vraag die dan onmiddellijk rijst, verdienstelijk voor wie? Wat heeft een politiek historicus zonder het voorvoegsel 'feministisch' bijvoorbeeld aan dit jaarboek? Hoe kan het haar of zijn werk inspireren? Voor mijzelf sprekend, vind ik de bijdragen waarin de feministisch-politieke benadering concreet wordt toegepast in historisch onderzoek (met name Withuis, Oostendorp en Costera Meijer, maar ook Jansz) het mooist. De specifieke invalshoek in deze artikelen leidt tot nieuwe vergezichten op het verleden. De originele manier waarop Costera Meijer het artikel van Joke Smit uit *De Gids* (1967) beziet, benadrukt opnieuw het belang van dit artikel voor de tweede feministische golf. Van Withuis gaat een vergelijkbare voorbeeldwerking uit. Er zijn naast de Koude Oorlog en de Golfcrisis natuurlijk nog voldoende andere politieke onderwerpen te verzinnen waarop een seksespecifieke invalshoek losgelaten kan worden. Wie durft, pakke de handschoen op.

In andere bijdragen daarentegen staat het theoretiseren over de vraag hoe feministisch politieke geschiedschrijving te bedrijven naar mijn smaak te zeer centraal (met name Mossink, Schwegman en Poldervaart). Ergerlijk is het te struikelen over zinnen als 'Waarom verhef ik nu de aanwezigheid van mannen in de constructie van het collectief van vrouwen tot een algemene toetssteen voor "feminisme"?' (Mossink). Dit soort zinnen beperkt de leesbaarheid en onttrekt het historische onderwerp dat aan de orde is aan het zicht. De discussie over de vraag hoe feministisch-politieke geschiedschrijving dient te worden beoefend, mag voor insiders belangwekkend zijn, historici die deze debatten van een afstand volgen willen liever kennisnemen van de resultaten van deze geschiedschrijving. Het theoretische karakter maakt dat het boek toch vooral bedoeld is voor professionals op het terrein van de feministische wetenschapsbeoefening. Voor hen is dit jaarboek dus een must. Zij zullen erdoor gestimuleerd worden zich methodisch op hun concepten te bezinnen. Maar voor degenen die niet tot de profs behoren, pakt de aanschaf misschien wat teleurstellend uit. Wellicht kan de tekst op de achterflap als criterium van aanschaf dienen. Wie deze onmiddellijk begrijpt moet niet aarzelen tot aan-

schaf over te gaan. Maar mij is het nog steeds niet duidelijk wat ik me bijvoorbeeld moet voorstellen bij 'geschiedenissen waarin de relatie tussen vrouwelijkheid en politiek steeds een andere gedaante aanneemt'. Aan de op de achterflap gestelde vraag hoe 'feministische historicae' een nieuwe politieke geschiedenis mogelijk kunnen maken, wil ik niet voorbijgaan. Het antwoord lijkt mij na lezing van *Op het strijdtoneel* eenvoudig: door toegankelijke produkten af te leveren, zodat hun benadering door andere historici te volgen is. Wie weet duurt het dan niet eens zo lang meer of vrouwen zijn in de standaardwerken over de politieke geschiedenis *wel* een onderwerp van betekenis.

Tjitske Akkerman

Maternity & Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880's-1950's

Gisela Bock, Pat Thane (red.)

Londen en New York (Routledge) 1991

259 blz., *f* 133,- (hard cover)

American Historical Review 4, oktober 1990 pp. 983-1115, *f* 25,-

Er verschijnen zoveel publikaties over vrouwen en de geschiedenis van de verzorgingsstaat, dat wel van een nieuwe trend in vrouwengeschiedenis gesproken kan worden.[1] Al dat energieke onderzoek dat verricht wordt in verschillende Europese landen en in de Verenigde Staten biedt natuurlijk een mooie basis voor een vergelijking van nationale stelsels. Dat is ook de opzet van de bundel van onderzoek van Gisela Bock en Pat Thane en van de aflevering die *American Historical Review* wijdde aan dergelijk onderzoek. De periode die het onderzoek in de bundel van Bock en Thane omspant is wat groter dan in *American Historical Review*, respectievelijk 1880-1960 en 1880-1930. Een ander verschil is dat de eerste beperkt blijft tot Europa, terwijl in de tweede het accent ligt op onderzoek in de Verenigde Staten.

Wat beide bundels gemeen hebben is dat zij de sociale politiek die in deze periode gericht was op vrouwen typeren als maternalistisch. Vele voorzieningen waren gericht op moeders. Juist op dit terrein oefenden vrouwenorganisaties de meeste invloed uit, een invloed die zij vaak probeerden te gebruiken om verdergaande rechten voor vrouwen te claimen. In beide bundels wordt de staat in deze periode dan ook als een 'moederlijke staat' getypeerd; in de bewoordingen van de Franse Hubertine Auclert in 1885 moest men kiezen tussen een '*état maternel*' die zijn burgers verzorgde of een '*état minotaur*' die zijn burgers verslindde. Met die beeldspraak wordt trouwens vooral getypeerd hoezeer in Frankrijk de sociale politiek in het teken stond van oorlogsdreiging, nationalisme en een militante opvatting van burgerschap, zoals ook blijkt uit de artikelen van Anne Cova en Karen Offen in *Maternity & Gender Policies*. Uit andere artikelen wordt eveneens duidelijk dat militaire doelen een belangrijke rol speelden in de totstandkoming van door de staat gegarandeerde voorzieningen voor moeders. Susan Pedersen stelt bijvoorbeeld dat de Eerste Wereldoorlog in Groot-Brittannië een beslissende invloed had op de totstandkoming van een seksespecifiek systeem van voorzieningen, door de uitbouw van de zogenaamde 'scheidingstoelagen' aan de echtgenotes en kinderen van soldaten en matrozen. Die these is natuurlijk interessant met het oog op een vergelijking met Nederland, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef. Jammer genoeg ontbreekt Nederland geheel en al in het rijtje onderzoekslanden dat in beide bundels aan bod komt.

In de twee bundels wordt het onderzoek niet alleen gericht op de groepen vrouwen die sociale zorg ontvingen, maar ook op organisaties binnen de vrouwenbeweging en de vrijwillige dan wel professionele werksters die uitvoering gaven aan de sociale zorg. De hamvraag is voor vele onderzoeksters in hoeverre en op welke manier vrouwenorganisaties een stempel zetten op de uiteindelijke vorm die sociale voorzieningen aannamen. De these dat de verzorgingsstaat een nieuwe vorm van 'social control' impliceerde blijkt in beide bundels dan ook achterhaald. Het beeld dat geschetst wordt is er een van een complexe interactie tussen klas-

senbelangen, staatsinitiatieven en specifieke vrouwenbelangen.

De bundel van Bock en Thane beslaat zoveel bijdragen uit verschillende Europese landen, die bovendien meer dan driekwart eeuw omspannen, dat een breed beeld onstaat van de opbouw van de verzorgingsstaat. Zo wordt duidelijk hoe in de verschillende landen in de periode tot 1920, moederschapsvoorzieningen zoals betaald zwangerschapsverlof of kindertoelagen, vooral gericht waren op specifieke groepen, zoals arme en werkende vrouwen. In het Interbellum vond echter een belangrijke uitbreiding plaats. In vrijwel alle landen werd kinderbijslag geïntroduceerd en vond een verdere uitbreiding van moederschapsvoorzieningen plaats. Terwijl in landen als Noorwegen, Zweden, Groot-Brittannië en Frankrijk feministen algemene moederschaps- en kinderbijslagen eisten, richtten feministen in Duitsland en Italië zich op voorzieningen voor werkende moeders. In het laatste geval wonnen feministen daarmee de steun van de arbeidersbeweging. In deze landen kwamen de gezinstoeslagen voor niet-werkende moeders dan ook vooral tot stand op initiatief van de staat en niet van de vrouwenbeweging. De kinderbijslag werd hier echter uitbetaald aan de vaders, terwijl in de eerstgenoemde landen de invloed van de vrouwenbeweging tot uitdrukking kwam in het feit dat de kinderbijslag uitbetaald werd aan de moeders.

De bijzondere situatie van landen als Duitsland, Italië en Spanje in het Interbellum wordt in deze bundel dus getekend door de grote rol die de staat speelde in de totstandkoming van algemene moederschapsvoorzieningen. In nazi-Duitsland nam die staatsrol de meest extreme vorm aan, zoals Gisela Bock in haar artikel over de eugenetische politiek via gedwongen sterilisatie in nazi-Duitsland laat zien. Ook in andere landen werden sterilisatiewetten ingevoerd, maar in de praktijk bleef de uitwerking daarvan relatief gering.

De vergelijking die hier getrokken wordt tussen landen met een sterke rol van de staat en een relatief geringe invloed van de vrouwenbeweging enerzijds en landen met een liberaal-democratische staat waarin de invloed van de vrouwenbeweging sterker was, is bijzonder interessant en zou zeker verdere uitwerking verdienen. Het is spijtig dat alle bijdragen in deze bundel zozeer op zichzelf staan dat vergelijkende conclusies niet verder uitgediept kunnen worden.

Het themanummer van *American Historical Review* is wat dat betreft geprononceerder. De artikelen afzonderlijk blijven minder vaak steken op een beschrijvend niveau en hebben een duidelijker politieke vraagstelling. Bovendien wordt hier met kracht een these naar voren gebracht die een interessant perspectief voor vergelijking biedt. Die these wordt uitgewerkt door Set Koven en Sonya Michel in een artikel waarin zij Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten vergelijken in de periode tussen 1880 en 1920. Zij vergelijken deze landen volgens het schema 'sterke staat, zwakke staat' en laten zien dat de kracht van de vrouwenbeweging omgekeerd evenredig was aan de kracht van de staat in deze landen. Frankrijk en Duitsland gelden in hun optiek als sterke staten, Groot-Brittannië als een tussengeval en de Verenigde Staten geldt natuurlijk als een zwakke staat. Opvallend is dat hier een andere verdeling ontstaat dan in de bundel van Bock en Thane, waarin met name Duitsland en Italië naar voren komen als sterke staten. Dat heeft te maken met het feit dat de indeling van de laatste gekoppeld is aan het Interbellum en bepaald wordt door de opkomst van het fascisme en misschien ook met het feit dat zij zich beperken tot de Europese landen.

De these van de 'sterke staat, zwakke staat' valt aardig toe te passen op de rest van de artikelen in het themanummer van *American Historical Review*. De geschiedenis van alleenstaande, zwangere vrouwen die eind vorige eeuw naar Parijs emigreerden en daar hun toevlucht zochten in het opvanghuis '*La Maternité*', laat bijvoorbeeld zien dat de staatsbemoeienis met de opvang van deze vrouwen zo dwingend was dat er niet veel ruimte overbleef voor de inbreng van vrouwenorganisaties. Daarentegen toont een artikel over de Woman's City Club in Chicago hoezeer deze vrouwenorganisatie een eigen koers uitzette ten opzichte van haar mannelijke tegenhanger de City Club enerzijds en ten opzichte van het stadsbestuur anderzijds in kwesties als vuilopruiming, onderwijs en politiebeleid. Het mooie artikel over Groot-Brittannië van Susan Pedersen laat de complexe interactie tussen

vrouwelijke cliënten, vrouwenbeweging en regeringsfunctionarissen zien met betrekking tot de uitbreiding van 'scheidingstoelagen' en kinderbijslag. Hoewel de vrouwenbeweging hier een belangrijke bijdrage leverde aan de totstandkoming van de verzorgingsstaat is de conclusie dat de termen van de sociale wetgeving uiteindelijk bepaald werden door de door mannen gedomineerde politieke instituties.

Als geheel geven deze bundels een veelbelovend beeld van vrouwengeschiedenis. De ontwikkeling naar een politieke geschiedschrijving die zich niet meer beperkt tot de vrouwenbeweging valt alleen maar toe te juichen. Daarbij kan met recht gezegd worden dat vrouwengeschiedenis een nieuwe betekenis gegeven heeft aan het begrip staat. Zoals Kathryn Kish Sklar schrijft: 'Waar we eens redevoeringen hoorden, klinkt nu babygeschrei.'

Noot

1. Zie ook het besprekingsartikel van Jet Bussemaker in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 48*, 12 (1991) nr. 4, pp. 515-530.

Mieke de Vos

Vrouwengeschiedenis als ambacht

Writing women into history. Amsterdamse Historische Reeks 17
Fia Dieteren en Els Kloek (red.)
Amsterdam (Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam) 1990
126 blz., *f* 25,–

Is vrouwengeschiedenis een inhaalmanoeuvre, bedoeld om de reguliere geschiedschrijving met het verhaal van vrouwen te verrijken, of een poging om de geschiedenis radicaal te herschrijven? Terwijl theoretici als Nathalie Davis en Joan Scott al enkele jaren de laatste optie bepleiten, stellen de samenstellers en auteurs van *Writing women into history* zich ferm op het eerste standpunt.

In deze bundel, die een tijdperk van de Griekse oudheid tot en met de negentiende eeuw bestrijkt, zijn de teksten van zes lezingen uit 1988 bijeengebracht. Zij zijn zonder uitzondering zeer leesbaar en getuigen van gedegen onderzoek, maar ze zijn weinig vernieuwend te noemen. Dit heeft alles te maken met het, slechts impliciet verwoorde, uitgangspunt van de redactie, dat vrouwengeschiedenis zich alleen dan op wetenschappelijk niveau kan ontwikkelen als zij integreert in de 'mainstream' van de geschiedschrijving. Beoefenaars van vrouwengeschiedenis zouden zich volgens de samenstellers meer met bronnenkritiek en minder met theorievorming bezig moeten houden. Het historisch handwerk: lezen en herlezen, interpreteren en herinterpreteren van geschreven bronnenmateriaal, staat centraal in *Writing women into history*.

Dagmar Schneider trekt in dit kader heftig van leer tegen het, al dan niet vermeende, gebrek aan vakmanschap van veel van haar collega's. Haar lezing over machtige vrouwen in de vroege middeleeuwen is één lange tirade tegen mensen die pretenderen iets over de middeleeuwen te kunnen zeggen zonder dat zij zelfs maar Latijn kunnen lezen. Schneider heeft niet helemaal ongelijk; er bestaan studies op het gebied van vrouwengeschiedenis in de oudheid en middeleeuwen die sterk generaliserend zijn en niet op gedegen onderzoek berusten. De situatie is echter niet zo slecht als zij haar afschildert. Ik verbaasde mij over de kracht en felheid waarmee Schneider een wijd open deur staat in te trappen: een goede opleiding en kennis van hulpwetenschappen zijn immers een *conditio sine qua non* voor elke vorm van wetenschapsbeoefening.

Olwen Huftons artikel over vrouwen en geweld in de vroeg-moderne tijd is een inventarisatie van de mogelijkheden die het gebruik van processtukken als bron bieden. Ook Mary Prior komt in haar stuk over vrouwen in het zeventiende-eeuwse Engeland niet veel verder dan een opsomming van mogelijke bronnen en van de voetangels en klemmen die zij voor de historicus in petto hebben.

Jean Gelman Taylor heeft de VOC-archieven nog eens nagevlooid op het vóórkomen van vrouwen. Zij ontdekte een heel netwerk van huwelijksrelaties tussen VOC-ambtenaren en Javaanse vrouwen. De dochters uit deze huwelijken werden uit-

gehuwelijkt aan nieuw aangekomen ambtenaren. Dit patroon zette zich een paar generaties voort. Het zorgde voor continuïteit in het bestuur van Batavia en bevorderde de concentratie van macht in de handen van een kleine familie-elite. Taylors artikel is boeiend geschreven, maar biedt weinig inzicht in de plaats die de vrouwen in kwestie in dit familienetwerk innamen en in de eventuele verbanden tussen vrouwengeschiedenis en geschiedenis van het kolonialisme. Haar verhaal had aan zeggingskracht kunnen winnen wanneer zij iets meer afstand van de bronnen had genomen en conclusies had durven trekken.

De eerste bijdrage, 'Sophocles' Antigone as a bad woman', van de classica Christiane Sourvinou, is een knappe poging om de gevoelswaarde van een bron, in dit geval een toneelstuk uit het Athene van de vijfde eeuw v.C., voor het contemporaine publiek te reconstrueren. Antigones broer, die met een leger tegen zijn vaderstad Thebe is opgetrokken, is gesneuveld tijdens een aanval op de stad. Zijn lijk ligt voor de muren te rotten; als landverrader heeft hij geen recht op een begrafenis. Antigone probeert haar broer alsnog te begraven en wordt daarbij betrapt. In gloedvolle bewoordingen eist ze van de koning, haar oom Creon, dat hij haar broer een eervolle begrafenis zal geven. Haar verloofde, de zoon van de koning, steunt haar, maar Creon weigert hun verzoek. Bij een tweede poging de broer te begraven wordt Antigone weer gepakt: als straf voor haar wangedrag wordt zij *levend* begraven. Haar geliefde hangt zichzelf op uit verdriet.

Moderne lezers en uitvoerders van dit stuk zien Antigone als een heldhaftige vrouw, die onverschrokken opkomt voor haar principes en zelfs bereid is daarvoor te sterven. Zo niet de antieke toeschouwer. Wat zag die dan wel? Een vrouw die alle normen en wetten overtreedt, een hysterica, een gekkin. Antigone is niet alleen ongehoorzaam aan haar oom, het hoofd van de huishouding waarin zij leefde en onder wiens gezag zij viel, maar ook ongehoorzaam aan haar land. Door haar ongeoorloofde actie werd zij net zo'n landverrader als haar broer, door haar onverantwoorde gedrag sleurde zij haar geliefde mee in haar val. In het oude Athene had dit verhaal een eenduidige moraal: wie het vaderland niet boven alle privé-belangen laat prevaleren zal slecht aan zijn einde komen.

De bundel sluit sterk af met een analyse van Geneviève Fraisse van de verschillende stromingen binnen het Franse feminisme aan het begin van de negentiende eeuw. Ook Fraisse heeft teksten als uitgangspunt genomen en net als de andere auteurs schuwt zij de gedetailleerde bronnenkritiek niet. Fraisse durft echter wèl de volgende stap te nemen; als enige van alle medewerksters aan deze bundel formuleert zij enkele theoretische uitgangspunten voor verder onderzoek naar wat zij het feministisch-historisch subject noemt. Dit subject is volgens haar de individuele feministe uit heden en verleden. Fraisse neemt een veel radicaler standpunt in over het doel van vrouwengeschiedenis dan de redactie. Fraisse ziet vrouwengeschiedenis niet alleen als een doel op zich, maar ook als een, zij het academisch, onderdeel van de vrouwenbeweging. De archieven uit, de straat op!

Marieke Hellevoort

Politics and Friendship. Letters from the Woman Suffrage Alliance, 1902-1942

Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman (red.)

Ohio (Ohio State University Press) 1990

315 blz., geb. *f* 133,50

In november 1990 verscheen bij de Ohio State University Press een Engelstalige uitgave van Nederlandse hand. Het gaat hier om de vertaalde en herziene editie van *Lieve Dr. Jacobs*, de brievenselectie die in 1985 verscheen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.[1] De selectie bestaat uit de privé-correspondentie van en aan Aletta Jacobs en Rosa Manus enerzijds en de Amerikaansen Carrie Chapman Catt en Anna Howard Shaw en de Hongaarse Rosika Schwimmer anderzijds. Zij waren allen hun leven lang actief in de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Mineke Bosch verzorgde de begeleidende tekst.

De opzet van beide edities was tegelijkertijd de

geschiedenis van de Wereldbond en de geschiedenis van de individuele vrouwen te vertellen. We krijgen op die manier een schat aan informatie over het internationale kiesrechtleven. Persoonlijk leven en feministische politiek zijn in de Wereldbond zodanig verstrengeld, dat voor de vrouwen een leven zonder de 'Cause' niet mogelijk lijkt te zijn. Tegelijkertijd zijn de directe contacten tussen vrouwen fundamenteel voor het bestaan van de Wereldbond. Beide boeken staan bol van de energie waarmee in de Bond activiteiten worden ontplooid. De vrouwen reizen de wereld rond, trachten hulp te verlenen bij het opzetten van nationale kiesrechtcampagnes en wisselen hun ideeën uit in briefwisselingen, in de maandelijkse uitgaven van het blad *Jus Suffragii* en op de tweejaarlijkse congressen van de Bond.

Over het Nederlandse kiesrechtleven zijn in de Engelse uitgave enkele aanvullingen gegeven. Ook voor Nederlandse lezers zijn dit welkome toevoegingen. De levensschets van Aletta Jacobs bijvoorbeeld staat immers ook hier niet iedereen even helder voor ogen. Met of zonder aanvullingen blijft echter staan dat het boek tevens een bijdrage is aan het weinige dat er over de Nederlandse wereld van het kiesrecht geschreven is. De brieven van Aletta Jacobs aan Rosika Schwimmer laten een heel andere Jacobs zien dan haar eigen *Herinneringen*.[2] Ze is hier niet langer het liberale, strenge doch rechtvaardige geweten van de kiesrechtbeweging, maar komt naar voren als een immer actieve en bovendien joodse feministische vrouw. Jammer toch dat de brieven van Jacobs aan Shaw en Catt verloren zijn gegaan.

De brievenselectie is hetzelfde gebleven. Veranderd is de titel. Het boek heet geen Dear Dr. Jacobs maar *Politics and Friendship*. Bosch stelt in het voorwoord dat de titel deze metamorfose heeft ondergaan om de niet-Nederlandstalige lezer te plezieren. Mij lijkt die wijziging méér dan een tegemoetkoming aan het grote publiek. Het is ook de neerslag van een gewijzigde nadruk in het verhaal. Waar *Lieve Dr. Jacobs* opent met 'We lijken wel geliefden', begint het verhaal in *Politics and Friendship* met de aanhef: 'Unity above Nation, Race and Creed'. Het is het begin van een ander verhaal.

Bosch heeft in deze editie de invulling van het zusterschap als verhaallijn genomen. Zusterschap en vriendschap zijn hier niet langer, zoals in *Lieve Dr. Jacobs*, bijna inwisselbare begrippen. Bosch beschouwt onder invloed van het poststructuralisme zusterschap als een constructie. De brieven, zo zegt ze, 'openbaren niet het internationale zusterschap van vrouwen zoals het was, maar alleen hoe het internationale zusterschap van vrouwen werd waargenomen – of geconstrueerd'. (p. 23, vertaling van mij, *M.H.*) Door middel van kopjes als 'Prosaics and Poetics of Suffrage Sisterhood', 'Women United or Divided', 'Growing inter-internationalism' worden we meegenomen in het discours over zusterschap. Het laat zien hoe in de Wereldbond vorm werd gegeven aan de notie van zusterschap en hoe de vijf genoemde vrouwen deze notie invulden in weerwil of in navolging van het heersende ideaal van de Bond.

Volgens Bosch werd dit ideaal gedomineerd door een notie van universeel zusterschap dat geïnitieerd was door de Amerikaanse feministe Susan B. Anthony. In haar geest werden gelijkheid van vrouwen en eenheid van de beweging het onderliggend motto van de Wereldbond. Verschillen tussen vrouwen werden voornamelijk symbolisch gebruikt om deze eenheid te benadrukken. Zowel Bosch als de brieven laten zien hoe dit ideaal na de Eerste Wereldoorlog zachtjesaan scheuren begint te vertonen. Reële verschillen komen in de plaats van symbolische verschillen. Zo nemen Chinese vrouwen van vlees en bloed op het congres van Genève in 1920 de plaats in van de Chinese banier waarmee Aletta Jacobs zeven jaar eerder de deelnemers aan het congres te Boedapest nog tot tranen had geroerd. Een groter contrast was niet mogelijk, aldus Bosch. Ook de vijf vrouwen ontkomen niet geheel aan deze notie van universeel zusterschap. In het laatste gedeelte van het verhaal hoopt de spanning in de brieven tussen de joodse Manus en haar 'stiefmoeder' Catt zich op. Voortdurend wordt de joodse kwestie door beiden omcirkeld uit naam van de gelijkheid tussen vrouwen. Wanneer Manus tenslotte door de Duitsers weggevoerd en in Ravensbrück gestorven is, herdenkt Catt haar in een rondschrijven als de eerste die voor de 'Cause' gestorven is.

Er is nog een andere reden waarom *Politics and Friendship* een ander verhaal is geworden, en die reden ligt buiten het boek. De context van uitgave is een andere geworden. In 1985 was er in vrouwengeschiedeniskringen maar weinig aandacht voor het boek.[3] En waarom eigenlijk? Omdat het een duidelijke keuze was voor de vrouwencultuurbenadering en deze niet paste binnen de pleidooien om de geschiedenis te herschrijven? Of omdat het slechts *petite histoire* zou zijn, leuke roddel voor ingewijden maar van weinig belang voor de *grande histoire*? Tegenwoordig lijkt de drang om die ene grote geschiedenis te (her)schrijven minder te worden. Zogenaamde *petites histoires* kunnen worden opgevat als een bijdrage aan het meerstemmige koor van vrouwengeschiedenis. Ook staat het poststructuralisme dat Bosch in *Politics and Friendship* als theoretisch uitgangspunt heeft genomen, tegenwoordig meer in de belangstelling van feministische historicae.[4] En passant laat Bosch zien dat het gebruik van dit gedachtengoed niet onvermijdelijk hoeft te leiden tot theoretische verhalen. Met een poststructuralistische invalshoek kan ook een spannend historisch verhaal geschreven worden waarin vrouwen als historische subjecten naar voren komen.

Jammer vind ik het dat Bosch niet heeft gekozen voor een versie waarin de brieven in hun oorspronkelijke taal afgedrukt zijn. Wat zou een betere uitdrukking van de internationaliteit van de Wereldbond zijn dan een meertalige editie? Om al lezend tussen alle Engelstalige brieven plots op een Nederlandse of een Duitse brief te stuiten zou prachtig aansluiten bij Bosch' bewering dat de Bond een Amerikaanse sfeer uitademde. En wat is er tot slot mooier dan Aletta Jacobs, de *Grande Dame* van het Nederlandse vrouwenkiesrecht, geen Nederlands, geen Engels maar eindelijk haar 'steenkolenduits' te zien schrijven? Misschien iets voor over vijf jaar?

Noten

1. Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht 1902-1942.* Amsterdam (Feministische Uitgeverij Sara) 1985. Sinds de fusie in 1988 tussen het Informatie en Documentatie Centrum en het tijdschrift *Lover* heet het IAV Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV).
2. Aletta H. Jacobs, *Herinneringen.* Amsterdam (Van Holkema en Warendorf) 1924; reprint Nijmegen (SUN) 1987.
3. Myriam Everard besprak *Lieve Dr. Jacobs* in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies 30*, 8 (1987) nr. 2, pp. 222-224.
4. Zie voor de ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis het overzichtsartikel van Francisca de Haan, 'Na vijftien jaren. Vrouwengeschiedenis in Nederland, 1976-1991', in: *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland.* Zutphen (Walburg Pers) 1991, pp. 13-44.

Mariëtte van Staveren
Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media
Liesbet van Zoonen
Amsterdam (SUA) 1991
323 blz., *f* 45,-

Dat feministen in de volksmond doorgaan voor lesbische manwijven of hysterische vrouwtjes, wijten we gewoonlijk zonder veel omhaal aan de historisch slechte verstandhouding tussen de vrouwenbeweging en de media. Feministen zijn in hun pogingen om hun identiteit en bedoelingen aan het grote publiek over te brengen steeds weer gefrustreerd door de pers. Maar liggen de zaken werkelijk zo simpel?

Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn behandelt de relatie tussen de media en de vrouwenbeweging vanuit een constructivistisch perspectief. Zo is nieuws volgens Van Zoonen een sociale constructie. Nieuws is het eindresultaat van een 'serie onderhandelingen tussen gebeurtenissen, nieuwswaarden, organisatorische routines en regels, en de beroepsopvattingen en voorkeuren van journalisten' (p. 25). Van Zoonen veronderstelt dat de houding van de media ten opzichte van een nieuw verschijnsel in de eerste maanden bevochten wordt, om daarna niet meer te veranderen. Een grote rol daarin spelen 'media frames', ingeburgerde ver-

wachtingspatronen die het journalistieke werk structureren.

Wat de vrouwenbeweging betreft, bespreekt Van Zoonen drie bestaande benaderingen, de chronologische, de indeling in ideologische stromingen en een indeling naar praktijken. Geen van deze benaderingen beschrijft volgens haar bevredigend de diversiteit binnen de beweging. Ze voegt daarom een eigen instrument toe, gebaseerd op de politieke paradigma-theorie van Claus Offe. Deze theorie gaat ervan uit dat zich in de loop van de jaren zestig een paradigmatische omslag in de definiëring en vormgeving van de politiek heeft voorgedaan. De geïnstitutionaliseerde politiek van partijen en overlegstructuren vindt plotseling een radicaal andere, niet-geïnstitutionaliseerde politiek tegenover zich. Sociale bewegingen kunnen zowel tot het oude als het nieuwe paradigma behoren. Aan de hand van thema's, waarden, actoren en handelwijzen ontwerpt Van Zoonen voor de vrouwenbeweging een ingewikkeld mengschema van beide paradigma's.

Dit is de leidraad voor wat zij een constructivistisch interactiemodel noemt. Mijns inziens heeft deze opvatting van constructivisme als een samenspel van kenmerken echter belangrijke beperkingen. Het interactiemodel richt zich namelijk niet op de verschuivingen die zich in de loop van de tijd in de relatie tussen de media en segmenten van de vrouwenbeweging voordoen. Van Zoonen is ook niet geïnteresseerd in dergelijke verschuivingen. Nieuwe constellaties zullen immers in de oude termen beschreven worden. Het is voor haar geen overweging dat oude termen onder invloed van veranderingen van context nieuwe betekenissen krijgen. Hetgeen mij plausibel lijkt.

Het empirisch onderzoek bestrijkt de jaren 1970-1973 en is op doortastende wijze afgegrensd. De media zijn ingedikt tot alleen de reguliere dag- en weekbladen. Van Zoonen selecteert eerst de tien meest in de pers besproken feministische gebeurtenissen. Vijf daarvan hebben nieuwe ontwikkelingen in de vrouwenbeweging ingeluid: de oprichting van MVM, de eerste actieweek van Dolle Mina en hun eerste congres, de opkomst van de praatgroepen en de kraak van het Amsterdamse vrouwenhuis worden onderzocht. De berichtgeving erover wordt aan een discoursanalyse onderworpen om te kijken of en zo ja, welk 'media frame' of 'frames' er ten grondslag liggen aan de constructies van de vrouwenbeweging die de pers produceert.

De media worden binnen de sociale wetenschappen vaak vanuit een instrumenteel-functionalistische optiek benaderd: ze worden gezien als doorgeefluik of gebruiksvoorwerp. De interactie tussen de media en publieksgroepen en de contextgebondenheid van beeldproduktie door de media is nog nauwelijks geconceptualiseerd. Van Zoonen doet dit wel door haar analyse van de berichtgeving over de vrouwenbeweging te combineren met interviews met feministen en journalisten. Hierdoor betreedt het proefschrift ook het betrekkelijk nieuwe pad van de geschiedschrijving van de journalistieke beroepspraktijk in de jaren zestig en zeventig en, *last but not least*, van de tweede feministische golf.

Het kader waarbinnen Van Zoonen dit project uitvoert is dat van de theorievorming over de zogeheten nieuwe sociale bewegingen. Haar hoofddoel is om het belang van de media binnen deze theorieën op te waarderen, door de complexiteit van de interactie tussen sociale bewegingen en de media te laten zien. Het onderzoek naar de vrouwenbeweging fungeert als case-studie en is als zodanig van ondergeschikt belang. Ogenschijnlijk liggen Van Zoonens formele prioriteiten dus duidelijk vast. Haar analyse over de wisselwerking tussen de media en diverse feministische groeperingen is een overtuigende opsomming van complicerende factoren, zoals organisatorische imperatieven binnen de pers en de veelheid aan manieren waarop vrouwengroepen de pers tegemoet treden. Het wordt duidelijk dat de vrouwenbeweging de media nooit zonder meer voor haar karretje heeft kunnen spannen en ook dat de media tegenover de vrouwenbeweging nooit een eenduidig negatieve houding gehad hebben.

Toch herbergt dit proefschrift een aantal spanningen in zich die niet worden opgelost. Het eerste dat stof tot nadenken geeft is de ondertitel: 'De vrouwenbeweging en de media', in plaats van het veel accuratere 'De media en de vrouwenbeweging'. Bij nader inzien leek deze misleiding mij een veelbetekenende aanwijzing voor Van Zoonens officieuze agenda, waarop de prioriteiten zijn omge-

draaid. De media vormen haar hoofdonderwerp en ze hanteert een klassiek-sociologisch objectivisme om ze te bestuderen, maar tegelijkertijd speelt haar betrokkenheid als feministisch wetenschapster een voortdurende, ambigue rol op de achtergrond. Haar officiële agenda dient óók de onthulling van een genuanceerder beeld van de vrouwenbeweging en van feministen, dan datgene wat met name via de pers tot ons komt. Het is echter de vraag in hoeverre Van Zoonens subjectieve positie en haar theoretische project elkaar versterken of elkaar juist in de weg zitten.

Van Zoonen ontleent aan de theorievorming over de vrouwenbeweging dat de praatgroepen een historische breuk representeren. Men zou verwachten dat een dergelijke breuk een nieuw mediaframe noodzakelijk maakt. Volgens haar ontstaat dit echter niet. De media hielden vast aan hun oude interpretatiekaders en de nieuwe ontwikkelingen die daar niet inpasten werden simpelweg niet of nauwelijks gerepresenteerd. Van Zoonens verhaal gaat als volgt. Ogenschijnlijk is de berichtgeving over MVM, Dolle Mina en de praatgroepen heel wisselend en pluriform. Zo komt het liberale MVM goed over, omdat de groep aansluit bij de organisatiepatronen van de media (er zijn woordvoerders en persberichten) en bij de ontevredenheid van vrouwelijke journalisten. Dolle Mina wordt enthousiast binnengehaald omdat de pers heeft zitten wachten op een leuk soort progressiviteit als tegenwicht tegen het dogmatisme waar de jaren-zestig-bewegingen in zijn vervallen. Dolle Mina wordt echter alleen gezien als voorvechtster van de seksuele bevrijding van de vrouw; hun andere eisen en politieke denkbeelden komen nauwelijks aan bod.

Van de praatgroepen en hun politiek begrijpen de media niets, te meer daar de praatgroepen mannen uitsluiten. Met de kraak van het vrouwenhuis is de negatieve omslag compleet, ook wat de vrouwelijke journalisten betreft. Nu construeren de media de pas in zwang gekomen term 'feminisme' als een strijd tegen individuele mannen door bizarre, uitzonderlijke vrouwen. Van Zoonen ontwaart in deze omslag – het verschil tussen legitieme vrouwenstrijd en het ongewenste feminisme – de contouren van het al die tijd al door de pers gebruikte 'frame': een liberaal-feministische consensus over de noodzaak van gelijke rechten, mentaliteitsverandering en seksuele vrijheid voor vrouwen, zolang dit, samen met mannen, binnen bepaalde normen over vrouwelijkheid en mannelijkheid en met gevoel voor humor wordt bevochten. Van Zoonen haalt onderzoek aan over de jaren tachtig, waaruit blijkt dat deze consensus ten aanzien van vrouwen-issues tot op heden bestaat.

Van Zoonens officiële project komt hier tot een succesvol einde. Maar hoe staat het met haar officieuze ambities? Met name het deel over Dolle Mina is als bijdrage aan de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging zeer de moeite waard. MVM en de praatgroepen komen minder uit de verf. Dit is in de eerste plaats te wijten aan de manier waarop Van Zoonen haar onderzoeksmateriaal presenteert. De analyse van journalistieke teksten krijgt zeer veel ruimte, terwijl de interviews met feministen en journalisten grotendeels aan het oog van de lezer onttrokken blijven. Een andere oorzaak is Van Zoonens benadering van het constructivisme. Ze stelt dat een belangrijke inzet van het feminisme de strijd om de definitie van politiek is. Juist met dit aspect hebben de media de grootste moeite. Van Zoonen zelf ontbreekt het ook aan het instrumentarium om de verschuivingen in de betekenis van het begrip 'politiek' en de in de jaren zeventig veranderende relatie tussen politiek en individu verder uit te diepen. Ze zit vast aan de definitie van politiek die inherent is aan de door haar gehanteerde indeling in politieke paradigma's, waarin politiek een kwestie is van binnen of buiten het systeem opereren en van politieke agenda's. Als gevolg hiervan blijven bepaalde gebeurtenissen onverklaard. Waarom pakken de media het nieuw-politieke abortus-issue zo goed op, terwijl Van Zoonen betoogt dat ze alleen raad wisten met oud-politieke issues, zoals sociaal-economische eisen? En waarom kan uitgerekend *De Telegraaf* nog het beste uit de voeten met het verschijnsel van de praatgroepen?

Van Zoonens proefschrift is ondanks deze kritiekpunten een zeer waardevolle en leesbare bijdrage aan mediastudies en vrouwenstudies. De beperkingen ervan vormen stimulerende aanwijzingen voor de dilemma's, waar het onderzoek naar de tweede golf ons voor stelt.

Jeannie Worms
Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw.
H. Vossen, B. Kruijtzer, Y. de Vries (red.)
Venlo (Van Spijk) 1990
160 blz., *f* 19,90
Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw
M. Hoogendijk (red.)
Zutphen (Walburg Pers) 1990
174 blz., *f* 24,90

Beide bundels bevatten artikelen van (voornamelijk) historici en letterkundigen. Het genre is regionale geschiedschrijving met als thematiek vrouwengeschiedenis. Beide zijn geschreven in navolging van een publikatie uit 1989 van M. Grever en A. van der Veen (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw.* Zutphen (Walburg Pers) 1989. Het idee voor het Limburgse boek ontstond naar aanleiding van de invoering van het onderwerp vrouwengeschiedenis (1990-1991) voor het Centraal Schriftelijk Examen geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Het boek kwam tot stand op initiatief en door subsidie van provinciale instellingen (De Stichting Limburgse Vrouwen Raad en de Werkgroep Emancipatie Beleid). Het idee voor het schrijven van de Drentse bundel kwam van Het Drents Vrouwenburo. Dit bureau nam in 1988 contact op met de Geschiedeniswinkel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het resultaat van dit contact heeft – zoals aangegeven – geleid tot de uitgave van het genoemde boek.

Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw bevat artikelen met een wisselende thematiek over de geschiedenis van Limburgse vrouwen. Het openingsartikel van Ingrid M.H. Evers handelt over armenzorg (1840-1940) en meer in het bijzonder over een in 1840 door zeven jonge vrouwen genomen initiatief om een vereniging op te richten met als doelstelling iets te doen aan de grote armoede in de stad Maastricht. Er werd een leken-organisatie in het leven geroepen met als naam *Société de Charité des Dames de Maestricht.* De dames waren allen afkomstig uit een welgesteld liberaal-katholiek milieu. Op heldere wijze zet Evers uiteen op welke wijze de dames de ergste armoede wilden bestrijden, zonder hieraan christelijke voorwaarden te verbinden. Dit oorspronkelijk ideaal veranderde echter onder invloed van conservatief-katholieke tendensen. De Société werd een semi-kerkelijk instituut. Evers constateert een ontwikkelingsgang in de charitatieve doeleinden van sociale betrokkenheid in de richting van bedillerigheid en bemoeizucht. Deze laatste ontwikkelingen leidden ertoe dat de Maastrichtse Société in 1940 werd opgeheven. Een interessante vervolgstudie zou, volgens mij, kunnen zijn het uitvoeren van een vergelijking tussen de vrouwen uit de Société en de vrouwen die de schenkingen ontvingen (de vrouwen in armoede): vrouwen met macht en geld schenken goederen aan vrouwen in armoede. Welke (afhankelijkheids)relaties werden op deze manier gecreëerd? Een van de belangrijke vragen waarop Evers een antwoord wilde geven ('wat was de aantrekkingskracht van de Société op vrouwen'?) blijft in haar bijdrage onderbelicht.

Handelde het artikel van Evers voornamelijk over Maastricht, het volgende artikel van Carla Wijers heeft de vrouwenlevens in de mijnstreek tot onderwerp. De industriële ontwikkeling in dit gebied vanaf het begin van deze eeuw tot in de jaren zestig was bepalend voor onder andere het gezinsleven en de sekseverhoudingen. Wijers beschrijft hoe de geschiedenis van de mijnwerkersvrouw werd bepaald door een levenswijze die door de katholieke kerk en de mijn werd gelegitimeerd of gekleurd. Op ideologisch gebied namen de katholieke ideeën en gedachten een monopoliepositie in. Bij gebrek aan door de overheid geregelde sociale voorzieningen had de kerk een zeker machtsmiddel: de mijnwerkersbevolking was afhankelijk van (mede) door de kerk in het leven geroepen instellingen. Afwijzing van het katholieke gedachtengoed had tot gevolg dat men niet kon participeren in dit voorzieningenstelsel. Het leuke van dit artikel is dat naast het gebruik van schriftelijk bronnenmateriaal interviews zijn afgenomen bij mijnwerkersvrouwen. Overigens geldt dit voor meer artikelen in de hier besproken boeken. Door de interviewmethode (of 'oral history') wordt de geschiedenis van de relatie tussen kerk, mijn en gezin ge-

Mijnwerkersvrouw ca. 1921 (foto: privé-archief Rieky Peeze Brinkhorst-Verkaart).

completeerd, genuanceerd en van een persoonlijke tint voorzien. De interviewmethode biedt hier goede mogelijkheden om ook de ervaringen van de betreffende vrouwen te achterhalen. Deze werkwijze kan ook leerlingen in het voortgezet onderwijs die een werkstuk over dit onderwerp willen maken, aanzetten tot het gebruik van deze methode van onderzoek. Ik zou het vruchtbaar hebben gevonden als de redactie aan een van de auteurs die de interviewmethode hebben toegepast de opdracht had

gegeven om een korte uiteenzetting te geven over deze methode. Aanzetten tot theorievorming en methodengebruik ten aanzien van 'oral history' ontbreken nu nagenoeg.

De artikelen van Petra Janssen en Hélène Vossen zijn in zekere zin complementair. Beide auteurs schrijven over scholing: Janssen over het geïnstitutionaliseerde scholings- en vormingswerk voor Limburgse plattelandsvrouwen, Vossen over het ontstaan van een nieuw schooltype in Maastricht in 1947, de Mater Amabilisschool (MAS). Het Maastrichtse initiatief om een MAS op te richten vond in het hele land navolging. De bijdrage van Janssen beantwoordt aan haar doelstelling; zij werpt inderdaad meer licht op het ontstaan en de kennis van de achtergronden van het geïnstitutionaliseerde plattelandsvrouwenwerk. Beide vormen van educatie, de landbouw-huishoudschool en de cursussen van de Boerinnen Bond, hadden als doel kennisoverdracht en persoonlijke vorming. Deze vormen van educatie waren niet gericht op emancipatie (met bijvoorbeeld als doel het tegengaan van ongelijke machtsverhoudingen) van de vrouw op het platteland. Voorop stond de dienstbaarheid van de vrouw aan het gezin, het bedrijf en de echtgenoot.

Vossen schetst kort en bondig de achtergrond en het ontstaan van de Mater Amabilisschool in Maastricht. Ook schenkt zij aandacht aan de ideologie achter de oprichting van de MAS en aan de rol van Mw. M.C. Schouwenaar hierin. In haar verdere beschrijving van de periode 1948-1950 neemt zij een aantal vragen uit een zogenaamde vragenbus,[1] een tweetal anoniem geschreven brieven en een korte impressie van een radio-interview met vier oud-leerlingen van de MAS als uitgangsmateriaal op. Dit materiaal is illustratief voor de gebrekkige seksuele voorlichting en dus tevens voor de noodzaak van scholing aan vrouwen en meisjes in de beschreven periode. Vossen merkt terecht op dat meer onderzoek en interviews gewenst zijn om een representatief beeld te krijgen van de betekenis van de MAS voor meisjes. Zowel het artikel van Vossen als dat van Janssen onderstreept het grote belang van scholing.

In deze bundel zijn verder nog artikelen opgenomen van Annelies Dassen, Janneke Riksen en Jaqueline van Renen. De drie bijdragen handelen voornamelijk over de twintigste eeuw. De bijdrage van Dassen over het dienstbodenvraagstuk behandelt een onderwerp dat in zekere zin binnen heel Nederland speelde. Zij laat zien dat het vooral Limburgse meisjes waren die als kinder- en dienstmeisje vóór de Eerste en na de Tweede Wereldoorlog in België gingen werken. Vooral de steden Brussel, Luik en Antwerpen waren favoriet. Het betrof vaak adellijke of gefortuneerde families die meer personeel in dienst hadden. Boeiend om te lezen is dat het cultuurcontact en de cultuurconfrontatie voor de Limburgse meisjes bijdroegen aan hun zelfbewustzijn.

Het accent in de bijdrage van Riksen ligt op de ontwikkeling van de vrouwenpagina in het dagblad *De Limburger* (en zijn voorlopers), vooral vanaf het einde van de jaren dertig tot aan het begin van de jaren zestig. Verder onderzoekt zij in hoeverre de Tweede Wereldoorlog verandering bracht in het beeld van vrouwen in deze krant. Zij constateert dat de angst voor 'zedelijke verwildering' van de jeugd ook tot uitdrukking kwam op de vrouwenpagina. Dit ligt voor de hand omdat aandacht voor huishouden en gezin onlosmakelijk tot de vrouwelijke taken werden gerekend.

Van Renen schrijft over de hulpverlening aan (aanstaande) ongehuwde moeders[2] te Heerlen in de periode 1946-1960. Het artikel wordt voorafgegaan door een kort verslag van een interview met een ongehuwde moeder. In de vroedvrouwenschool was een doorgangshuis, waarin de (aanstaande) ongehuwde moeders meestal een aantal weken voor de bevalling werden opgenomen. De hulpverlening bestond uit drie aspecten: de medische, geestelijke (religieuze) en sociale hulpverlening. Ongehuwde moeders uit het hele land konden zich in de vroedvrouwenschool te Heerlen aanmelden om te bevallen. In de praktijk bleken dit vooral meisjes uit de provincies Gelderland, Brabant en Limburg te zijn: het merendeel was ofwel dienstbode ofwel zonder beroep.

De Drentse bundel *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw* omvat zeven artikelen en zes korte vrouwenportretten. Volgens de achterflap van het boek is 'Krüderig' Drents voor 'bijdehante tante'. De eerste bijdrage van Annemarie van Buu-

ren geeft een kort historisch overzicht over het al dan niet bestaan van een leescultuur bij vrouwen in de provincie Drenthe van 1900 tot heden. In deze periode constateert zij een toename van het lezen, met name vanaf de jaren zestig. Mede onder invloed van emancipatiebewegingen kregen vrouwen meer behoefte om zich te ontwikkelen. Vóór die tijd werd lezen vaak gezien als luieren, en als een afkeurenswaardige bezigheid. Typerend voor de tijdgeest is een paragraaf met titels van veel gelezen boeken. Het artikel wordt regelmatig onderbroken door fragmenten waarin vrouwen zelf vertellen over hun leescultuur. Deze onderbrekingen zijn zeer illustratief voor de geschetste situatie en niet storend voor het gehele betoog.

Twee artikelen die qua onderwerp in elkaars verlengde liggen, zijn de bijdragen van Rie Rudijs-Protzman en van Marieke Hofstee. Rudijs-Protzman behandelt de woonomstandigheden in Drenthe, meer in het bijzonder de rol van vrouwen als woningopzichteressen. De functie van woningopzichteres ontstond in het negentiende-eeuwse Engeland onder leiding van Octavia Hill. Daarna gaat zij in op het ontstaan van dit beroep in Drenthe en op de taken van de woningopzichteressen. Hofstee beschrijft de situatie van de Drentse veenarbeidsters en de turfcrisis van 1920-1940. Zowel Rudijs-Protzman als Hofstee laten duidelijk zien dat het met de woonomstandigheden van de arbeiders in Drenthe lange tijd zeer slecht gesteld was. Dit gold vooral voor de veengebieden waar hele gezinnen in zogenaamde plaggenhutten woonden. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de functie van woningopzichteres zich tot woning-maatschappelijk werkster. Dit was mede een gevolg van de herwaardering van de betekenis van het gezinsleven in deze periode.

Margriet van Slochteren behandelt de ontwikkeling van de Drentse Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen 1930-1948. De Bond onthield zich van alle partijpolitiek. Het was een neutrale organisatie. De Boerinnenbond organiseerde onder meer cursussen, vooral gericht op de huisvrouw. De Bond was, volgens Van Slochteren, zó succesvol dat in Drenthe in 1946 twaalf nieuwe afdelingen werden opgericht. Dit had natuurlijk ook te maken met het einde van de Tweede Wereldoorlog. Van Slochteren geeft tevens een korte schets van de invloed die de Duitse bezetter had op de Bond. Hierdoor kan het ook – in een breder kader van bijvoorbeeld het nationaal-socialisme – in lesverband op scholen gebruikt worden. Dit laatste geldt eveneens voor de bijdrage van Jet Spits over de Nederlandse Volksdienst (NVD) en de Drentse vrouw, 1940-1945. De NVD was een propagandistische organisatie en een kopie van de Duitse 'National-Sozialistische Volkswohlfahrt'. Spits toont aan dat de tegenwerking die de Volksdienst in Drenthe ondervond groot was. De Bond was in dit opzicht in Drenthe en binnen Nederland het meest succesvol.

Anneke Mulder en Fred Oosting schenken aandacht aan vakantiewerk voor vermoeide huisvrouwen in de periode 1947-1961. Vrouwen die in aanmerking kwamen voor een of enkele weken vakantie, kregen onder andere voorlichtingsfilms over het voeren van een beter huishouden te zien. Voor dit doel werd in Drenthe een huis aangekocht in Zuidlaren: 'De Berkhof'. In hoeverre de vakantieweken de vrouwen tegelijkertijd vormden tot betere moeders en huisvrouwen, die uiteindelijk voor een zogenaamde betere samenleving zouden zorgen, blijft helaas een onbeantwoorde vraag in dit artikel.

Dinah Marijanan gaat in op drie generaties Molukse vrouwen in Drenthe gedurende 1950-1990. Het artikel is gebaseerd op verhalen van drie Molukse vrouwen. Tweeduizend Ambonese militairen en hun gezinnen werden in Drenthe gehuisvest in een groot barakkenkamp: 'Schattenberg'. Centraal staan de relaties tussen de Ambonese mensen onderling en de verhouding tussen de moeders en dochters. Het aantrekkelijke van de bijdrage van Marijanan is, dat het een weergave vormt van de beleefde ervaringen. Daarbij vertegenwoordigen de drie vrouwen wier verhalen de auteur optekende ieder een andere groep in de huidige Moluks-Drentse samenleving.

In deze bundel is verder een aantal kleine biografieën afgedrukt: vijf portretten geschreven door Petra Broomans en een portret van de hand van de eindredacteur Marion Hoogendijk. De biografieën vormen een waardevolle aanvulling op de verschillende artikelen. Dit geldt in het bijzonder voor de portretten over J.H. Bergmans-Beins, J. Boer en

H.A. van Riel-Smeenge. De biografieën nodigen zeker uit tot verder onderzoek.

De gedachtengang die aan beide bundels ten grondslag ligt is dat de zelfbewustwording van de vrouw gestimuleerd wordt door vrouwen inzicht te geven in het eigen verleden. De publikaties zouden vrouwen bijvoorbeeld argumenten kunnen geven ten behoeve van hun streven naar emancipatie (op landelijk of provinciaal niveau). Voorts willen beide boeken verder onderzoek stimuleren op het gebied van vrouwengeschiedenis in beide provincies. Zijn deze doelstellingen nu bereikt?

Om met de laatste vraag te beginnen. De verschillende artikelen geven, algemeen gesproken, inderdaad aanknopingspunten voor het doen van verder onderzoek. Elk artikel is ook voorzien van noten waarin literatuur is opgenomen voor lezers die meer over de verschillende onderwerpen willen weten. De Drentse publikatie bevat daarnaast nog een aparte literatuurlijst. Tegen de achtergrond van de doelstellingen was het aardig geweest wanneer de hier vermelde literatuur voorzien zou zijn geweest van een summiere beschrijving van de inhoud van de verschillende, in de literatuurlijst genoemde, boeken. Hierdoor zou een keuze van de meest adequate titels voor de vervolgonderzoeker vergemakkelijkt worden. Gelet op de omvang van de verschillende artikelen kan worden opgemerkt dat beide boeken mogelijkheden geven om te gebruiken als lesmateriaal in het voorgezet onderwijs, zeker op provinciaal niveau, met name in Limburg en Drenthe omdat hier de indentificatie (herkenbaarheid) met de beschreven problematiek – overigens zeker niet alleen voor meisjes en vrouwen – het grootst zal zijn. Gebruik als lesmateriaal zou de bevordering van de zelfbewustwording – ook een van de doelstellingen van de bundels – kunnen stimuleren. In deze zin beantwoorden de beide boeken dus aan hun doelstellingen. Dit neemt niet weg dat er – ook volgens de auteurs – nog veel en meer diepgaande studie noodzakelijk is om de inhoud van een aantal van de gepubliceerde artikelen in een breder historisch perspectief – regionaal en (inter)nationaal – te plaatsen. Ondanks deze beperking kan geconstateerd worden dat met deze publikaties verdere schreden zijn gezet op het nog jonge gebied van de regionale vrouwengeschiedschrijving.

Het is niet ongebruikelijk dat onderzoekers na afloop van hun onderzoek pleiten voor vervolgonderzoek. De meeste schrijvers van de artikelen in de besproken boeken doen dit ook. Toch is er in dit geval naar mijn mening geen sprake van een verplicht nummer of een 'open deur'. Het reeds genoemde beginstadium waarin vrouwengeschiedenis zich op regionaal niveau bevindt en de dientengevolge vaak fragmentarische kennis en inzichten rechtvaardigen de pleidooien voor verder onderzoek in voldoende mate. Ik hoop daarom dat de overheid via regionale en nationale instellingen gelden beschikbaar blijft stellen voor verder onderzoek.

Opvallend is dat in de twee bundels geen inhoudelijke overlappingen tussen artikelen voorkomen. Dit kan als een compliment voor de redacteuren worden beschouwd. Deze op zich positieve constatering brengt mij op de volgende kritische kanttekening. Beide boeken bestaan uit een bundeling van artikelen. Het voordeel is dat een grote variatie aan onderwerpen behandeld kan worden. Het nadeel is echter dat de 'rode draad' in de beide bundels niet altijd duidelijk te zien is. De boeken zouden zeker aan kracht gewonnen hebben als er een slothoofdstuk aan toegevoegd was waarin de lijnen uit de inleidingen nog eens systematisch 'opgepakt' zouden zijn. Ook zou dan blijken dat deze lijnen niet in alle gevallen zo duidelijk aanwezig zijn. Wellicht had een dergelijke excercitie weer tot herschrijving van de inleidingen geleid, waardoor de compositie van de bundels aanzienlijk versterkt zou worden, terwijl ook de te trekken conclusies helderder zouden zijn. Dit laatste zou het niet geringe voordeel hebben dat deze (heldere) conclusies dienst zouden kunnen doen als hypothesen voor vervolgonderzoek. Op deze wijze zou de aard van het vervolgonderzoek in plaats van (alweer) een descriptief karakter een meer toetsend karakter kunnen krijgen. De bundels als geheel hadden dus meer aan hypothesevorming kunnen doen. Bij deze kritische kanttekening moet natuurlijk beklemtoond worden dat het verzamelen en beschrijven van feiten uiteraard vooraf dienen te gaan aan de vorming van hypothesen. Aan het eerstgenoemde

hebben de bundels naar mijn mening goed voldaan. Systematische hypothesevorming had echter meer nadruk kunnen krijgen.

Noten

1. Bijzonder aan de MAS is dat er seksuele voorlichting werd gegeven. Tegenstanders noemden het dan ook een 'seksschool'. In de genoemde vragenbus mochten leerlingen anoniem vragen deponeren over seksualiteit, die dan in de klas behandeld werden.
2. Wie meer wil weten over de positie van de hulpverlening aan zwangere alleenstaande vrouwen in Nederland raadplege E. Hueting en R. Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland.* Zutphen (Walburg Pers) 1990.

Dorelies Kraakman

Het massagraf van Camille Naish

Death comes to the maiden. Sex and Execution 1431-1931
Camille Naish
Londen (Routledge) 1991
274 blz., *f* 113,70

De Engels-Amerikaanse uitgeverij Routledge neemt de laatste jaren steeds meer Vrouwenstudies in haar fonds op. Vrouwenstudies is 'serious business' geworden en dat mag eenieder die zich ermee bezighoudt verheugen. Een keerzijde van de groei in titels is dat er soms te snel tot uitgeven wordt besloten. Een voorbeeld daarvan is in mijn ogen het boek van dr. Camille Naish, *Death comes to the Maiden.*

Camille Naish heeft Franse literatuur gedoceerd en houdt zich blijkens de flaptekst op dit moment bezig met het schrijven van korte romans en een opera-libretto. En, ofschoon verder niets over dit libretto vermeld wordt, kan ik, na lezing van *Death comes to the Maiden*, wel raden waar de opera over zal gaan. Centraal in de handeling staan proces en executie van bekende vrouwelijke personages uit de Franse Revolutie, zoals Charlotte Corday, die Jean-Paul Marat ombracht. De dramatiek van de executies wordt tot grote hoogten gezongen door de beul, Sanson, telg uit een oud Parijs beulengeslacht, wiens gemoed telkens zo vol schiet bij het zien van de weke vrouwenhalzen, dat het maar goed is dat het handwerk inmiddels is vervangen door de efficiënte uitvinding van dr. Guillotin. Vlak voor haar executie zingt de heldin de aria 'The Laws that kill me I did not make'. Deze parafrase van artikel 10 van Olympe de Gouges' verklaring van de rechten van de vrouw uit 1791 is de emancipatoire boodschap van Naish' opera en van *Death comes to the Maiden*, dat zich nog het best laat lezen als een serie voorstudies voor het aangekondigde libretto. De dramatische potentie van de executies vormt namelijk het impliciete selectiecriterium van deze literair-historische studie van doodvonnissen van vrouwen tussen 1431 (Jeanne d'Arc) en 1933 (Christine Papin).

De expliciete aanleiding tot het boek is dat er tot nu toe geen boek bestond dat alle geëxecuteerde vrouwen bij elkaar bracht en hun terechtstellingen vergeleek (p. ix). Naish (p. 243) pretendeert overigens niet dat de executies van zoveel verschillende vrouwen uit verschillende historische periodes in één enkel concept zouden passen. Evenmin was het haar bedoeling dat *Death comes to the Maiden* een speciale theorie zou bevestigen. De auteur wil laten zien dat vrouwen, net als mannen, als heldinnen naar het schavot zijn gegaan. Hun lot was des te dramatischer omdat zij de wetten die zij overtraden niet maakten. Zij put hiertoe vrijelijk uit enerzijds biografieën en geschiedwerken, en anderzijds literaire bewerkingen, zoals romans, toneelstukken, en, natuurlijk, opera's. Een zo breed opgezet onderzoek kan een uiterst boeiende en voor (literaire) vrouwengeschiedenis zeer relevante studie opleveren.[1] Naish' werk echter gaat helaas mank aan een gebrek aan systematische analyse en aan theoretisch perspectief. Het interessante dat zij te zeggen heeft wordt letterlijk bedolven onder de vermoorde onschulden die achtereenvolgens levend begraven, verbrand, onthoofd, gehangen en geëxecuteerd zijn. Uit dit seksespecifieke massagraf willen maar geen betekenisvolle samenhangen opkomen.

P.H.H. Vries haalde in 1990 fel uit naar het postmodernisme en het historisch narrativisme en vooral naar de opvatting dat het geschiedverhaal – de narratio – pas achteraf de samenhang aanbrengt

in de chaos van historische feiten.[2] Vries schamperde dat een auteur zonder visie van chaos niets anders dan chaos kan maken. Hoewel ik de kritiek van Vries op de postmoderne geschiedfilosofie allerminst deel, ben ik voor de gelegenheid geneigd zijn opvattingen te lenen. Vries persifleert de beeldspraak van Ankersmit dat de postmodernist het historische feit, de 'tegel' – waar de modernist onder kijkt om de historische werkelijkheid te achterhalen – gebruikt om zich naar andere tegels te bewegen. Naish, die zich af en toe bedient van het postmoderne discours, zodat de lezer mag aannemen dat zij weet dat een tegelpad of liever een mozaïek uiteindelijk de bedoeling is van die beweging, rent echter zo doelloos van het ene naar het andere feit over linguïstische ezelsbruggetjes dat het de lezer, mij, voor de ogen schemert.

Een voorbeeld daarvan is de manier waarop Naish de al eerder genoemde Charlotte Corday en Marie-Antoinette onder een noemer tracht te brengen (pp. 110-132). Charlotte Corday werd op 17 juli 1793 onthoofd wegens de moord op de jacobijn Paul Marat. Marie-Antoinette werd in oktober 1793 onthoofd op beschuldiging van landverraad. Corday, de vóór haar daad in Parijs totaal onbekende Normandische aristocrate met republikeinse sympathieën, heeft, zegt Naish, bepaalde dingen gemeen gehad met de gehate koningin. Hun politieke overtuigingen waren dan misschien verschillend, ze behoorden historisch gezien beiden tot de eerste periode van de Franse Revolutie. Deze volkomen nietszeggende vergelijking geeft het ergste te denken over wat Naish onder 'historisch gezien' verstaat, maar het wordt nog erger: Marie-Antoinette en Charlotte Corday lieten allebei een zo mooi geschreven afscheidsbrief na dat ze daarom alleen al beroemd hadden kunnen worden. Zij ondergingen beiden hun executies zo moedig dat zij zich daarmee waardig betoonden aan een geëerd familielid, respectievelijk Marie-Antoinettes moeder, de Oostenrijkse keizerin Maria-Theresa, en de zeventiende-eeuwse dichter Corneille, een verre verwant van Corday. Naish vindt het vreemd dat David beider portretten schilderde. Het was natuurlijk helemaal niet vreemd dat de opdracht om belangrijke vijanden van de Revolutie te portretteren aan de vaste schilder van de Revolutie werd gegeven, maar Naish zoekt overeenkomsten. Haar belangrijkste punt is dat de vrouwen tijdens hun proces onderworpen zijn aan seksuele verdachtmakingen. Die komen voort uit wat Naish 'gender anxiety' noemt. Dit interessante perspectief[3] wordt helaas vertroebeld doordat de 'mannelijkheid' van Corday van een totaal andere orde is dan die van Marie-Antoinette: aan de laatste werden – overigens al ver voor haar proces – saphische affaires toegedicht. Nu was saphisme in de (medische) literatuur van de achttiende eeuw, die door Naish nog genoemd wordt ook, verbonden met onstuitbare geilheid, niet met 'mannelijkheid' zoals in de negentiende eeuw zou gebeuren. De typeringen van Corday's gender-ambiguïteit komen bovendien vooral uit negentiende-eeuwse literatuur. Het perspectief van de 'gender anxiety' wordt dan ook al weer snel ingeruild voor dat van de 'zondebok' dat echter weer niet op Corday's dood van toepassing is. Het lijkt misschien gemuggezift maar het boek staat vol van deze hinkstap-sprongen. En omdat de 'emerging patterns' die Naish de lezer in haar conclusie aanbiedt zo algemeen zijn dat zij op vele geschiedschrijvingen van de laatste vijf eeuwen passen ('Evil is always located on the side of the other', p. 243) levert de combinatie literatuur en geschiedenis in dit boek slechts een bonte verzameling dramatische feiten op.

Noten

1. Ik denk bijvoorbeeld aan Joan Dejeans *Fictions of Sappho. 1546-1937.* Chicago (University of Chicago Press) 1989, waarin Dejean de receptiegeschiedenis van de dichteres Sappho in verband brengt met langere-termijnontwikkelingen in de moderne cultuur- en literatuurgeschiedenis.

2. P.H.H. Vries, *Vertellers op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis.* Hilversum (Verloren) 1990, pp. 112-129.

3. Hoe interessant dit perspectief is blijkt uit een aantal artikelen in de bundel *Eroticism and the Body Politic* onder redactie van Lynn Hunt. Baltimore (John Hopkins University Press) 1991. In die artikelen worden de seksuele karikaturen van de Franse Revolutie en de pornografische pamfletten over Marie-Antoinette geanalyseerd. Overigens blijkt ook dat niet alleen vrouwen het voorwerp van pornografische spot waren.

Petty Bange
Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving
P. Bot
Kampen (Kok Agora) 1990
286 blz., *f* 49,90
Geschiedenis van de vrouw. Middeleeuwen
C. Klapisch-Zuber (red.)
Amsterdam (Agon) 1990 (vertaling uit het Frans)
479 blz., *f* 75,–
Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen
M. Mostert e.a. (red.)
Hilversum (Verloren) 1990
352 blz., *f* 46,–

De laatste jaren zijn er veel boeken en artikelen verschenen op het gebied van de vrouwengeschiedenis van de middeleeuwen. Het lijkt wel of elke zichzelf respecterende mediëvist zich ten minste door één publikatie op dit gebied moet bewijzen, c.q. moet laten zien dat hij bij de tijd blijft. Het is verheugend dat de positie van de vrouw in het verleden zozeer in de belangstelling staat, zeker waar het gebieden of periodes betreft die tot dusverre onderbelicht bleven.

Het boek van Bot is het meest op een breed publiek gericht, maar gelukkig gaat dat niet ten koste van de kwaliteit ervan. Dat komt omdat de auteur, zoals hij zelf in zijn inleiding zegt, *aspecten* van het vrouwelijk bestaan in de middeleeuwen zal belichten; hij heeft niet de pretentie een afgerond beeld te leveren. Evenmin pretendeert hij 'grensverleggend wetenschappelijk' bezig te zijn. Juist deze beperkte doelstelling maakt het boek zeer goed leesbaar, niet alleen voor de lezer die nog onbekend is met deze problematiek, maar ook voor de vakman/vakvrouw die al enigszins thuis is in de materie. Er worden niet alleen grote lijnen geschetst maar ook veel concrete voorbeelden gegeven. Juist dat laatste maakt duidelijk hoe een theoretisch gegeven naar de praktijk werd vertaald.

In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op de plaats van de vrouw in de middeleeuwse samenleving. Het gaat hier over edelvrouwen, plattelandsvrouwen en vrouwen in de steden. Ook schetst hij het literaire beeld van de vrouw en spreekt hij over de vrouw als middelpunt van cultuur. Hoewel de edelvrouw zich zeker niet verwant of solidair voelde met haar seksegenote op het platteland, waren beiden in feite toch onvrij: ze waren ondergeschikt aan het familiebelang en het economische belang. Een huwelijk werd niet uit liefde gesloten, maar moest iets 'opleveren': geld, gebiedsuitbreiding, een betere titel, of een paar stevige handen die uit de mouw gestoken konden worden en een brede schoot die liefst veel zonen kon baren. In de steden konden vrouwen overigens soms wel een wat zelfstandiger positie verwerven.

In het tweede hoofdstuk, 'Kerk en vrouw', staat het beeld centraal van de vrouw zoals de geestelijkheid dat tekende. Tot circa 1100 waren het vooral monniken die de boventoon voerden en de vrouw zwak, onbetrouwbaar en grillig noemden; een verleiding van de duivel om mannen op het verkeerde pad te brengen. Theologen baseerden zich op klassieke ideeën (Aristoteles bijvoorbeeld), de bijbel en vroeg-middeleeuwse kerkvaders (Augustinus, Hiëronymus). Hoewel zij niet allen overwegend negatief schreven, konden zij zich toch niet losmaken van de idee, dat door Eva de erfzonde in de wereld is gekomen. De grote dominicaan Thomas van Aquino zag, in het verlengde van Aristoteles, de vrouw als een mislukte man. Deze heeft haar alleen nodig voor de voortplanting.

Hoofdstuk drie is getiteld 'Vrouw en huwelijk'. Opmerkelijk is dat – vooral in hogere kringen – huwelijk en liefde twee gescheiden grootheden zijn. De ouders sloten een overeenkomst en de kinderen (jongens zowel als meisjes) hebben te gehoorzamen. Een vorm van protest hiertegen kan gezien worden in het grote aantal clandestiene huwelijken dat gesloten werd.

Hoofdstuk vier, 'Vrouw en klooster', laat zien dat vrouwen die niet wilden trouwen of na één of meerdere huwelijken weduwe wilden blijven, zich in een klooster konden terugtrekken. Daardoor fungeerden deze kloosters nogal eens als 'opvangcentra' voor vrouwen die elders geen onderdak konden of wilden vinden. Overigens mogen we niet uitslui-

ten dat er ook vele vrouwen waren voor wie religieuze motieven de doorslag gaven bij de keuze voor een kloosterleven.

In het laatste hoofdstuk, 'Vrouw en kerk', gaat het om vrouwen die in de wereld een vroom leven wilden leiden, met alle positieve en negatieve gevolgen vandien. Het zijn zowel mannen als vrouwen die door prediking en boetedoening anderen deelachtig wilden maken van hun geloofsovertuiging; binnen de kloostermuren vonden ze daarvoor te weinig gehoor. Belangrijk zijn hier de begijnen, die aanvankelijk ongeorganiseerd samenleefden, maar zich later onder druk van de Kerk aaneensloten tot semi-religieuze gemeenschappen. Aparte aandacht besteedt de schrijver aan de spiritualiteit van religieuze vrouwen die wij mede kennen uit hun eigen geschriften. De clerus had wel respect voor deze vrouwen, maar stond toch wat argwanend tegenover het gebruik van de volkstaal.

De algemene tendens tenslotte, die uit dit boek naar voren komt, en die mijns inziens goed de realiteit weerspiegelt, is dat de positie van vrouwen in de middeleeuwen – ongeacht de verschillen in tijd, plaats en status – zeker niet in alle opzichten als slecht omschreven mag worden, al is het opvallend dat mannen en vrouwen doorgaans niet als gelijkwaardig gelden (behalve als het gaat om de seksuele relatie, en dan nog slechts theoretisch) en dat vrouwen bijna altijd onmondig zijn. Er is geen lineaire ontwikkeling te constateren – zoals vroeger wel werd aangenomen – van de vroege tot de late middeleeuwen. De situatie van vrouwen werd niet steeds beter: integendeel, het is juist tijdens de late middeleeuwen dat vrouwen weer meer beperkingen kregen opgelegd.

In de inleiding van het deel over de middeleeuwen uit de serie *Geschiedenis van de vrouw* geeft de redactrice van deze bundel aan met welke problemen de moderne historiografen te maken krijgen wanneer zij de geschiedenis van de vrouw in de middeleeuwen willen bestuderen: waardoor wordt het traditionele rollenpatroon bepaald? Kunnen algemeen aanvaarde chronologische cesuren ook voor vrouwen gelden? 'De vrouw' wordt in de eerste plaats gevormd door de blik die mannen op haar werpen; dat is een wezenlijk en moeilijk te doordringen filter. Deze bundel is in vier delen onderverdeeld, die respectievelijk getiteld zijn 'Dwingende normen', 'Vrouwen in de gezinsstructuur en het samenlevingsverband', 'Sporen en afbeeldingen van vrouwen' en 'Woorden van vrouwen'.

Dat het vooral mannen, en in de meeste gevallen geestelijken, zijn door wier ogen wij de middeleeuwse vrouwen gepresenteerd krijgen, blijkt al meteen uit het eerste artikel 'De vrouw in de ogen der geestelijken'. We vinden hier de bekende paradox van angst vóór de vrouw (vooral door haar zowel aantrekkelijke als gevaarlijke seksualiteit) en de verering vàn de vrouw, met name in de persoon van de maagd Maria. Die angst voor de vrouw en haar seksualiteit wordt in het tweede artikel verklaard uit de manier waarop de middeleeuwse auteurs de vrouwelijke natuur zagen. Zij werd vooral bepaald door de anatomie van haar inwendige organen en door de maandelijkse menstruatie.

Door haar zwakke natuur en haar overmatige lustgevoelens was het het beste om de vrouw onder toezicht te houden: van haar vader, haar echtgenoot of van de moeder-overste in een klooster. Op die manier konden haar ondeugden in toom worden gehouden en kon zij zoveel mogelijk een vroom en kuis leven leiden. In het artikel 'De goede echtgenote' wordt meer specifiek de aandacht gericht op huwelijkse rechten en plichten. De vrouw dient onderdanig te zijn aan haar man, zij moet hem liefhebben en hem trouw blijven. Zij moet zorgen voor haar huishouden en haar gezin; haar man stelt daar onderhoud en trouw tegenover. Aan het slot van dit artikel vinden we een korte excurs over 'De vrouw en het gezin in de vijftiende eeuw'.

Het tweede gedeelte van de bundel bevat een aantal artikelen waarin met name de chronologie centraal staat en de positie van vrouwen vanaf de vijfde tot en met de vijftiende eeuw onder de loep wordt genomen: van de vroege middeleeuwen – door Suzanne Fonay Wemple – via de feodale orde en het hoofse model komen we terecht bij het dagelijks leven van de vrouw in de late middeleeuwen. Met name het artikel over de vrouw in de feodale orde, van Paulette L'Hermite-Leclercq, vond ik niet erg overzichtelijk; er wordt veel in naar voren gehaald, maar de structuur van het betoog wordt daar niet duidelijker van.

In de laatste twee delen van de bundel gaat het om beelden en woorden van vrouwen. Als we de afbeeldingen van vrouwen bezien moeten we ons realiseren, dat ook hier het standpunt van de Kerk essentieel is: tot het einde van de middeleeuwen is kunst kerkelijke kunst. De vrouw wordt afgebeeld op de plaats van haar werk, binnenshuis, zorgend voor water of vuur, of bezig met dat bij uitstek vrouwelijke werk: textielbewerking. Maar ook is zij Eva, de verleidster, met de duivel, die als slang ook een vrouwengezicht heeft. Voor allerlei begrippen dienen vrouwenfiguren als symbool, maar daar is niet alleen sprake van een negatieve klank; zowel de zeven voornaamste deugden als de zeven hoofdzonden worden door vrouwen gesymboliseerd.

Régnier constateert in haar bijdrage dat stemmen van vrouwen zelf schaars zijn. Ook dit vloeit voort uit de angst van kerkelijke instanties om vrouwen, hoe dan ook, aan het woord te laten. Toch zijn er wel literaire getuigenissen bewaard gebleven – Christine de Pisan is daar een bekend en beroemd voorbeeld van – en ook mystieke vrouwen hebben ons hun visioenen en gedachten nagelaten; overigens doorgaans wel via het 'filter' van de optekening door een biechtvader. Dit laatste heeft niet noodzakelijk een negatief effect; het waren immers vaak juist de biechtvaders die vrouwen ertoe aanspoorden hun belangrijke boodschap voor het nageslacht te (laten) bewaren. Dit artikel had mijns inziens aan helderheid gewonnen als de chronologische lijn iets beter was gevolgd. En wanneer gesproken wordt van de 'persoonlijke geschriften van de beroemdste namen – zoals die van Heloise en Hildegard –' mag men toch op zijn minst een noot verwachten met een aanduiding van de discussie over het auteurschap van Heloise.

Toch zijn redacteuren en auteurs er goed in geslaagd een veelomvattend beeld te schetsen van de vrouw in de middeleeuwen, waarbij de wezenlijke elementen waaruit dat beeld is samengesteld voldoende aandacht krijgen. Terecht leggen de auteurs de nadruk op de doorslaggevende rol die de mannelijke geestelijkheid heeft gespeeld bij de bepaling van dat beeld. Zij geven een overzicht van de positie van de vrouwen door de middeleeuwen heen. Dat ook woorden en beelden van vrouwen niet ontbreken vertelt het laatste deel van de bundel.

Daar deze bundel een deel is in een overzichtsreeks over de geschiedenis van de vrouw is het welhaast onvermijdelijk dat degene die enigszins is ingevoerd in deze materie regelmatig een *Aha-Erlebnis* krijgt. Alle artikelen zijn echter goed voorzien van noten (daar ontbreekt het in overzichtswerken over de geschiedenis van de vrouw in de middeleeuwen wel eens aan) waarin naar de gebruikte bronnen wordt verwezen, en dat is zeer plezierig voor de geïnteresseerde lezer(es). Het literatuuroverzicht achterin is relatief beknopt. Naar mijn idee hadden de vertalers het Nederlandse publiek een dienst kunnen bewijzen door hier ook wat Nederlandse publikaties (die in ruime mate voorhanden zijn) toe te voegen. De vertaling is over het algemeen goed.

In de verschillende artikelen in *Vrouw, familie en macht* staat steeds één specifieke bron centraal. Het boek bevat drie hoofdafdelingen: 'De vrouw en haar familie', 'De politieke macht van de vrouw', en 'Ideeën over de vrouw'. De vraagstelling daarbij luidt: 'Wat kan men op basis van déze bron leren over de geschiedenis van vrouwen in de Middeleeuwen?' De bijdragen zijn grotendeels de schriftelijke neerslag van een lezingencyclus 'Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen' die in 1987-1988 aan de Universiteit van Amsterdam werd gegeven.

De bundel begint met een uitvoerige inleiding van A. Demyttenaere met de titel: 'Wat weet men over vrouwen? De vrouw in de duistere Middeleeuwen'. Dit artikel geeft een aardige inleiding, maar het is erg algemeen van karakter, en de niet geheel onwetende lezer zal er veel bekends in aantreffen. De auteur concludeert dat het verschil tussen maatschappelijke geledingen veel klemmender was dan het verschil tussen man en vrouw. Deze opvatting treffen we in de moderne literatuur over middeleeuwse vrouwen steeds vaker, en terecht, aan. Ook Bot vroeg zich dit af: wat heeft een edelvrouwe gemeen met een boerin op haar landgoed?

De andere artikelen, die op zich interessante materie bevatten, lijken mij over het algemeen eveneens wat te veel bekende zaken te bevatten. Is

dat wellicht te wijten aan het feit, dat deze bundel de neerslag is van een serie colleges? Voor colleges baseert men zich immers niet steeds op nieuw en origineel onderzoek.

In de eerste hoofdafdeling van het boek treffen we met name bijdragen aan over de positie van de vrouw binnen het huwelijk. K. Heidecker behandelt één heel specifiek geval: de verstoting van Teutberga door haar echtgenoot Lotharius II.

Erg aardig in de tweede afdeling 'De politieke macht van de vrouw' vond ik R. Stratings 'Adela, heerszuchtige vrouw of vrouwelijke heerser? De lotgevallen van een gravin en haar verhaal door Alpertus van Metz'. Zij analyseert hierin de weinig vleiende manier waarop de monnik Alpertus – die rond 1000 leefde en van wie we verder zo goed als niets weten – in zijn *Gebeurtenissen van deze tijd* gravin Adela van Hamaland beschreef. De indruk die we van Adela krijgen wordt nog slechter doordat ze tegenover haar zuster Liutgardis wordt geplaatst, die Alpertus als een soort heilige afschildert. Overigens is het duidelijk, dat de zusters als respectievelijk afschrikwekkend en navolgenswaardig voorbeeld moesten dienen. Daarom is het zeer de vraag of we hier met een getrouwe weergave van de realiteit te maken hebben. In ieder geval kunnen we, ondanks Alpertus' uitgesproken vooroordeel, wel iets leren over de positie van vrouwelijke heersers in die periode.

Ruim honderd jaar later leefde gravin Petronella van Holland, die door Vis, de auteur van dit artikel, de bijnaam 'de Flinke' krijgt omdat zij als regentes het graafschap 'flink' bestuurde, zoals de schrijver van de *Egmondse Annalen* meedeelt. Ook hier zien we dus een vrouwelijke heerser, die echter niet zo'n negatief oordeel over zich hoorde uitspreken als Adela. Na de dood van haar man was ze min of meer gedwongen in de politiek te gaan. Wanneer iets niet helemaal goed verloopt krijgen haar raadgevers daar de schuld van en de monnik/annalist verontschuldigt haar 'aangezien het vrouwelijk geslacht ... gemakkelijk te beïnvloeden is'.

Het derde en laatste gedeelte van het boek, 'Ideeën over de vrouw', begint met een artikel van A. Demyttenaere over enkele passages uit Augustinus' traktaat *De Trinitate* (Over de Drieëenheid) en de opvattingen die deze daarin naar voren brengt over de vrouw. Jammer is dat de inleiding van deze bijdrage – over leven en theologie van de kerkvader – bijna de helft van de tekst in beslag neemt, terwijl dit toch allemaal zeer bekende zaken zijn. Het laatste artikel 'Vrouw en huwelijk door het oog van een devote intellectueel. Geert Grote's tractaat "Over het huwelijk"' van M. Hommes vind ik, eerlijk gezegd, wat overbodig. Dat een dergelijk onderwerp goed paste in de collegecyclus kan ik me voorstellen: Geert Grote heeft immers zeer uitgesproken opvattingen over de vrouw en in dit traktaat staan die compact bijeen. Maar ik moet hierbij aantekenen dat ikzelf al in 1985 een artikel heb geschreven 'Geert Grotes visie op de vrouw en het huwelijk'.[1]

Voor de beginnende lezer is het boek zeker wel de moeite waard, maar voor wie enigszins ingevoerd is in deze materie is er niet zoveel nieuws te vinden. De grote verdienste van het boek is de bibliografie die thematisch is geordend en ruim 500 titels bevat.

Noot

1. In de bundel die is uitgekomen na het internationale congres *Geert Grote en de Moderne Devotie* dat in 1984 in Nijmegen werd gehouden: J. Andriessen, P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Geert Grote en de Moderne Devotie. Voordrachten gehouden tijdens het Geert Grote congres, Nijmegen 27-29 september 1984.* Nijmegen 1985, pp. 421-434. Daarin komt vrijwel dezelfde thematiek aan de orde; merkwaardig is dan ook, dat mijn artikel pas in noot 58 wordt aangehaald en dan nog met betrekking tot een heel specifiek punt. Overigens, het is allerminst zeker dat Geert Grote in Praag studeerde, zoals de auteur hier stellig beweert. Ook stelde hij zijn geboortehuis in Deventer niet ter beschikking als *gasthuis* aan in vrome gemeenschap levende *mensen*, maar als *woonhuis* aan vrome *vrouwen.*

Jenny Dankbaar
Vrouwelijke pedagogen in Nederland
Mineke van Essen en Mieke Lunenberg (red.)
Nijkerk (Intro) 1991
223 blz., *f* 39,50

Vanouds heeft de pedagogiek de naam een 'vrouwenwetenschap' te zijn. Daarin is, ook na de tweede feministische golf, maar weinig verandering gekomen: nog steeds bestaat het grootste deel van de pedagogiek-studenten uit vrouwen. De opvatting dat vrouwen 'van nature' een grote geschiktheid voor opvoedingswerk zouden hebben, is in het verleden een factor van belang geweest, waarmee vrouwen hun betrokkenheid bij de pedagogiek konden legitimeren. In het eerste hoofdstuk van de bundel *Vrouwelijke pedagogen in Nederland* laat Mineke van Essen zien hoe vrouwen in de loop van de negentiende eeuw, aansluitend bij traditioneel aan hen toegeschreven eigenschappen als zorgzaamheid, opofferingsgezindheid en een praktische instelling, in het proces van professionalisering van onderwijs en sociaal werk een eigen plek verwierven. Het resultaat daarvan is dubbelzinnig: vrouwen verwerven zich een gerespecteerde status en een vaste plaats in het lager onderwijs, maar zijn in één en dezelfde beweging ook veroordeeld tot een aantal stereotiepe 'eigenschappen'. Het lijdt bijvoorbeeld geen twijfel dat veronderstelde 'vrouwelijke' eigenschappen als zorgzaamheid en emotionaliteit een rol hebben gespeeld bij de formulering van de nieuwe Wet op het onderwijs uit 1878, waarin werd vastgesteld dat onderwijs aan de laagste klassen bij voorkeur door vrouwen verzorgd moest worden. In het professionaliseringsproces van het sociaal werk valt een zelfde dubbele beweging van stereotypering en statusverhoging waar te nemen. Daarmee ontstaat een beeld van vrouwelijke pedagogen als 'moeders, die door een speling van het lot in de opvoedkunde waren beland', aldus Van Essen, een opvatting die tot in de twintigste eeuw in hoge mate de (on)mogelijkheden van vrouwelijke pedagogen zou bepalen.[1]

Ook in sommige pogingen om de afwezigheid van vrouwen in de pedagogische overzichtswerken te verklaren, klinkt ironisch genoeg nog steeds dezelfde negentiende-eeuwse stereotypering door, bijvoorbeeld in het argument dat de 'vrouwelijke' praktische gerichtheid in vakkringen nu eenmaal minder hoog wordt aangeslagen dan de overwegend door mannen verrichte theorievorming.

Mineke van Essen en Mieke Lunenberg willen met deze bundel aan die afwezigheid een eind maken. Een streven waarin zij, en de andere auteurs die aan de bundel hun medewerking verleenden, naar mijn mening volkomen geslaagd zijn. Aan de hand van twaalf biografische portretten van 'vergeten' pedagoges, geboren tussen 1822 en 1930, tonen zij overtuigend aan dat vrouwen wel degelijk, ook op inhoudelijk-theoretisch niveau, een aandeel in de pedagogiek in Nederland hebben geleverd.

Wie dit boek leest wordt geconfronteerd met een indrukwekkende hoeveelheid pedagogische reflectie en dadendrang van vrouwen die in veel gevallen als pionier bij het ontstaan van de pedagogiek en de verschillende (sub)disciplines daarvan betrokken zijn geweest. De samenstelsters van de bundel streven bovendien niet naar de beschrijving van leven en werken van deze pedagoges zonder meer, maar willen eveneens de invloed zichtbaar maken die het 'vrouw-zijn' van elk van deze pedagoges daarop heeft gehad. Vanuit dat perspectief wordt duidelijk dat de invloed van de negentiende-eeuwse denkbeelden inzake vrouwen en pedagogiek inderdaad hardnekkig is. Dat geldt in het bijzonder voor de pedagoges die voor de Tweede Wereldoorlog werkzaam waren, en die zich zonder uitzondering op de een of andere wijze met deze 'erfenis' uiteen moesten zetten. De manieren waarop zij dat aanpakten zijn overigens even divers als hun bijdragen aan de pedagogiek. In het bestek van deze recensie kan ik slechts enkele de revue laten passeren.

Voor de Tweede Wereldoorlog vormt de notie van een 'moederlijke', zorgzame aanleg bij vrouwen voor vrijwel alle pedagoges een vanzelfsprekendheid. Nelleke Bakker portretteert Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904), een vurig pleitbezorgster van de opvoedingsleer van Fröbel en de oudste van de hier behandelde pedagoges. Van Calcar ziet voor vrouwen, in verband met hun ver-

onderstelde morele superioriteit, een grootse toekomst weggelegd. Voorwaarde is wel dat vrouwen zich, in overeenstemming met hun 'vrouwelijke aanleg', grondig op hun taak als opvoedster en moeder voorbereiden. In haar denken over de moeder-kindrelatie zijn feministische en pedagogische ideeën nauw met elkaar verstrengeld. Behalve als grondlegster van de gezinspedagogiek geldt zij ook als een van de pioniers van de eerste feministische golf in Nederland.

Rond 1900 zou de dominante stroming in de vrouwenbeweging, volgens de lijn die Van Calcar voorstond, een vergrote invloed van en hoger aanzien voor 'vrouwelijke', koesterende kwaliteiten voor de samenleving nastreven. Ida Heyermans (1866-1943) en Emilie Knappert (1860-1952), in de bundel beschreven door Van Essen en Lunenberg, zijn daarvan duidelijke exponenten. Heyermans bepleit in haar publikaties over het meisjesonderwijs verbetering en versterking van het vrouwelijk aandeel in de samenleving door voorbereiding op het moederschap en sociale dienstplicht voor vrouwen. Knapperts ideeën over de verzachting van de gevolgen van industrialisatie en verstedelijking voor de samenleving hangen nauw samen met haar visie op de vrouw die, hoe kan het ook anders, daarin veel goede werken zou kunnen verrichten. Als een der grondlegsters van het zogenaamde Volkshuiswerk in Nederland, en tussen 1915 en 1926 als directrice van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, heeft zij in niet geringe mate bijgedragen aan de professionalisering van het sociaal werk in Nederland.

Een feministische strategie waarin een verhoogde status voor vrouwen wordt nagestreefd met een beroep op het belang van 'vrouwelijke' kwaliteiten voor de samenleving, draagt het risico in zich dat vrouwen achter het 'algemeen belang' verdwijnen. De interpretatie die de gezinspedagoge G.J.H. Riemens-Reurslag (1886-1950, in de bundel beschreven door Nelleke Bakker) geeft van het belang van 'vrouwelijke kwaliteiten' voor de samenleving, is in dat opzicht illustratief. Haar pleidooi voor een vierurige werkdag voor vrouwen met kinderen mag op het eerste gezicht erg vrouwvriendelijk aandoen, maar blijkt bij nader inzien slechts een constructie te zijn waardoor vrouwen zowel voor het gezin als voor de samenleving optimaal beschikbaar kunnen zijn.

In navolging van de in de negentiende eeuw ontwikkelde noties inzake sekse en pedagogiek gaan de hierboven genoemde vier pedagoges elk uit van het bestaan van een 'vrouwelijke' aard en aanleg. Dat dat concept op verschillende manieren in hun werken terugkeert, en dat dat resulteert in vier nogal uiteenlopende voorstellingen van de vrouw als opvoedster, is op zichzelf niet verrassend. Wat echter nieuwsgierig maakt is onder invloed van welke gebeurtenissen en discussies deze opvattingen over sekse, en het daarmee verbonden gedachtengoed over plaats en bestemming van de vrouw in de samenleving, tot ontwikkeling zijn gekomen. Ofwel, wat is de context waarbinnen deze levensbeschrijvingen zich afspelen? In de inleiding geven de samenstelsters van de bundel aan voor de vorm van biografieën te hebben gekozen, omdat daarmee de vervlechting tussen privé-leven en openbaar optreden inzichtelijk wordt. Hoe die vervlechting er in de individuele levens van de beschreven vrouwen uitziet, alsmede hun verschillende individuele opinies daarover, komt overtuigend uit de portretten naar voren. Maar omdat het individuele 'momentopnames' zijn, is het niet mogelijk om daaruit af te leiden hoe bepaalde veranderingen of ontwikkelingen in het denken over privé/openbaar of vrouwelijkheid begrepen kunnen worden. Het ontbreken van zo'n bredere context waardoor zowel de positie van deze vrouwen binnen de pedagogische verhoudingen van hun tijd, als de inhoudelijke ontwikkeling van de hier gepresenteerde veelheid aan pedagogische concepten verhelderd zouden kunnen worden, doet zich vooral voelen bij pedagoges die in hun eigengereidheid buiten alle gangbare stromingen en praktijken om lijken te opereren, en bij grote inhoudelijke 'omslagen', met name na de Tweede Wereldoorlog.

Neem bijvoorbeeld mevrouw C. Philippi-Sieuwertsz van Reesema (1880-1960, geportretteerd door Elly Singer) die, vertoevend in een internationaal gezelschap van grote wetenschappers, zelfstandig empirisch ontwikkelingspsychologisch onderzoek verrichtte. Hoewel zij zich, als een der grondlegsters van de kleuterpedagogiek in Nederland, op een als 'vrouwelijk' gekwalificeerd opvoe-

dingsterrein bleef bewegen, was zij van alle pedagoges die in de bundel aan bod komen de eerste en enige die zich in de inhoud van haar werk vrijwel niet met de betekenis van sekse voor opvoeding en pedagogiek bezighield. Is dat een 'individuele afwijking', of is hier sprake van het begin van een 'nieuwe ontwikkeling', zo vraag je je af. Ook door het academisch niveau waarop zij werkzaam was, onderscheidde zij zich van de andere vooroorlogse pedagoges, van wie de oudsten nog te kampen hadden met gebrekkige opleidingsmogelijkheden.

Een van de meest in het oog springende verschillen tussen pedagoges van na de Tweede Wereldoorlog en hun voorgangsters betreft namelijk hun academische opleiding en/of positie. Een ander belangrijk verschil tussen pedagoges van voor en na de Tweede Wereldoorlog is dat bij de laatstgenoemden van een expliciete vereenzelviging van pedagogiek en 'vrouwelijkheid' geen sprake meer is. De naoorlogse pedagoges wensen als wetenschapsters erkend te worden, en weigeren nog langer te beantwoorden aan de oude stereotyperingen omtrent de 'vrouwelijke' pedagoge. Als gevolg daarvan verschuift 'vrouwelijkheid' als thematiek bij de meesten van hen naar de marge. Voor zover sekse nu nog tot aandachtspunt wordt genomen, vindt dat plaats binnen de eigen (sub)discipline. Bij de verscheidenheid aan opvattingen over vrouwelijkheid die daardoor na deze omslag tot ontwikkeling wordt gebracht, rijst de vraag of en hoe die in verband gebracht moeten worden met de inhoudelijke ontwikkelingen binnen de diverse (sub)disciplines zelf. Alweer de vraag naar een bredere context, dus.

Dat neemt niet weg dat de samenstelsters en schrijfsters van dit boek een grote hoeveelheid belangwekkend materiaal voor verder onderzoek toegankelijk gemaakt hebben. In dat opzicht hebben zij, net als hun voorgangsters, (historisch-)pedagogisch pionierswerk geleverd, waarvan het resultaat als een aanwinst voor zowel pedagogiek als vrouwenstudies beschouwd mag worden.

Noot

1. Mineke van Essen, 'De erfenis van Betje Wolff', hoofdstuk I uit de bundel, p. 30.

Rosemarie Buikema
Schrijfsters in de jaren vijftig
Samengesteld door Margriet Prinsen en Lucie Th. Vermij
Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1991
268 blz., *f* 34,50

Een boek met tweeëntwintig portretten van schrijfsters in de jaren vijftig met aan het eind van elk portret een bibliografie; een tastbaarder bewijs valt er in eerste instantie niet te leveren: er is in de geschiedenis van het naoorlogse Nederlandse proza meer voorgevallen dan de literatuurgeschiedkundige beschrijvingen van de beloftevolle debuten van Reve, Hermans en Mulisch doorgaans willen doen vermoeden. Daarom alleen al is de uitgave van het boek *Schrijfsters in de jaren vijftig*, samengesteld door Margriet Prinsen en Lucie Th. Vermij, een waardevolle bijdrage aan de revolutie in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving. Deze revolutie werd enige jaren geleden met de opvattingen over de poëzieproduktie van de jaren vijftig op onvolprezen wijze ingezet door Maaike Meijer in *De lust tot lezen* en moet uitmonden in de onttroning van beperkte en beperkende opvattingen over wat canoniek mag heten en wat niet.

Welk traject de feministische literatuurkritiek naar dat doel zal moeten leiden blijft de gemoederen van feministische literatuurcritici onverminderd bezighouden. Het boek van Prinsen en Vermij geeft in tweede instantie aanleiding om in die discussie verder positie te bepalen, hetgeen ik in het tweede deel van deze bespreking dan ook zal doen. Eerst volgt een nadere beschouwing van het werk onder leiding van Prinsen en Vermij.

Hun feministische bestorming van de canon begint met het noemen van namen. Van Anna Blaman tot Aya Zikken, allemaal weer eens op de kaft van een boek. Zij hebben geschreven. Hun teksten zijn gelezen. Vrouwelijke auteurs, ze bestaan. Ook in de jaren vijftig. De volgende stap is om bij de namen een gezicht en een verhaal te voegen. In de bundel schrijven verschillende publicisten over een door hen gekozen schrijfster, wat voor de lezer(es) steeds weer een enthousiasmerend profiel oplevert.

Zonder uitzondering wekken de artikelen nieuwsgierigheid naar het werk van de besproken auteur; met name naar het werk van die auteurs die helemaal in vergetelheid zijn geraakt, zoals Gerdy Pendel, Luisa Treves en Jacoba van Velde. Ook de bespreking van het oeuvre van minder onbekende auteurs als Hella Haase, Marga Minco, Anna Blaman en anderen werkt in de context van een literaire generatie vernieuwend en blijft interessant. De grote verdienste van de bundel is dan ook dat hij buiten het dominante verhaal gevallen literaire werken op onontkoombare wijze opnieuw aanwezig stelt. Dat is een hele klus en daar hadden de samenstelsters het wat mij betreft bij moeten laten. Mijn kritiek op de bundel betreft de onsystematische aansluiting bij een theoretische discussie die het boek zowel op de achterflap als in de inleiding ambieert te maken, maar niet waarmaakt.

'Waarom heeft Aya Zikken zich geen plaats in de canon verworven? Of Jo Boer? Of Ruth Wolf?', prijkt er uitdagend op de flaptekst. Volgens de achterflap zullen de portretten over die vraag uitsluitsel geven. Ook het inleidend hoofdstuk, waarin de samenstelsters een schets beloven van het maatschappelijke en literaire klimaat van de jaren vijftig, zal een antwoord trachten te vinden op het waarom van de vergetelheid waarin vrouwelijke auteurs van de jaren vijftig zijn terechtgekomen. De meeste portretten gaan wijselijk maar zeer zijdelings in op de gestelde vraag en het antwoord van de inleidsters luidt dat de getaande interesse voor schrijfsters in de jaren vijftig 'meer met het fenomeen van de vorming van de literaire canon heeft te maken dan met een gebrek aan niveau'.

Mijn probleem hiermee is dat in de presentatie van de bundel twee op zichzelf al grote projecten met elkaar worden verward. Het project van de inhaalmanoeuvre en het project van de theoretische reflectie op het verschijnsel van canonvorming, èn de universalistische en dus uitsluitende karaktertrekken waardoor dit verschijnsel in de traditionele westerse literaire geschiedschrijving wordt gekenmerkt. Het is ondoenlijk om in een als literaire journalistiek gepresenteerd werk zowel de inhaalmanoeuvre te willen uitvoeren als de wijdvertakte waarom-vraag aan de orde te willen stellen. De samenstelsters proberen desondanks in hun inleiding een tentatief verband te leggen tussen deze twee doelstellingen van hun boek. Maar hoe dan dat fenomeen van de canonvorming in de jaren vijftig functioneert en welke samenhang er is met het in vergetelheid raken van zoveel lezenswaardige auteurs, daarop krijgt de lezer nog geen fractie van een antwoord. Vanzelfsprekend niet, want de behandeling van zo'n vraag vergt een analyse die de journalistieke en introducerende aard van de bundel ver te boven gaat.

'De canon' reflecteert een aantal gevestigde ideeën over oordeel en smaak die nergens expliciet zijn verwoord. Op allerlei manieren is in de feministische literatuurwetenschap door minutieus vertooganalytisch onderzoek aan het licht gebracht dat die ideeën vooral die van de witte middenklasse man zijn. Hoe die ideeën er in de jaren vijftig uitzien en op welke wijze de produktie van vrouwelijke auteurs uiteindelijk wordt gediskwalificeerd vergt uitgebreid onderzoek. Vrouwelijke auteurs worden, zoals ook uit de bundel blijkt, namelijk wel goed ontvangen en gelezen maar zij 'blijven' niet. Dat zegt vaak meer over het dominante vertoog uit een bepaalde tijd dan over een literair werk. Om daar echter iets zinnigs over te kunnen opmerken zal zowel dat vertoog als het buiten de boot gevallen werk moeten worden onderzocht. Tot dat laatste is in de bundel als geheel een respectabele aanzet gegeven. Wat het eerste betreft werkt het inleidende hoofdstuk eerder verwarrend dan verhelderend.

De inleidsters proberen greep te krijgen op de hoeveelheid materiaal door op een nogal associatieve manier te zoeken naar overeenkomsten en verschillen in het leven en het werk van de auteurs. Hun bevinding is dat zij geen aanleiding zien om, zoals in het onderzoek van Meijer naar dichteressen, bij de prozaschrijfsters te spreken van zoiets als een algemeen gedeeld 'pre-feministisch onbehagen' of van de verinnerlijkte pendant daarvan, 'de grote melancholie'. De geïnventariseerde schrijfsters worden echter dan weer op grond van biografische gegevens, dan weer op grond van de aanpak van een thema of de inzet van een genre, van een gedeelde dan wel een uitzonderingspositie voorzien. Daardoor wordt het inderdaad moeilijk van een vrouwelijke culturele traditie te spreken,

omdat het instrumentarium ontbreekt om die zichtbaar te maken. Om de aard van de produktie van vrouwelijke auteurs in kaart te kunnen brengen moet op z'n minst een indeling worden gemaakt naar een synchroon te maken onderscheid in de beoefende genres en een diachroon, door alle genres heen, te maken onderscheid naar thema's en het gebruik van literaire middelen zoals verteltechniek en stijl. De directe relatie met de biografische gegevens van de auteurs lijkt mij van een andere orde. Het gaat bij canonvorming om de tekst c.q. de naam van de auteur die blijft of niet blijft. Om in die canon als individuele auteur van een plaats verzekerd te zijn moet voor vrouwelijke auteurs een plaats worden gecreëerd. De vraag is op grond waarvan: hantering van een genre, de aan de orde gestelde thematiek of de stijl. Wat doen de schrijfsters in de jaren vijftig op deze drie niveaus in hun teksten?

Naar aanleiding van het in de bundel verzamelde materiaal vallen als beoefende genres te onderscheiden: het cursiefje, het hoorspel, toneelstukken, korte verhalen, novellen, psychologische romans, historische romans, oorlogsromans, koloniale romans. Van een typisch vrouwengenre lijkt in eerste instantie geen sprake te zijn. Maar een analyse van wat de diverse auteurs met het genre doen zou andere inzichten kunnen opleveren.

De thema's die middels deze genres in het werk van schrijfsters uit de jaren vijftig vorm krijgen, verwijzen daarentegen duidelijk naar de wisselwerking tussen een bepaalde historische periode en de diverse ervaringen van het vrouwenleven. In de jaren vijftig verwoordt een aantal joodse schrijfsters de naoorlogse ervaring van ontreddering en ontheemding en van schuld om het eigen voortbestaan. Niet-joodse schrijfsters memoreren de opmerkelijke ervaring van handelingsvrijheid in oorlogsomstandigheden. Anderen schrijven over de jongensachtige vrijheid van een jeugd in Indië en over de bedrieglijke harmonie in de koloniale samenleving. Het bestaan in het algemeen en dat van een vrouw in de jaren vijftig in het bijzonder levert in het werk van de besproken auteurs thema's op als: de onbereikbaarheid tussen vrouwen en mannen, de onvrede met het bestaan als gehuwde vrouw, onvervuld erotisch verlangen, de ambivalenties van moederschap en dochterschap, de koppeling van seks en de angst voor zwangerschap, abortus, dood, en, zij het verhuld, homoseksualiteit.

Aan de stijl tenslotte, waarin de auteurs de thematiek binnen een genre vormgeven, wordt in de bundel de minste aandacht besteed. Er wordt gewag gemaakt van humor, ironie, en experimenten met stijl en compositie van het verhaal. De wijzé waarop er überhaupt een vrouwelijke stijl te ontwaren zou zijn betreft in het algemeen een van de meest omstreden en moeilijk te grijpen aspecten van de feministische literatuurkritiek. Bij een aantal schrijfsters menen de publicistes op overigens nogal vage gronden voortekenen van de 'écriture féminine' te ontdekken. De meest zichtbare rechtvaardiging van een verzameling van vrouwelijke auteurs is de relatie die zij in de thematiek van hun werk laten zien tussen een historische periode en de diverse mogelijke ervaringen van die periode door vrouwen.

Canonvorming heeft, zoals ik al aangaf, tot op heden geen betrekking gehad op het installeren en bewaren van een cultureel erfgoed waarin ook de ervaring van een gedifferentieerde groep vrouwen wordt gerepresenteerd. De schrijfsters in de jaren vijftig bevestigen bovendien geen eendimensionale vrouwbeelden. Zij representeren een vrouwelijke diversiteit. De duurzame waardering van die representaties heeft zoals de samenstelsters ook suggereren inderdaad minder te maken met strikt esthetische c.q. literaire als wel met uiteindelijk moeilijk plaatsbare inhoudelijke criteria. De compilatie van het werk van een aantal schrijfsters in de jaren vijftig maakt niettemin bijzonder nieuwsgierig naar een minder tentatieve uitwerking van de door de samenstelsters opgeworpen vraag naar het hoe en wat van de literaire canon en van de vergeten vijftigsters. De feministische revolutie in de Nederlandse letteren verdient het om zowel op het niveau van de inhaalmanoeuvre als op het niveau van de theorie steeds onontkoombaarder haar beslag te krijgen.

Willy-Anne van der Heijden

Death and the maiden. Girls' initiation rites in Greek mythology

Ken Dowden

Londen/New York (Routledge) 1989

257 blz., *f* 60,15

De Griekse mythologie kent wonderbaarlijk veel verhalen over jonge meisjes die letterlijk sterven of die een gedaanteverwisseling ondergaan. Zij veranderen bijvoorbeeld in een dier of boom. Exemplarisch lijkt het verhaal van Iphigeneia, de dochter van Agamemnon, de aanvoerder van de Grieken in de oorlog tegen Troje. Agamemnon heeft tijdens een jacht een hert gedood, waardoor hij de godin Artemis heeft gekrenkt. Zij zorgt voor rampspoed die alleen opgeheven kan worden als Agamemnon zijn dochter Iphigeneia offert. Onder het valse voorwendsel dat zij met Achilles zal trouwen, wordt Iphigeneia naar de plek des onheils gebracht. Maar op het moment van offeren grijpt Artemis in: zij neemt het meisje mee en laat daarvoor in de plaats een hert offeren.

In het boek *Death and the maiden. Girls' initiation rites in Greek mythology* van Ken Dowden staan verschillende soortgelijke mythen centraal. Zoals de ondertitel al aangeeft, verklaart de schrijver deze mythen vanuit de specifieke invalshoek van de initiatie. De meisjes sterven in de verhalen uiteindelijk letterlijk of figuurlijk (metamorfose). Zij verkeren in een soort 'niemandsland' tussen jeugd en volwassenheid. De overgang naar de volwassenheid luidt onvermijdelijk het einde van de jeugd in: *Death of the maiden.*

Dowden behandelt de mythen in samenhang met de riten die bij het graf van een gestorven meisje plaatsvinden. Dit is, gezien de inhoud van de mythen, een bij uitstek geschikte locatie voor initiatieriten. De bekendste en meest gedocumenteerde riten zijn die van Brauron (Noordoost-Griekenland), waar het graf van Iphigeneia en de tempel voor Artemis zijn gesitueerd. De mythe die bij deze cultusplaats verteld wordt, komt sterk overeen met het eerder beschreven verhaal over Iphigeneia. Hier speelt echter geen hert, maar een beer een hoofdrol in het verhaal. Dit verklaart ook de naam Arkteia (arktos = beer) voor de initiatieriten. In de rite verricht een geselecteerd groepje van aristocratische meisjes enige tijd diensten als 'berin' in het heiligdom van Artemis Brauronia. Dowden wijst in dit verband terecht op de marginaliteit van de plaatsen waar initiatieriten plaatsvinden. Brauron ligt bijvoorbeeld, net als veel andere cultusplaatsen, aan zee. De marginaliteit van de cultusplaatsen benadrukt zo de noodzakelijke afgescheiden positie van de initianten. Tijdens hun afzondering leren de meisjes allerlei vaardigheden. Door middel van een feest ter ere van Artemis worden de meisjes vervol-

gens weer in de Griekse gemeenschap opgenomen.

Het vaste initiatiepatroon is volgens Dowden in alle andere mythen en riten uit zijn boek te vinden. Om dit patroon bloot te leggen gaat hij uitvoerig in op de oorsprong van mythen, de verschillende varianten en de riten die erbij horen. De hypothese waarvan hij uitgaat en die zijn methode van onderzoek bepaalt is dat al deze mythen uiteindelijk tot een specifieke plaats, specifiek volk en specifiek doel te herleiden zijn. Een analyse op grond van zo'n hypothese is, zoals Dowden zelf onderkent, '... pressing at the bounds of speculation' (p. 203), maar levert een fraai beeld op van de verspreiding en ontwikkeling van mythen en de daarmee samenhangende riten.

Dowden ziet initiatie als een belangrijke sleutel om oude samenlevingen, zoals de Griekse, te begrijpen. In zijn uitvoerig betoog over de relatie tussen mythen, riten en initiatie gaat hij echter te weinig in op de maatschappelijke betekenis en seksespecificiteit van initiatieriten. Meisjes worden tijdens hun initiatie voorbereid op hun latere functioneren als volwassen vrouw. Dit functioneren is door de nadruk op moederschap en huishouden wezenlijk anders dan dat van mannen. Het verschil komt duidelijk tot uiting in de mythen. Dowden beschrijft namelijk ook – wel erg uitgebreid voor een boek over *meisjes*initiatie – mythen over mannelijke initianten, zoals Achilles. Jongens spelen in deze mythen een duidelijk actievere rol dan meisjes. Zij kwalificeren zich door daden (zij achtervolgen bijvoorbeeld meisjes om ze weer bij zinnen en onder mannelijke heerschappij te brengen), terwijl meisjes passieve slachtoffers zijn. Dowden zegt hierover: 'De koning kan de heilige en politieke macht niet op zijn dochters overdragen, daarom worden zij beloond met het "glorious" moederschap.' (p. 114, vertaling *W.v.d.H.*).

Het is jammer dat Dowden het seksespecifieke en de sociale functie van de initiatie niet verder uitwerkt. Zo besteedt hij bijvoorbeeld geen aandacht aan de opvattingen over vrouwelijkheid in de mythen en riten die de opvoeding van meisjes begeleiden. Ook geeft hij geen antwoord op de vraag *waarom* er überhaupt zoveel mythen over de dood van meisjes zijn. Daarnaast zou volgens mij de mannelijke visie die uit de bronnen spreekt, geproblematiseerd moeten worden. Griekse documenten zijn voornamelijk door mannen op schrift gesteld. Studie naar de betekenis van sekse in de mythologie en initiatieriten kan ook meer over de maatschappelijke betekenis voor beide seksen naar boven halen.

Het wordt tijd dat ook binnen Oude Geschiedenis meer historici onderkennen dat vrouwenstudies geen verschijnsel van voorbijgaande aard is (p. 6). Het boek van Dowden biedt, ondanks deze opmerking en de eerder geschetste beperkingen, voldoende aanknopingspunten voor meer onderzoek naar de betekenis van sekse in mythen en riten. Bronnen over Griekse vrouwen zijn schaars, maar juist mythen, in samenhang met riten, kunnen ons meer informatie verschaffen over het leven van deze vrouwen. Het boek van Ken Dowden is wat dat betreft waardevol. Hoewel er over zijn hypothese het nodige te discussiëren valt, is het boek een gedegen studie naar mythen over en riten voor meisjes.

Summaries

Janneke Plantenga, Monique Volman en Hélène Vossen, *Contested consensus and undisputed conflict. Gender and gender relations in the period 1947-1973*

During the last few years, research regarding women's history has shown that questions concerning gender and gender relations can generate a new characterisation and evaluation of historical periods. This special issue, dealing with the period 1947-1973 in the Netherlands, is a case in point. In the introduction to this issue, different approaches of women's history are briefly discussed. Subsequently the ongoing debate among historians is considered, in which the opposition of the dull fifties and the roaring sixties has increasingly been called in question. The articles in this issue show that the apparent consensus and harmony around gender and gender relations during the fities were really contested and that different views contended for the mastery. This also alters the image of the sixties as the era of major changes.

Jet Bussemaker, *Welfare, well-being and gender*

This article argues that gender is an essential concept of analysis to understand the history of welfare states. Gender is an important element in the structure and arrangement of material welfare facilities (f.e. social security facilities) as well as in immaterial facilities (f.e. social work and home help).

The focus is on the Dutch development of the welfare state after World War II, especially the first part of the sixties. While the period till 1958 can be understood in terms of 'verzuiling' (a society divided along lines of different religions), industrialization and family politics, the years 1958-1968 can be seen as a period in which welfare policy and the future of the welfare state as such are being discussed. This period can be characterized by the transition from a policy that is based on welfare to a policy of well-being. This article concentrates on the first part of the sixties. Documents of political parties, especially the Catholic and Socialdemocratic party, are analyzed in relation to gender.

While Socialdemocrats saw the defense of welfare as a technocratic, economic issue, in which the focus is on the enlargement and distribution of welfare (in its material meaning), Catholics define the future of the welfare state as a question of welfare, well-being and happiness. While gender is excluded in the

definition of Socialdemocrats, it is included in the definition of the Catholics, who stress well-being instead of welfare. They see femininity and masculinity as essential and interrelated in the way as welfare and well-being are in their definition. Their extension of the concept welfare to well-being, in relation to a broad definition of politics, makes it possible to integrate gender as an important aspect of policy. While femininity was restricted to family life and motherhood in traditional Catholic thinking, it now extends to public life as a condition for well-being and happiness in society. What was seen as a 'women's question' has been transformed to a 'human question', related to the humanization of society.

The comparison of Socialdemocratic and Catholic perceptions of the character of the (welfare) state does not only show the way gender is related to these perceptions, but also makes understandable why some feminist ideas arising in the late sixties, were appreciated by some Catholics. Although these (progressive) Catholics opposed any idea of equality between the sexes, they had less trouble with feminism, in so far as it could be seen as resistance against a materialist world, which did not take gender seriously. As far as feminist notions were 'heard' by Catholics, it was more because it was an affirmation of the presupposed relation between femininity, well-being, caring and humanization, than a break-up of that presupposed relation.

Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel, *'Being girls together'. Constants and changes in youth work and girls' culture in the fifties and sixties*

In the fifties and sixties, socio-cultural youth work for girls lost ground within the field of leisure activities. Within this youth work much attention was paid to educating girls to 'adult femininity'. The rise of a media culture, especifically aimed at young people, challenged girls to experiment with forms of 'female youth'. A type of girl who tried to distinguish herself by means of her body and her lifestyle took the place of the puritanical ideal of the youth organizations. Unlike the anxiety about girls' moral behaviour, it was a 'decent' female youth culture. But an orientation on female youth did substitute the pedagogical orientation on adult femininity within the cultural forms of 'being-girls-together'. Youth work adjusted to this situation, but did not succeed in stopping the process of de-educating girls' leisure activities.

Janneke Plantenga, *Hesitant times; women's work in the fifties and sixties*

This article discusses the changing opinions about women working outside the home. The changing atmosphere, which can be observed at a national level in

the late fifties, has also been investigated in a local Catholic community. It turns out that in this community, the fifties are a period of transition. Definite changes with regard to the work of women cannot be found yet, but it is clear that pre-war customs are no longer satisfactory.

Saskia Poldervaart, *The disappearance and revival of the women's organizations and women's movement 1948-1973*

In this article I consider how it can be understood that around 1968 a women's movement did arise, while some years before the political women's organizations wanted to abolish themselves. I show that from the middle of the fifties, when married women get the right to work and to contract, the idea came up that women already were emancipated. From then on the relations between the sexes were not characterized as hierarchical but as 'working together': in this relationship the woman was seen as 'peculiar and equivalent'. In the political women's organizations this ideal of 'man and woman working together' started to live also, an ideal for which separated women's organizations were seen rather as a handicap then as a stimulant. In the women's movement which arised at the end of the sixties, this very ideal was criticized, because by this the existing, concrete unequalness of the sexes was denied.

Marijke van Schendelen en Marijke Storm, *Post-war residential areas – plain, efficient and healthy. Sexual and family politics as an approach to public housing and town planning in the period of 1945-1973*

More than anything else the post-war building boom has changed the urban landscape of the Netherlands. The most important goal after the war was to restore pre-war society as soon as possible but embedded in the welfare state. The main idea was a society organized in nuclear families with a sharp division between the work of men and that of women (breadwinner and housewife).

In town planning and house-building too, nuclear families were the main focus: the new houses were constructed only for them and the only facilities in the neighbourhoods were shops, playgrounds for children, schools and churches. This resulted in the carefully planned neighbourhoods of the fifties and sixties. In these neighbourhoods we see a spatial translation of pre-war class society, of the Dutch 'verzuiling' (a society divided along lines of different religions) and of the idea of educating people and improving living conditions.

However, in the seventies many women started to feel isolated in these carefully planned areas full of light and air. Urban renewal and several emancipation movements made it easier for non-family households and beginners on

the housing market to get a house. In the seventies and eighties this struggle was finally won: both the government and the housing corporations reacted by constructing a greater variety of houses in different surroundings and with easier access to the housing stock.

In the nineties, a new situation might arise now that the market sector will play a more important role in housing. There is reason to fear that the market sector in its turn will favour wealthy family households by only offering luxury but yet ordinary types of houses.

Gegevens over de auteurs

Jet Bussemaker (1961) is politicoloog. Zij is universitair docent Vrouw en Beleid bij de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam en toegevoegd onderzoeker bij de vakgroep Vrouwenstudies van de faculteit politieke, sociale en culturele wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Zij bereidt een proefschrift voor over concepties van individualisering en sekse in de Nederlandse politiek na 1960.

Annemieke van Drenth (1954) studeerde sociologie en werkt als universitair docente bij de vakgroep Vrouwenstudies, faculteit sociale wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

Janneke Plantenga (1956) studeerde economie in Groningen. Momenteel is zij als universitair docent verbonden aan het Economisch Instituut/CIAV van de faculteit der rechtswetenschappen in Utrecht.

Yolanda te Poel (1952) studeerde psychologie en is als docente verbonden aan de sectie Jongerenstudies en Jeugdbeleid, vakgroep Andragogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Saskia Poldervaart (1945) studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam en is als universitair docente verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies van de faculteit politieke, sociale en culturele wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Marijke van Schendelen (1943) is planologe en werkzaam op het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Zij was bestuurslid van de Werkgroep Onderzoeks Zwaartepunt Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam van 1987-1991 en een van de oprichtsters van het Belle van Zuylen Instituut voor Vrouwenstudies.

Marijke Storm (1947) is planologe en sinds 1985 werkzaam op het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Zij heeft veel onderzoek gedaan op het gebied van woningplanning, inspraak, ruimtelijke ordening en emancipatie.